Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların
Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

ISSN 2790-2188

İQTİSADİ İSLAHATLAR

№ 1 (6)-2023

www.journal.ereforms.org

Bakı-2023

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların
Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

ISSN 2790-2188 (print)
2790-2196 (online)

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
ELMİ-ANALİTİK JURNAL

SCIENTIFIC-ANALYTICAL JOURNAL
"ECONOMIC REFORMS"

НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ»

Jurnal 2021-ci ilin noyabr ayından çıxır.

№1 (6)-2023

Təsisçi

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Baş redaktor: Ramil HÜSEYN
Məsul redaktor: Mətanət RƏSULOVA
Dizayner: Elvira ZEYNALOVA
Rəhman BƏDƏLOV

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

“İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında elmi məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlər siyahısına (iqtisad elmləri üzrə) daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

ISSN 2790-2188 (print), 2790-2196 (online)

“İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal

REDAKSİYA HEYƏTİ

İ.e.d., professor QASIMLI V. Ə.
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru,
Bakı, Azərbaycan

Akademik ƏLƏKBƏROV U. K.
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyasının rektoru,
Bakı, Azərbaycan

T.e.d., professor BABANLI M. B.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin rektoru,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor İBRAHİMOV E. R.
Milli Məclisin deputatı,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor, əməkdar elm xadimi ATAŞOV B. X.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor XƏLİLOV H. A.
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor MƏMMƏDOV M.A.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor ƏLİYEV Ü. Q.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor BALAYEV R. Ə.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.ü.f.d. HÜSEYNOV R. F.
Almaniyanın Bonn Universitetinin doktoru,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

Mündəricat

- Ön söz ... 5
- A. Əsədov
  "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" və nəqliyyat sisteminin inkişaf perspektivləri ... 7
- M. Məmmədov, M. Qasımlı
  Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında ekoloji problemlər ... 15
- B. Əhmədov
  Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılmasının bəzi aspektləri ... 22
- V. Abbasov, S. Mircəfərov
  Gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsinin elmi-praktiki məsələləri ... 35
- V. Cəfərova
  Xarici ticarətin iqtisadi artıma təsiri ... 43
- R. Seyfullalı
  Azərbaycanda büdcə xərclərinin emal sektorunun inkişafına təsiri ... 55
- V. Mehdiyev
  Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir xüsusiyyətləri ... 70
- N. Mirzəyev
  Kənd ərazilərinin inkişafında aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin bəzi aspektləri ... 78
- S. Cumazadə
  Ailə gəlirlərinin nəsilvermə əmsalına təsiri ... 86
- B. Hüseynli
  Azərbaycanda turizmin iqtisadi inkişafa təsirinin araşdırılması ... 97
- S.A. Gebreyesus
  Dövlət xərcləri və iqtisadi artım arasındakı əlaqə: Dörd Şərqi Afrika ölkəsinin timsalında ... 107
- N. İsmayılova
  Publik hüquqi şəxslərin iqtisadi mahiyyəti, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının təşkili ... 117

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

ÖN SÖZ

№ 1 (6)-2023

Baş redaktordan

Hörmətli oxucular!

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin təsisçisi olduğu "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının 2023-cü il üçün ilk sayını sizlərə təqdim edirik. Bildirmək istəyirik ki, jurnalımızı davamlı olaraq təkmilləşdirmək əsas hədəfimizdir və bu baxımdan fəaliyyətimizi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən yeni redaksiyada təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər"ə uyğunlaşdırırıq. Həmçinin Komissiyanın Rəyasət Heyətinin 2023-cü il 10 fevral tarixli qərarı ilə elmi dərəcə və elmi ad verilməsi üçün elmi məqalələrin Azərbaycan Respublikasında dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlər qarşısında Rəqəmsal Obyekt İdentifikatorunun (DOI - Digital Object Identifier) alınması tələbinin qoyulmasını da alqışlayırıq. "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalı da növbəti saylarından etibarən məqalələr üçün DOI alınmasını təmin edəcəkdir. Eyni zamanda Ali Attestasiya Komissiyasının ölkəmizdə fəaliyyət göstərən elmi jurnalların inkişafı və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunan juranallara rəqabət apara bilmələri istiqamətində başladığı səmərəli fəaliyyətini dərinləşdirməsini arzulayırıq. Bununla bağlı "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının təklifləri də rəsmi qaydada Komissiyanın rəhbərliyinə təqdim olunmuşdur. Düşünürük ki, qarşıdakı müddətdə Türk Dövlətlər Təşkilatına üzv olan ölkələrin də bu sahədə əməkdaşlığı genişlənəcəkdir.

Jurnalımızın 2023-ci ildəki birinci sayında Azərbaycan dilində "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" və nəqliyyat sisteminin inkişaf perspektivləri", "Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında ekoloji problemlər", "Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılmasının bəzi aspektləri", "Gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsinin elmi-praktiki məsələləri", "Xarici ticarətin iqtisadi artıma təsiri", "Azərbaycanda büdcə xərclərinin emal sektorunun inkişafına təsiri", "Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir xüsusiyyətləri", "Kənd ərazilərinin inkişafında aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin bəzi aspektləri", "Ailə gəlirlərinin nəsilvermə əmsalına təsiri", ingilis dilində "Studying the impact of tourism on economic growth in Azerbaijan", "The relationship between government expenditure and economic growth: evidenced from four Eastern African Countries", "Economic nature of public legal entities, organization of accounting and financial statements" kimi aktual mövzuları əhatə edən elmi-analitik məqalələrə yer verilib.

Hörmətli tədqiqatçılar!

Nəzərinizə çatdırırıq ki, elmi-analitik məqalələrinizi onlayn qaydada "İqtisadi islahatlar" jurnalına təqdim edə bilərsiniz. (https://journal.ereforms.org/az/submit-article). Həmçinin jurnalımızın səhifəsinin "Bizimlə əlaqə" bölməsindən rəy və təkliflərinizi də göndərə bilərsiniz. Əminik ki, "İqtisadi islahatlar" jurnalı sizlər üçün faydalı olacaq və jurnalımızla əməkdaşlığınızı dərinləşdirəcəksiniz.

Ramil HÜSEYN
"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının baş redaktoru

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

"AZƏRBAYCAN 2030: SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRİORİTETLƏR" VƏ NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

№ 1(6)-2023, səh. 7-14

Aqil Əsədov,
Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin şöbə müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, dosent

agil.asadov@ereforms.gov.az

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və nəqliyyat sisteminin inkişaf perspektivləri

Aqil ƏSƏDOV,
İqtisad elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili
və Kommunikasiya Mərkəzinin şöbə müdiri

XÜLASƏ

Məqalədə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təhlil olunub. Bu sənəddən irəli gələn və nəqliyyat sisteminin qarşısında dayanan vəzifələr aydınlaşdırılıb. Müəllif nəqliyyat və ətraf mühit məsələlərini araşdırıb. Məqalədə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, davamlı inkişaf konsepsiyası və mövcud vəziyyətin təhlilinə əsasən nəqliyyat sisteminin inkişaf perspektivləri təklif edilib. Müəllifin fikrincə, infrastruktur təminatın təkmilləş-dirilməsi, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri boyunca regional nəqliyyat qovşaqlarının fəaliyyətinin təmin olunması, daşıyıcı və sifarişçilərin birgə virtual məkanının formalaşdırılması, tranzit xidmətlərin yaxşılaşdırılması məqsədilə yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi, anbar təsərrüfatı-nın inkişafı ölkəmizdə nəqliyyat sisteminin inkişaf perspektivləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məqalənin sonunda Zəngəzur dəhlizinin perspektivlərinə baxılır, 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən zəfərin Azərbaycanın nəqliyyat imkanlarını daha da artırdığı bildirilir.

Açar sözlər: *Davamlı inkişaf, nəqliyyat, tranzit, ətraf mühit, TRASECA, Zəngəzur dəhlizi.*
JEL kodu: *R40; R49*

GİRİŞ

Ölkəmizdə özəl sektorun inkişafına əsaslanan azad bazar iqtisadiyyatına və siyasi reallıqlara söykənən, özünəməxsus qanunauyğunluqlarla səciyyələnən yeni bir mühit yaranmışdır. Artıq milli iqtisadiyyat davamlı inkişaf mərhələsinə keçmiş və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin uzunmüddətli rentabelli fəaliyyətini təmin etmək üçün lazımi infrastruktur təminatı formalaşdırılmışdır. Bununla belə, davamlı olaraq təkmilləşdirici tədbirlərin həyata keçirilməsi də zəruridir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in hazırlanması zərurəti də məhz ölkəmizdə dinamik inkişafın təmin olunması, yeni mərhələyə keçid və uzunmüddətli davamlı inkişafa nail olunması ilə bağlıdır. Yeni mərhələ həm iqtisadi göstəricilərlə, həm də 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan tarixi zəfərlə şərtlənir. Uzun illər işğal altında qalan torpaqlarımızın azad edilməsi iqtisadi tərəqqi, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

“AZƏRBAYCAN 2030: SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRİORİTETLƏR” VƏ NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN QARŞISINDA DAYANAN VƏZİFƏLƏR

Yaşıl iqtisadiyyatın, təmiz ətraf mühitin, davamlı inkişaf və yüksək rifahın formalaşdırılması kimi hədəfləri özündə cəmləşdirən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” nəqliyyat sisteminin də qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. İqtisadi inkişaf istiqamətində əldə edilmiş davamlı uğurlar əsas verir ki, Azərbaycan dövləti daha yüksək hədəflərə istiqamətlənmiş məqsədlər müəyyən etsin, bu hədəflərə aparan strateji xətti və qarşıda dayanan vəzifələri əvvəlcədən müəyyənləşdirsin və milli təsərrüfatın müxtəlif infrastrukturlarının sistemli fəaliyyətini təmin etsin. Belə infrastruktur sahələrdən biri də milli iqtisadiyyatın inkişafında, cəmiyyətin normal yaşayış və fəaliyyətinin təmin olunmasında aparıcı rol oynayan nəqliyyat sistemidir. Başqa sözlə desək, sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinin reallaşması bütün sahələrdə yeniliklərin tətbiqini zəruri edir ki, bu da nəqliyyat sistemində də müvafiq addımların atılmasını tələb edir. Hansı ki, bu addımların başlıca məqsədi məhz sosial-

iqtisadi inkişafın prioritetlərində tövsiyə edilən yeni iqtisadi şəraitdə daşınmaların səmərəli təşkilini təmin etməkdir.

Aydındır ki, XXI əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı nəticəsində baş verən yeni proseslər ayrı-ayrı milli təsərrüfatların sosial-iqtisadi həyatına da nəzərə çarpacaq şəkildə təsir göstərir. Təbii ki, bütün bunlar qlobal mühitə, beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya olunan müstəqil Azərbaycan Respublikasına da aiddir. Qloballaşma və inteqrasiya amilləri milli təsərrüfatların və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində cərəyan edən sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni proseslərə ciddi təsir edir. Nəticədə milli və regional xüsusiyyətlər ilə qloballaşma və inteqrasiya prosesləri arasında kəskin mübarizə müşahidə olunur. Təbii ki, digər ölkələr kimi, Azərbaycan Respublikasının da öz mənşəyinə, tarixinə, əhatə dairəsinə, yerləşdiyi regiona və s. görə milli, ölkədaxili və regional özəllikləri mövcuddur ki, bu da təsərrüfat və cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı sahələrinin idarə olunmasında onların nəzərə alınması, kompleks səmərəli addımların atılması baxımından çox vacibdir. Bu mənada "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"ə əsaslanaraq müasir dövrü nəqliyyat sisteminin qarşısında dayanan vəzifələr baxımından aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik [1; 8; 11]:

- Qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi milli dövlətlərə və təsərrüfatlara təsirlərin, innovativ yeniliklərin sürətli tətbiqinin intensiv şəkildə güclənməsi ilə müşahidə edilir. Yaxın gələcəkdə ölkələrarası ticarətin daha da yüksək templə artacağı və daha geniş coğrafiyanı əhatə edəcəyi, qloballaşmanın təsiri ilə regionlar arasında inteqrasiya proseslərinin də güclənəcəyi qaçılmaz bir prosesə çevriləcək, dünyanın vahid iqtisadi orqanizm kimi formalaşması daha da möhkəmlənəcəkdir. Bütün bunlar isə məhz operativ, çevik, yüksək manevretmə qabiliyyətinə malik yeni nəqliyyat sisteminin formalaşdırılmasını zəruri edir.
- Dünyanın vahid iqtisadi orqanizmə çevrilməsi, ticari proseslərin intensivləşməsi rəqabət mübarizəsini daha da kəskinləşdirəcək, dünya bazarında milli təsərrüfatların mütləq və müqayisəli üstünlüklərindən qaynaqlanan ixtisaslaşma meyilləri güclənəcək, istehsalın texniki-texnoloji təkmilləşməsini, innovasiyaların tətbiqini stimullaşdıran və bununla da qlobal və regional səviyyədə əlavə dəyər artımını təşviq edən rəqabət mühiti formalaşacaqdır. Aydındır ki, rəqabətqabiliyyətlilik iki mərhələdə - istehsal və satış mərhələsində təmin edilir və bu, ümumilikdə istehsalın rəqabət səviyyəsini xarakterizə edir. Nəzərə alsaq ki, satış mərhələsi birbaşa nəqliyyat xidmətləri və daşıma prosesləri ilə əlaqədardır, onda yeni – qeyd edilən tələblərə cavab verən nəqliyyat xidmətlərinin təşkili zəruriliyi aydın olar;
- Davamlı inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə olunan müasir dövrdə dünyanın, eləcə də ayrı-ayrı milli dövlətlərin üzləşdiyi, qlobal və milli təsərrüfatlara güclü təsir edən problemlərdən biri də sürətlənən sənayeləşmə prosesləri nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasıdır. Təbii ki, Azərbaycan Respublikası üçün də ekoloji problemlər ciddi xarakter daşıyır. Bu səbəbdən müvafiq siyasət tədbirlərinin işlənib hazırlanması, ətraf mühitə zərərli təsirlərin minimumlaşdırılması zəruridir. Bu siyasətin isə mühüm tərkib hissələrindən biri də məhz ekoloji təmiz nəqliyyat sisteminin formalaşdırılmasıdır. Başqa sözlə desək, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri" yeni "Yaşıl nəqliyyat sistemi"nin formalaşdırılmasını bir zərurətə çevirmişdir. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in "Təmiz ətraf mühit və yaşıl "artım" ölkəsi" adlı 5-ci bölməsi də qeyd olunanları bir daha təsdiq edir. Artıq nəqliyyat vasitələrinin sayının çoxalması, ətraf mühitin çirkləndirilməsinin həyat üçün təhlükəli həddə çatması "Yaşıl nəqliyyat sistemi"nin yaradılmasını zəruri edir [1; 5; 8; 9].

NƏQLİYYAT VƏ ƏTRAF MÜHİT: MÖVCUD VƏZİYYƏT

Qeyd edilənlərin təsdiqi kimi statistik araşdırmalar göstərir ki, 2022-ci ildə Azərbaycanda stasionar mənbələrdən və avtomobillərdən atmosfer havasına atılmış çirkli maddələrin həcmi 2021-ci illə müqayisədə 50,4 min ton çoxalaraq ümumilikdə 930,6 min ton təşkil edib. Ümumi tullantıların 83,0 faizi və ya 772,2 min tonu avtomobillərdən atılan tullantıların payına düşüb. Avtomobillərdən atılmış zərərli maddələrin həcmi 6,7 faiz, stasionar mənbələrdən atılmış maddələrin həcmi isə 1,1 faiz artıb. Bütün mənbələrdən atmosferə atılmış zərərli tullantıların

59,5 faizini karbon oksidi, 25,0 faizini karbohidrogenlər, 12,0 faizini azot oksidi, 0,1 faizini kükürd anhidridi, qalan hissəsini isə digər çirkli maddələr təşkil edib.

Avtomobillərin sayı ilə bağlı Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, son bir ildə Azərbaycanda avtomobillərin sayı 78,5 min ədəd artaraq, 2023-cü ilin əvvəlinə 1645,3 min ədəd təşkil etmişdir. Bütün avtomobillərin 86,3 faizi və ya 1419,9 min ədədi minik avtomobilləridir. Onların da 240,2 min ədədinin buraxılış ili 10 ilədək, 1179,7 min ədədinin buraxılış ili 10 ildən çoxdur. Minik avtomobillərindən 30163 ədədi və ya 2,1%-i hibrid mühərrikli, 570 ədəd və ya 0,04%-i isə elektrik mühərrikli avtomobillərdir. Beləliklə, avtomobillərin elektrik mühərrik sisteminə keçməsi həm yanacaqdan istifadənin minimuma endirilməsinə, həm də atmosferin çirklənməsinin müəyyən qədər qarşısının alınmasına müsbət təsir göstərə bilər [14; 15].

"AZƏRBAYCAN 2030: SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRİORİTETLƏR" VƏ NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"dən də göründüyü kimi, istər daxili, istərsə də beynəlxalq daşımalara dair tələblərin yerinə yetirilməsi üçün çevik, rəqabətqabiliyyətli və ekoloji tələblərə uyğun milli nəqliyyat sisteminin formalaşdırılması zəruri bir məsələ kimi qarşıda dayanır. Milli Prioritetlərdən də göründüyü kimi, iri həcmli yüklərin intensiv şəkildə uzaq məsafələrə daşınması da nəqliyyat sisteminin qarşısında dayanan başlıca məqsəddir. Bütün bunlarla yanaşı, ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlara, qəbul edilən proqram və layihələrə, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri"ə əsaslanaraq yaxın gələcəkdə nəqliyyat sektorunun inkişaf prioritetlerini aşağıdakı kimi qəbul etmək olar [1; 2; 3; 4; 8;12]:

- milli təsərrrüfatın mühüm infrastruktur sahəsi olan yol-nəqliyyat sisteminin tərəqqisi;
- yol-nəqliyyat sisteminin kompleks inkişafı;
- nəqliyyat xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- ətraf mühit üçün minimum zərərli yanacaqdan istifadə və xidmətlərin ekoloj səmərəliliyi tələblərinin sərtləşdirilməsi;
- təsərrüfatlararası əmtəə mübadiləsini təmin edən yükdaşımalarının və cəmiyyətin sosial tələbatı olan sərnişin daşımalarının tarazlı inkişafı;
- nəqliyyat-tranzit potensialından səmərəli istifadə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərin yük cəlbediciliyinin artırılması məqsədilə ölkə ərazisində nəqliyyat infrastrukturlarının texniki-texnoloji və regional baxımdan tarazlı inkişafı;
- İntellektual idarəetmənin formalaşdırılması ilə regional nəqliyyat qovşaqları arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və qovşaqların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi;
- Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat-tranzit xətlərinin və beynəlxalq daşımaları həyata keçirən nəqliyyat vasitələrinin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi əsasında milli yol-nəqliyyat sisteminin qlobal kommunikasiya məkanına sürətli inteqrasiyası;
- Karbohidrogen ehtiyatlarının beynəlxalq bazara çıxarılmasında, enerji daşıyıcılarının tranzitində ölkəmizin mövqeyinin gücləndirilməsi. Bu məqsədlə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqini gücləndirməklə yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi, anbar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi zəruridir;
- Azərbaycanın yol-nəqliyyat kompleksinin qlobal nəqliyyat sisteminə inteqrasiyasının gücləndirilməsi məqsədilə TRASECA, Şimal-Cənub, İNOGEYT Proqramlarının tələblərindən irəli gələn infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi;

Qeyd olunanlardan da göründüyü kimi, bütün bunlara daşıma əməliyyatlarını operativ və səmərəli yerinə yetirən, ekoloji cəhətdən müasir tələblərə uyğun nəqliyyat xidmətləri formalaşdırmadan nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu mənada, yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması, həm də milli iqtisadiy-yatın, milli sənayenin modernləşdirilməsindən irəli gələn bir zərurətdir. Nəzərə alsaq ki, milli iqtisadiy-yatın modernləşdirilməsi qarşıya qoyulan, eləcə də "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"dən irəli gələn bir vəzifədir, onda müasir

nəqliyyat xidmətlərinin formalaşdırılmasını da bu konsepsiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edə bilərik. Təbii ki, çevik və səmərəli nəqliyyat sistemi rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir və rəqabətqabiliyyətliliyin zəruri şərtlərindən biridir. Bu mənada, konsepsiyada qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələr, həm də nəqliyyat sisteminin vəzifələri kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, nəqliyyat sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik. Bu da sistemin sosial-iqtisadi mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir [5; 6; 8; 10]:

- Yük və sərnişin daşıma sifarişlərinin daşıyıcının və sifarişçinin tələbatına uyğun şəkildə yerinə yetirilməsi, istənilən konkret iqtisadi məkanın inkişafı üçün əmtəə dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, istehlak məhsulları üzərində nəqliyyat xərclərinin azaldılması, əmtəə dövriyyəsi sistemində inzibati əngəllərin aradan qaldırılması, ayrı-ayrı regional nəqliyyat qovşaqlarının inkişafında tarazlılığın təmin olunması, eləcə də ölkədə vahid nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması, fasiləsiz, keyfiyyətli və təhlükəsiz nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar da inkişaf etmiş nəqliyyat xidmətlərinin formalaşdırılmasını zəruriləşdirir;
- Ayrı-ayrı regionlar arasında nəqliyyat xidmətləri səviyyəsində diskriminasiyanın aradan qaldırılması məqsədilə sənayenin və bütün əhali təbəqəsinin, o cümlədən ucqar ərazilərdə yaşayan insanların keyfiyyətli nəqliyyat xidmətləri ilə təmin olunması, xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, nəqliyyat proseslərinin ekoloji mühitə və canlı aləmə mənfi təsirlərinin azaldılması, sahə üzrə ixtisaslı kadr potensialının gücləndirilməsi yaxın hədəflər kimi dəyərləndirilməlidir;
- Statistik rəqəmlərdən aydındır ki, Azərbaycan Respublikasında son 15 ildə nəqliyyat vasitələrinin sayı 2 dəfədən də çox artmışdır. Bu baxımdan da cəmiyyətdə sürətlə baş verən avtomobilləşmənin yaratdığı əlverişli şəraitdən maksimum faydalanmaqla yanaşı, onun cəmiyyət üçün mənfi nəticələrini, xüsusilə mənfi ekoloji və digər təhlükləsizlik təsirlərini aradan qaldırmağa istiqamətləndirilmiş sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşıda dayanan başlıca məqsədlərdən biridir;
- Azərbaycan Respublikasının qlobal iqtisadi məkana sürətli və məqsədyönümlü inteqrasiyası, xarici ticarətin genişləndirilməsi və s. ölkəmizin yol-nəqliyyat kompleksinin, nəqliyyat-tranzit xidmətləri infrastrukturunun da davamlı olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu da nəqliyyat sektoru ilə yanaşı, ümumilikdə ölkənin iqtisadi maraqlarından irəli gələn bir məsələdir;
- Aydındır ki, ölkəmizin ərazisi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri ilə əhatə edilmişdir. Bu da ölkəmizdə zəngin tranzit potensialının formalaşmasına şərait yaratmışdır. Ona görə də nəqliyyat sisteminin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də tranzit potensialının verdiyi bütün imkanlardan maksimum səmərəliliklə istifadəyə nail olmaqdır;
- Milli nəqliyyat sistemi üçün mühüm problemlərdən biri də, ölkə yükdaşıyıcılarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və nəqliyyat xidmətləri ixracının artırılmasıdır. Bu da nəqliyyat sisteminin başlıca məqsədi kimi qəbul edilməlidir;
- Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin əlverişli coğrafi-strateji mövqedə yerləşməsi, ölkənin qlobal məkana sürətli inteqrasiyası və s. səbəblərdən xarici amillərin milli təsərrüfatlara təsiri kəskin şəkildə artmışdır. Bu da etibarlı milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Eyni zamanda bu sistemin vacib bir elementi kimi nəqliyyat sektorunun qarşısında da bir sıra yeni tələblər yaranır;
- Dünyada tələbatların dolğun ödənilməsinə əsaslanan davamlı inkişafın aktuallaşması ölkəmizdə də təbii-iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaş-dırılması məqsədilə yol-nəqliyyat kompleksinin fəaliyyətinin və ümumilikdə nəqliyyat siyasətinin davamlı inkişaf konsepsiyasının və bazar iqtisadiyyatının çağırışlarına uyğun qurulmasını tələb edir;
- Təbii ki, yuxarıda qeyd edilənlər, cəmiyyətin tələbat və zövqündə baş verən sürətli dəyişikliklər daşıma proseslərindən də yan keçmir və bütün bunlar ölkəmizdə də yol-nəqliyyat

kompleksinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini və nəqliyyat xidmətlərinin davamlı inkişaf tələblərinə uyğun təşkilini tələb edir. Bunun üçün struktur dəyişikliklərinin davam etdirilməsi ilə özəl daşıyıcı şirkətlərin inkişafının stimullaşdırılması, bazar münasibətlərinə uyğun çevik strukturun formalaşdırılması, yol-nəqliyyat kompleksinin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması və uzunmüddətli dinamik inkişafa nail olunması məqsədilə nəqliyyat növləri arasında korporativ maraqların uzlaşdırılması, nəqliyyat sektorunda əsas fondların davamlı olaraq yenilənməsi bu istiqamətdə müasir dövrün tələblərinə uyğun sürətli texniki-texnoloji yeniləşmə və nəqliyyat xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin, keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir [5; 7; 10].

NƏTİCƏ

Təbii ki, qeyd edilənlərin hər biri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bir məqsədin digərindən fərqləndirilməsi qeyri-mümkündür. Bütün bunlarla yanaşı, məqsədlər sırasında nəqliyyat sektorunun sosial-iqtisadi mahiyyətindən irəli gələn ölkə əhalisinin və milli sənayenin nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsinin maksimum yaxşılaşdırılması, daşıma xidmətləri bazarının inkişafı və genişləndirilməsi, inhisarçılığın aradan qaldırılması, sağlam-ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması, daşıma xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. kimi məsələlər daha mühüm yer tutur. Eyni zamanda nəqliyyat sisteminin inkişafının məqsəd və vəzifələri, davamlı iqtisadi artım mərhələsi ilə uzlaşan, qloballaşma və davamlı inkişaf tələblərindən irəli gələn prioritetlərin reallaşdırılması ilə əlaqədar olub bir sıra məsələləri özündə əhatə edir. Hansı ki, bütün bunlar həm də davamlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn başlıca tələblərdəndir.

44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən zəfər nəqliyyat sisteminin imkanlarını daha da genişləndirmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə istər yeni inşa olunan hava limanları, istərsə də bərpa edilməkdə olan avtomobil və dəmir yolları, yol ötürücüləri daha çevik xidmətlərin təşkilinə imkan yaradacaqdır. Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi isə nəinki yerli nəqliyyat xidmətləri üçün, o cümlədən beynəlxalq və tranzit daşınmalar üçün geniş imkanlar yaradacaqdır. Bu baxımdan da ölkəmizin nəqliyyat sistemində əldə olunan zəfərin yaratdığı perspektivlər də nəzərə alınmalıdır. Gələcəkdə işğaldan azad edilmiş rayonlarda da müvafiq nəqliyyat qovşaqlarının olması, yük daşıyıcı ilə sifarişinin görüşə biləcəyi virtual bir ünvanın yaradılması da məqsədəuyğun hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” https://president.az/ az/articles/view/50474
2. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Sektorunun İnkişafı Strategiyası https://silo.-tips/download/azrbaycan-respublikasnn-nqliyyat-sektorunun-nkiaf-strategiyas
3. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafına dair (2006-2015-ci illər) Dövlət Proqramı
4. Azərbaycan Respublikasında avtomobil yolları şəbəkəsinin yeniləşdirilməsi və inkişafına dair Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)
5. “Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər”. Kol. monoqrafiya. Bakı, “Avropa” nəşr., 2011, 238 səh.
6. Əliyev E.Ə. “Bakı şəhərində hərəkətin təhlükəsizliyinə təsir edən amillər və onların aradan qaldırılması yolları” // E.Ə.Əliyev. “Nəqliyyat hüququ” elmi-təcrübi, publisistik jurnal, Bakı, 2006, №2, səh.25-31.

7. Əsədov A.M. "Avtomobil nəqliyyatı ilə daşıma xidmətləri göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyi". "İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları", SDU, 2017, oktyabr, səh.20-21;
8. Əsədov A.M. "Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri". Bakı: Monoqrafiya, 2013, "Avropa" nəşr., 352 səh.
9. Novruzov V., Allahverdiyev H. Və b. "Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı". Bakı, Azərnəşr, 1998, 388 səh.
10. Rzayev A.Y. "Beynəlxalq nəqliyyat əməliyyatları". Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2020, 514 səh.
11. Асадов А.М. «Экологические проблемы создаваемые в транспорте и пути их решения». «Современные проблемы экологии и устойчивое развитие общества», Материалы межд. научно-практическая конференция, Казахстан, 30.09.2014-01.10.2014, стр.40-43
12. Əsədov A.M. "Heydər Əliyev və Azərbaycanın nəqliyyat strategiyası". 15.02.2023, https://azertag.az/xeber/Heyder_Aliyev_ve_Azerbaycanin_neqliyyat_strategiyasi____MAQALA-2490545
13. Hacızadə Y. "Zəfərə aparan yol" https://azertag.az/xeber/Zefere_aparan_yol-1923424
14. https://unikal.az/news/373596/azerbaycanda-buraxilis-ili-10-ilden-cox-olan-masinlarin-sayi-aciqlandi
15. Atmosfer havasına atılan zərərli maddələr haqqında https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5471

"AZERBAIJAN 2030: NATIONAL PRIORITIES FOR SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT" AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TRANSPORT SYSTEM

Agil ASADOV

SUMMARY

The article was analyzed "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development". The tasks arising from this document and facing the transport system have been clarified. The author researched transportation and environmental issues. In the article "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development", the concept of sustainable development and the development prospects of the transport system based on the analysis of the current situation were proposed. According to the author, improvement of infrastructure provision, ensuring the operation of regional transport hubs along international transport corridors, formation of a joint virtual space of carriers and customers, mechanization of loading and unloading operations in order to improve transit services, development of warehousing can be considered as the development prospects of the transport system in our country. At the end of the article, the prospects of the Zangezur corridor are considered, and it is stated that the victory achieved in the 44-days war of the Motherland further increased the transport capabilities of Azerbaijan.

Key words: *Sustainable development, transport, transit, environment, TRASECA, Zangezur corridor, etc.*

«АЗЕРБАЙДЖАН 2030: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ» И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ

Агиль АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития». Уточнены задачи, вытекающие из этого документа и стоящие перед транспортной системой. Автор исследовал вопросы транспорта и окружающая среда. В статье были предложены перспективы развития транспортной системы на основе анализа «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития», концепция устойчивого развития и текущей ситуации. По мнению автора, совершенствование инфраструктурного обеспечения, обеспечение работы региональных транспортных узлов на международных транспортных коридорах, формирование единого виртуального пространства перевозчиков и клиентов, механизация погрузочно-разгрузочных работ в целях повышения качества транзитных услуг, развитие складского хозяйства, и т. д. можно рассматривать как перспективы развития транспортной системы нашей страны. В конце статьи рассматриваются перспективы Зангезурского коридора и констатируется, что победа, достигнутая в 44-дневной войне Родины, еще больше повысила транспортные возможности Азербайджана.

Ключевые слова: *Устойчивое развитие, транспорт, транзит, окружающая среда, ТРАСЕКА, Зангезурский коридор*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.03.2023
Çapa qəbul olunub:14.04.2023

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA EKOLOJİ PROBLEMLƏR

№ 1(6)-2023, səh. 15-21

Məhəbbət MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin kafedra müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, professor

Murad QASIMLI,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin doktorantı

murad.gasimli.96@gmail.com

Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında ekoloji problemlər

Məhəbbət MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
kafedra müdiri, i.e.d., prof.

Murad QASIMLI,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin doktorantı

XÜLASƏ

Qloballaşan dünya ölkələrinin müasir şəraitdə mühüm problemlərindən biri üzləşdikləri ekoloji, sosial və iqlimlə bağlı məsələlərdir. Bu problemlər bütün sənaye sahələrini gələcəkdə davamlı və dayanıqlı inkişaf məsələlərinin necə həll ediləcəyi barədə alternativlərin müəyyən edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan, ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlıq və təhlükəsizlik tədbirlərinin işlənib hazırlanması dərəcəsininin qiymətləndirilməsi və neft-qaz sektorunda davamlı və dayanıqlı inkişaf istiqamətinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında tikintinin rolu geniş təhlil edilmişdir. Burada neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişaf problemlərindən biri kimi ekoloji problemlər təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *Neft, tikinti, istehsal, istehlak, dayanıqlı inkişaf, emal sənayesi.*

JEL kodu: *Q01; Q40; Q57*

GİRİŞ

Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sektorunda geoloji kəşfiyyat, qazma, hasilat, emal, eləcə də istehsal edilmiş neft-qaz sənayesi məhsullarının istehlakçılara çatdırılmasında yaranan ekoloji problemlər bu sektorun dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərdən biridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qloballaşan dünya iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi məhsullarının istehlakına tələbin artması neft-qaz istehsalının artmasını şərtləndirərək neft-qaz emalı zamanı yaranan radon qazının həcminin artmasına geniş şərait yaratmışdır. 2019-cu ildə qlobal qaz istehlakı 2018-ci illə müqayisədə daha aşağı artım tempində olsa da (+2,6 %), bu artım sonrakı illərdə davam edərək +5,1% olmuşdur [3, 5]. Neft-qaz emalı zamanı yaranan CO2 emissiyaları dünya miqyasında artan dinamika ilə inkişaf edir. Çinin CO2 emissiyaları 2021-ci ildə artan enerji tələbi (+10%) bütün zamanlarda ən yüksək səviyyədə olmuşdur (+6,3%, 10,4 Gt CO2). 2021-ci ildə kömürlə işləyən elektrik stansiyaları Çin iqtisadiyyatında kömürün qazla əvəzlənməsi siyasətinin yumşalması səbəbindən qaz istehlakındakı artım iki dəfə azalmışdır (+8.6%). Çin tələb artımına görə dünyada ikinci sırada (+8.6%) olmaqla, qlobal artımın 24%-ni təşkil edir [3].

İspaniya, Almaniya və İtaliyada, eləcə də Rusiya, Avstraliya, İran, Əlcəzair və Misir kimi təbii qaz hasilatı ölkələrində tələbin yaxşılaşması sayəsində Avropa Birliyi ölkələrində istehlakın həcmi +3,1% artımla müşahidə edilmişdir [3, 5]. Dünya iqtisadiyyatında baş verən bu dəyişikliklər, eləcə də Rusiya, Avstraliya, İran, Cənubi Afrika kimi kömür və karbohidrogen istehsal edən ölkələrdə radon tullantıların artmasına şərait yaratmışdır.

AZƏRBAYCANDA TULLANTILARIN DİNAMİKASI

Statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycan Respublikası üzrə də neft-qaz hasilatı zamanı yaranan bu tullantıların miqdarı artmışdır. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasında radon qazı tullantılarının 1970-2019-cu illər üzrə dinamikası, min tonla

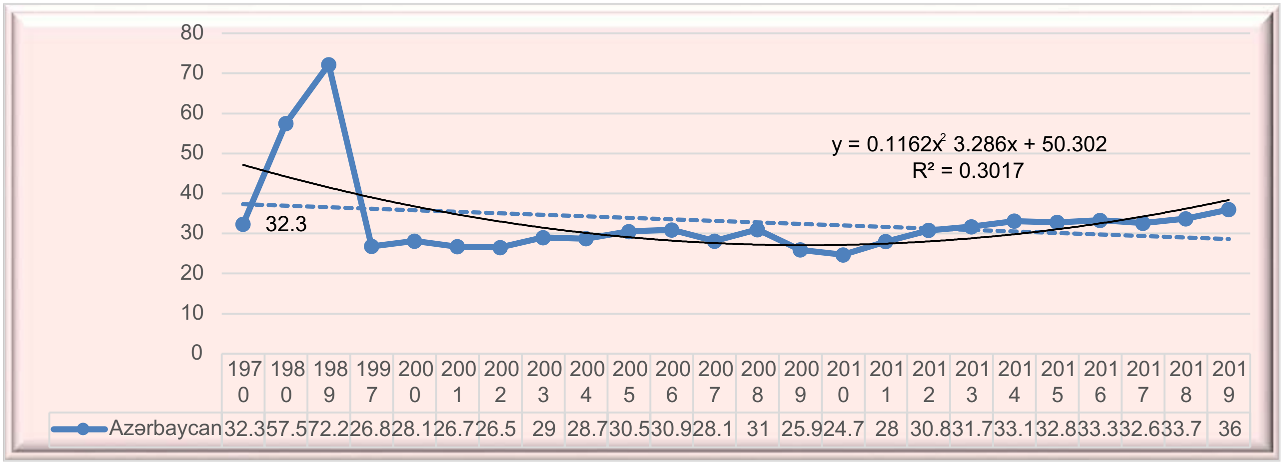

Mənbə. (1) və (7) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası üzrə keçmiş SSRİ dövründə CO2 tullantılarının həcmi resublikamız müstəqillik qazandığı dövrdən sonrakı illərlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. CO2 tullantılarının həcmi 1970-1989-cu illəri əhatə edən dövrdə artaraq 1989-cu ildə 72,2 min ton olmuşdur. Bu da 1970-ci ilə nisbətən 2,23 dəfə artım deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, emal sənayesinin ümumi sənayedə ekoloji tullantılar üzrə payı digər fəaliyyət sahələri üzrə daha yüksəkdir. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikasında emal sənayesinin ümumi sənayedə tullantılarının payı, %-lə

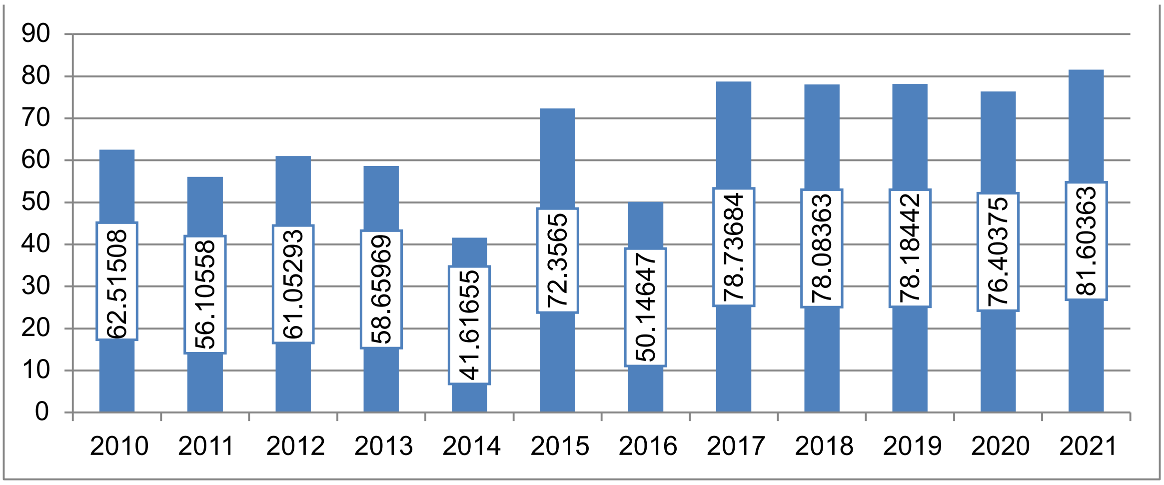

Mənbə. (7) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi, emal sənayesinin ümumi sənayedə tullantılarının payı 2010-2021-ci illər üzrə 41,6-81,6% intervalında dəyişmişdir. 2021-ci ildə bu göstərici 81,6% olmaqla, əvvəlki illərlə müqayisədə daha yüksəkdir. Tikinti sektorunda isə ekoloji tullantılar digər sahələrlə müqayisədə aşağıdadır. Statistik məlumatlar əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 3. Azərbaycan Respublikasında emal sənayesi və tikinti sektoru üzrə ekoloji tullantıların miqdarı, min tonla

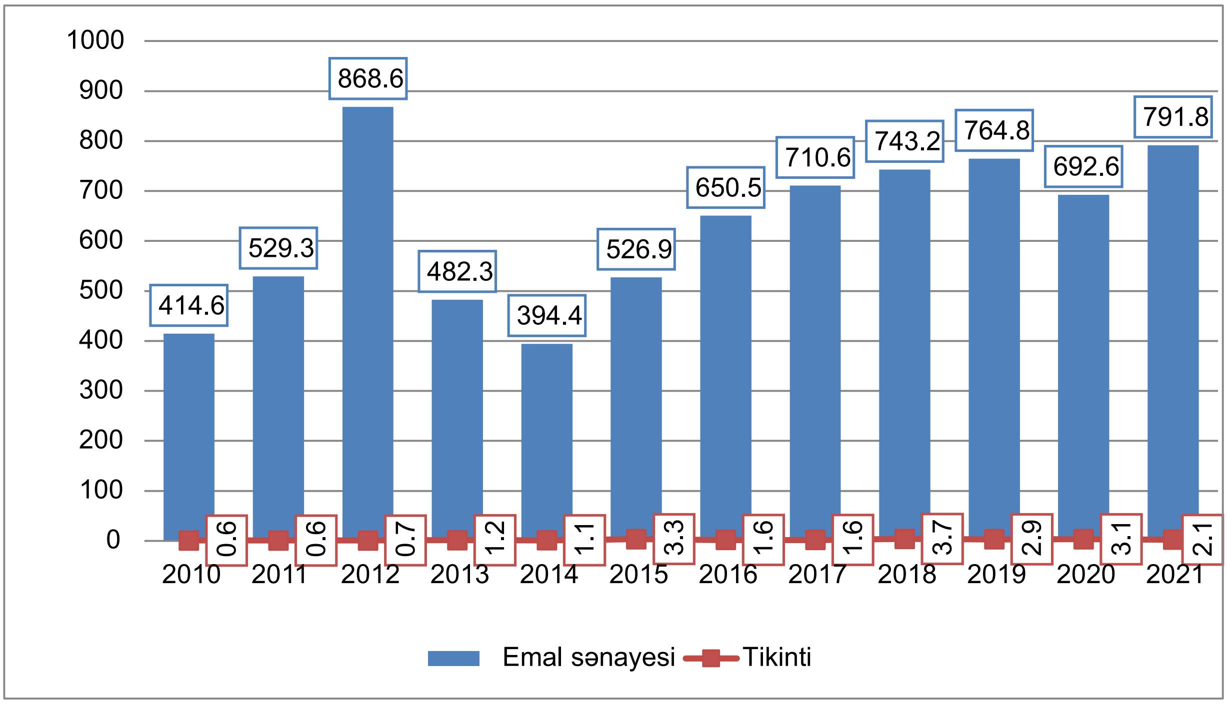

Mənbə: (7) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında emal sənayesində ekoloji tullantıların miqdarı 2012-ci ildə 868,8 min ton olmaqla bütün dövrlərlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. 2013-2014-cü illərdə azalmasına baxmayaraq, sonrakı illərdə artaraq 2021-ci ildə 791.8 min ton olmuşdur. Tikinti sektoru üzrə isə bu göstərici 2010-2021-ci illərdə 0,6-3,7 min ton intervalında dəyişmişdir. 2021-ci ildə tikinti sektorunda ekoloji tullantılar 2,1 min ton olmaqla, 2018-2021-ci illərə nisbətən azalmışdır.

TULLANTILARIN YARANMASINDA ƏSAS PAYI OLAN SEKTORLAR

Tədqiqatlar göstərir ki, ekoloji tullantıların emal sənayesində daha çox hissəsi neft-qaz sənayesinin payına düşür. Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sektorunda geoloji kəşfiyyat, qazma, hasilat, emal, eləcə də istehsal edilmiş neft-qaz sənayesi məhsullarının istehlakçılara çatdırılmasında aparılan tikinti-quraşdırma işləri mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, neft-qaz sənayesinin tikinti sektorunda yaranan ekoloji problemlər bu sektorun dayanıqlı inkişafını ləngidən amillərdəndir. Neft-qaz sənayesində tikinti-quraşdırma işləri zamanı yaranan ekoloji tullantıların ətraf mühitə dəyən ziyanının minimumlaşdırılması əsasən layihələndirilmə işlərində nəzərə alınmalıdır. Təbii ki, bu zaman hər bir müəssisədə ən yaxşı üsullar müəyyən edilərək ətraf mühitə dəyən ziyanın azaldılması istiqamətində tədbirlər planı hazırlayır. Hazırda sənaye istehsalının inkişafı çoxlu miqdarda xammalın çıxarılmasının təşkilini, güclü enerji mənbələrinin yaradılmasını tələb edir. Bu da bir sıra faydalı qazıntıların, o cümlədən karbohidrogen ehtiyatlarının tükənməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti tullantıları ətraf mühitin çirklənməsi problemini yaradır. Nəticədə3 atmosfer, su, torpaq intensiv çirklənməyə məruz qalır. Tədqiqatlar göstərir ki, insan fəaliyyəti nəticəsində təbiətdə baş verən dəyişikliklər qlobal xarakter almış və təbii tarazlığın pozulması ilə bağlı ciddi təhlükə yaratmışdır. Belə bir vəziyyət insan cəmiyyətinin gələcək inkişafı üçün maneə ola bilər. Bu isə ümumilikdə onun mövcudluğu məsələsini gündəmə gətirir. Mənfi dəyişikliklər insan və təbiət arasındakı münasibətlərə yenidən baxılması zərurətini yaradır. Bu baxımdan, təbii sərvətlərin qorunması və onların istifadəsinin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tədbirlərin aparılması məqsədilə statistik məlumatlara görə, dünya miqyasında hər il orta hesabla ÜDM-in 1-2%-i həcmində vəsait

xərclənir.

İqtisadiyyatın ən mühüm sahəsi kimi tikinti işlərinin inkişafı, tikinti sənayenin inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Tikinti sənayesi tikinti sektorunun inkişafını şərtləndirməklə yanaşı, müxtəlif xammallara, tikinti materiallarına, enerjiyə, suya və istehsalı ətraf mühitə güclü təsir göstərən digər resurslara ehtiyac duyur. Landşaftların ciddi şəkildə pozulması və ətraf mühitin çirklənməsi işlərin bilavasitəg tikinti meydançasında aparılması ilə bağlıdır. Bu pozuntular tikinti sahəsinin təmizlənməsi, bitki qatının götürülməsi və torpaq işlərinin aparılması ilə başlayır. Tikintinin inkişafı üçün istifadə edilən tikinti sahəsinin təmizlənməsi zamanı yandırıldıqda ətraf mühiti çirkləndirən və ya zibillikləri dağıdan, sahələrin morfologiyasını dəyişdirən, hidroloji şəraiti pisləşdirən və eroziyaya səbəb olan əhəmiyyətli miqdarda tullantı əmələ gəlir. Ətraf mühitə təsir dərəcəsi tikinti üçün istifadə olunan materiallardan, bina və tikililərin texnologiyasından, tikinti sənayesinin texnoloji avadanlıqlarından, tikinti maşınlarının, mexanizmlərinin, nəqliyyat vasitələrinin növündən, keyfiyyətindən və digər amillərdən asılıdır. Tikinti sahələrinin ərazisi qonşu ərazilərin çirklənməsi mənbəyinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti proseslərində geniş istifadə olunan su əsasən tikinti məhlulların komponentləri kimi, istilik şəbəkələrində soyuducu kimi istifadə edildikdən sonra boşaldılır, yeraltı suları və torpağı çirkləndirir. Bütün bunlarla yanaşı, tikintinin özü nisbətən qısa bir prosesdir. Tikinti məhsulu olan obyektlərin - binaların, tikililərin və onların komplekslərinin - urbanizasiyalaşmış ərazilərin təbiətinə təsiri ilə vəziyyət daha mürəkkəbdir. Onların ətraf mühitə təsiri hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir, ona görə də demək olar ki, bütün ətraf mühit tədbirləri bilavasitə məsləhət xarakteri daşıyır. Hazırkı şəraitdə neft sənayesində yaranan tullantılar səbəbindən su və torpaq çirklənir və məişət tullantılarının yığılması, toz, qaz və istilik havasının çirklənməsi baş verir ki, bu da radiasiya səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Havanın kimyəvi tərkibindəki dəyişiklik, tərkibindəki qazların yüksək konsentrasiyası da insana mənfi təsir göstərir. Hazırda tullantıların tərkibini, adambaşına gün ərzində 1,5-2,5 kq bərk və 8 litrə qədər maye tullantılar təşkil edir və onların tərkibində yuyucu vasitələr və digər birləşmələr kimi zəhərli maddələr vardır ki, onların azaldılması üçün çoxlu miqdarda təmiz su tələb olunur. Bütün bunlar tikinti işlərində tikinti layihələrində nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir [2]. Urbanizasiyalaşmış ərazilərin ətraf mühitə təsiri və bu sahədə ətraf mühitin keyfiyyəti ilk növbədə layihədə müəyyən edilmiş qərarlarla, sonra isə müvafiq olaraq həmin qərarların icra keyfiyyəti və obyektlərin istismar şərtləri ilə müəyyən edilir [3].

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Layihələndirmə mərhələsində obyektlə təbii mühit arasındakı əlaqənin gələcək xarakteri müəyyən edilir. İnsan həyatı və fəaliyyəti üçün süni mühitin yaradılması təbiətə uyğun və ya əksinə baş verə bilər. Beləliklə, layihələrin ekoloji əsaslılıq və nəzərə alınma dərəcəsi əsasən ətraf mühitin gələcək vəziyyətini deyil, həm də gələcək sosial zəruri əməyin və pozulmuş təbii şəraitin bərpası üçün vəsaitin həcmini müəyyən edir. Neft-qaz hasilatının inkişafının texniki və ekoloji əsaslarının işlənib hazırlanmasında təbiətin mühafizəsi və urbanizasiya mühitinin yaxşılaşdırılması, ekoloji zərərlərin aradan qaldırılmasına əsaslanan normalara əsasən planlaşdırılma və tikinti-quraşdırma işlərinin layihəsinə üzvi şəkildə daxil edilməlidir. Bu normalara uyğun olaraq sənaye təyinatlı müəssisələrin, binaların və tikililərin layihələndirilməsi nəzərə alınmaqla yaşayış və mülki əhəmiyyətli obyektlər ətraf mühitin mühafizəsi tələbləri, təsdiq edilmiş planlaşdırılmış sxemləri və layihələri əsasında həyata keçirilir. Layihə sənədlərinin hazırlanmasının bütün mərhələlərində, tikinti sahəsinin seçilməsindən, seçilmiş sahə üzrə planlaşdırılan qərarların aidiyyəti orqan və təşkilatlarla razılaşdırılmasından, layihə tapşırıqlarının hazırlanmasından və öz layihə-smeta sənədlərinin hazırlanmasına qədər bütün obyektlər üzrə qəbul edilən qərarlar torpaqlardan səmərəli istifadəyə, obyektlər tikildikdən sonra meliorativ torpaq sahələrinə, münbit torpaq qatından istifadəyə, ətraf mühitin mühafizəsinə, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə və təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadəyə dair tələblərlə müəyyən edilməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi bütün tikinti məsələlərinin işlənib

hazırlanmasında nəzərə alınmalı və layihə sənədlərinin bütün bölmələrində, o cümlədən layihənin ümumi izahat qeydində, texnoloji hissəsində, tikinti işlərinin yerinə yetirilmə mərhələlərində, xərclər smetalarında öz əksini tapmalıdır [5, 6]:

Layihələndirmə işlərində layihələrin ekoloji ekspertizası da böyük əhəmiyyət kəsb edir. İri neft-qaz obyektlərinin tikintisi və yenidən qurulması layihələrinin həyata keçirilməsinin bütün mümkün ekoloji və sosial-iqtisadi nəticələrinin kompleks qiymətləndirilməsi sistemi, ətraf mühitin qorunması və ən az resurs sərfi və minimum arzuolunmaz nəticələrlə qarşıya qoyulan vəzifələrin həllində əhəmiyyətli rola malikdir. Ekoloji ekspertizanın məqsəd və vəzifəsi yerin və onun təkinin, su ehtiyatlarının, flora və faunanın mühafizəsini, elmi əsaslarla rasional istifadəsini, təmiz havanın və suyun qorunmasını, təbii sərvətlərin bərpasını və insanların sağlamlığının yaxşılaşdırılması ilə ətraf mühiti indiki və gələcək nəsillərin maraqlarına uyğun təmin etməkdən ibarətdir. O, hətta obyektin planlaşdırılması və layihələndirilməsi mərhələsində təbiətdən istifadənin və təbiətin mühafizəsinin təşkilində səhvləri müəyyən etməyə və aradan qaldırmağa imkan verməklə, tikinti sənədlərinin layihələndirilməsinin bütün mərhələlərində həyata keçirilməlidir. Sənaye komplekslərinin layihələndirilməsi üzrə tapşırıqlar hazırlanarkən müvafiq kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarından istifadə edilməklə, proqnozlaşdırmanın nəticələrinə əsasən obyektlərin fəaliyyəti üçün ekoloji tələblərin mövcudluğuna və onlara əməl olunmasına nəzarət edilir. Layihə təşkilatları obyektlərin yerləşdirilməsi üçün torpaq sahələrinin seçilməsi, onların tikintisi üçün ekoloji cəhətdən təmiz şəraitin seçilməsi ilə bağlı ekoloji ekspertiza materialları ilə əvvəlcədən razılaşdırılmalıdır. Tikinti sahələrinin seçilməsi mərhələsində ilk növbədə kənd təsərrüfatına yararlı olmayan və ya tikinti üçün səmərəsiz torpaqlardan istifadənin mümkünlüyü, xammaldan kompleks istifadə imkanları, su ehtiyatlarından ən səmərəli istifadə, su ehtiyatlarının çirklənməsinin qarşısının alınması imkanları, hava hövzəsi, su, torpaq sənaye emissiyaları və digər tullantılar nəzərə alınmalıdır. Ekoloji məsələlərin kompleks həlli, istehsalın yüksək səmərəli texnoloji sxemlərinin, qapalı sudan istifadə sistemlərinin tətbiqi, yerli və xarici elmi təcrübələrin ən son nailiyyətlərindən istifadə təmin edilməlidir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ekoloji tullantıların emal sənayesində daha çox hissəsi neft-qaz sənayesinin payına düşdüyündən neft-qaz istehsalının, eləcə də bu sektorda tikinti-quraşdırma müəssisələrinin ətraf mühitə təsiri ilə bağlı ekoloji nəticələr ekoloji mütəxəssislər tərəfindən neft-qaz hasilatı və emalı obyektlərinin ətraf mühitə zərərli təsirlərinin kompleks qiymətləndirilməsinin üsulları və meyarları "Tikinti normaları və normativləri"ndə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq ciddi layihələr əsasında tərtib edilməlidir. Həmçinin ətraf mühitdə mümkün mənfi dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması üsulları və insan fəaliyyətinin ekosferə zərərli təsirlərinin vaxtında qarşısının alınması üçün yaşayış məntəqəsinin ekologiyası ekoloji tarazlığın yaradılması məqsədi ilə tədqiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDSK 2021. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. https://www.stat.gov.az/source/industry/. İstinad tarixi: 05 aprel 2022.
2. BP Azərbaycanda, Davamlı İnkişaf haqqında hesabat: [Elektron resurs] / Bakı - 2019, 52 səh. https://www.bp.com/content/dam/bp/countrysites/az_az/azerbaijan/home/pdfs/sustainability-reports/sr_2019_az.pdf
3. https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy
4. Режеп В.Е. Проблемы экологии в строительстве и реконструкции. Национальный научно исследовательский институт «Урбан Проект». г.Кишинэу, республика Молдова, 2009г.
5. Кутузова Т.Н. Проблема подхода к оценке объектов экологической архитектуры

www. nbuv.gov.ua/kutuzova
6. https://www.stat.gov.az/source/environment/ [Elektron resurs] Ətraf mühitin mühafizəsi.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Махаббат МАМЕДОВ,
Мурад Гасымлы

РЕЗЮМЕ

Одной из важных проблем стран глобализированного мира в современных условиях являются экологические, социальные и климатические проблемы, с которыми они сталкиваются. Эти проблемы требуют от всех отраслей определить альтернативы решения проблем устойчивого развития в будущем. В связи с этим важно оценить степень развития мероприятий по охране окружающей среды, здоровья и безопасности и изучить направление устойчивого развития в нефтегазовом секторе. В статье подробно анализируется роль строительства в устойчивом развитии нефтегазовой отрасли. Здесь экологические проблемы, анализируются и оцениваются как одна из проблем устойчивого развития нефтегазовой отрасли.

Ключевые слова: *нефть, строительство, добыча, потребление, устойчивое развитие, отходы, перерабатывающая промышленность.*

ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE OIL AND GAS INDUSTRY

Mahabbat MAMMADOV
Murad GASIMLI

ABSTRACT

One of the important problems of the countries of the globalized world in modern conditions are the ecological, social and climatic problems they face. These problems require all industries to determine alternative solutions to the problems of sustainable development in the future. In this regard, it is important to estimate the degree of development of environmental, health and safety measures and study the direction of sustainable development in the oil and gas sector. In the article, the role of construction in the sustainable development of the oil and gas industry is analyzed in detail. Here, environmental problems are analyzed and evaluated as one of the problems of sustainable development of the oil and gas industry.

Key words: *oil, construction, mining, consumption, sustainable development, waste, recycling industry.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 06.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.03.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA FƏALLIĞININ ARTIRILMASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

№ 1(6)-2023, səh. 22-34

Bağış ƏHMƏDOV,
Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universitetinin
“İqtisadiyyat və texnoloji elmlər”
kafedrasının dosenti, i.e.n.

bahmadov@gmail.com

Azərbaycanda investisiya fəallığının artırılmasının bəzi aspektləri

Bağış ƏHMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universitetinin
"İqtisadiyyat və texnoloji elmlər" kafedrasının dosenti, i.e.n.

XÜLASƏ

Məqalədə milli iqtisadiyyatda investisiya fəallığına təsir edən amillər araşdırılmışdır. Həmçinin Azərbaycanda investisiya resurslarının formalaşması, buna neft gəlirlərinin təsiri məsələləri tədqiq edilmişdir. Xüsusilə milli qənaətin həcminin dəyişməsi perspektivləri qiymətləndirilmişdir. Burada ortamüddətli dövrdə həm dövlət qənaətinin, həm də korporativ və ev təsərrüfatlarının qənaətlərinin dinamikası araşdırılmışdır. Habelə məqalədə ölkədə investisiya fəallığının artırılmasına dair təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflər əsasən faiz dərəcəsinin azaldılması, vergi güzəştlərinin verilməsi və risk səviyyəsinin aşağı salınması məsələlərini əhatə edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, investisiya, milli qənaət, neft gəlirləri, faiz dərəcəsi*
JEL kodu: *E22; R42*

GİRİŞ

Ölkədə iqtisadi subyektlər etdikləri qənaəti adətən ehtiyat və ya nağd vəsait kimi saxlamır, müəyyən aktivlərin əldə edilməsinə yönəltməyə meyilli olurlar. Həm neoklassik, həm də neokeyns nəzəriyyəsinə əsasən, qənaətin həcminin artması iqtisadi artım tempini müəyyən edən əsas amildir [7, s. 518-548]. Bununla belə, bir çox hallarda ölkədə qənaətin artımı avtomatik olaraq investisiyanı artırmır. Çünki gəlirlərin qənaət edilən hissəsinin investisiyaya çevrilməsi üçün idarəetmə, texnoloji və bazar bilikləri tələb olunur. Belə biliklər olmadığı halda, qənaətin milli iqtisadiyyatda mənimsənilməsi məhdud olur və bu kapital xaricə axır.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Kifayət qədər sübutlar mövcuddur ki, investisiya uzunmüddətli iqtisadi artımın ən vacib determinantlarından biridir [11]. B.Bosvöz və S.Kolinsin 86 ölkə üzrə apardığı hesablamalara görə, iqtisadi artımın 45 faizi kapitalın artımı, 41 faizi ümumi amil məhsuldarlığının artımı, 14 faizi isə təhsil səviyyəsinin artımı hesabına baş vermişdir [12]. Adam Smit qeyd edirdi ki, cari dövrdə hansısa millətin torpaq və əməyinin hazır məhsulu əvvəlki dövrə nisbətən artırsa, onda biz əmin ola bilərik ki, bu iki dövr arasında kapital da artmışdır [9, c.369]. Göründüyü kimi, investisiya kapital yığımı prosesi olduğundan onun iqtisadi artımda əhəmiyyətli rol oynadığı qeyd edilir. C.Milə görə, istehsal fəaliyyəti kapitalın həcmi ilə məhdudlaşır [6, s.159]. Onun fikrincə, kapitalın hər artımı istehsalın genişlənməsinə səbəb olur və ya səbəb ola bilər [6, s.163]. C.Keyns də qeyd edirdi ki, məşğulluq yalnız investisiya ilə birgə arta bilər [20, s. 113].

İqtisadi subyektlər investisiyanın hara qoyulması ilə yanaşı, həm də onun maliyyələşdirilmə mənbələrinə dair qərarlar qəbul edirlər. İnvestisiyanın səmərəliliyini yüksəltmək üçün kapital minimum qiymətə cəlb edilməlidir. Ölkədə investisiya qoyuluşları mənfəət, amortizasiya ayırmaları, nizamnamə kapitalının artırılması, borc vəsaitləri və s. hesabına maliyyələşdirilə bilər. Hər bir mənbədən cəlb edilən kapitalın qiyməti riskin səviyyəsi və cəlb edilmə xərcləri ilə əlaqədar fərqli olur. İnvestisiyaya tələb edilən gəlirlilik norması (diskont dərəcəsi) ayrı-ayrı mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin qiymətlərinin orta çəkili ölçüsüdür və onu formalaşdıran əsas amil isə faiz dərəcəsidir.

Milli iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik investisiyanın həm həcminə, həm də vaxtına təsir edə bilər. V.Qosal və P.Launqaniyə görə, əldə ediləcək mənfəətlə bağlı qeyri-müəyyənlik sahəyə investisiya qoyuluşlarını azaldır [15]. R.Makdonald və D.Siqel görə, əksər iri sənaye layihələri

üçün xarakterik olan qeyri-müəyyənliyin orta səviyyəsi qaytarılmayan investisiya üzrə tələb edilən gəlirlilik normasını iki dəfə artıra bilər [22]. L.Severn də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qeyri-müəyyənliklə özəl investisiya qoyuluşları arasında əhəmiyyətli mənfi əlaqənin olduğunu müəyyən etmişdir [25].

F.Nayta görə, gələcəyin bilinmədiyi, lakin mümkün gələcək variantlarının ehtimalının paylanmasının müəyyən edildiyi hal riski, ehtimalın paylanmasının müəyyən edilməsi mümkün olmadığı hallar isə qeyri-müəyyənliyi əks etdirir [14, s. 297-232]. Bu baxımdan, risk ölçülə bilən qeyri-müəyyənliyi əks etdirir. Bununla belə, E.Miller qeyd edir ki, hazırda belə fərqə çox diqqət yetirilmir, çünki hər iki halda gələcək naməlumdur və qərarlar ehtimallara dair subyektiv qiymətləndirmələrdən istifadə edilməklə qəbul edilir [13]. Beləliklə, qeyd edilən yanaşmalara görə qeyri-müəyyənlik (risk) investisiya həcmini azaltmaqla yanaşı, potensial investisiyanın təxirə salınmasına səbəb olur.

Həm keyns, həm də neoklassik nəzəriyyələrinə görə investisiya gözlənilən gələcək gəlirlərin cari dəyəri kapitalın alternativ dəyərinə bərabərləşənə qədər həyata keçirilir. A.Marşal göstərirdi ki, “istənilən şəxs öz xüsusi vəsaitlərini nəzərə alaraq kapital qoyuluşlarının mənfəətliliyinin xarici sərhəddinə və ya həddinə, yəni konkret istehsal sahəsinə hər bir yeni qoyuluşun faydası onun xərclərini ödəyən həddə qədər kapital qoyuluşunu istehsalın bütüm fərqli sahələrinə istiqamətləndirir” [8, s.40]. İ.Fişerə görə, xərclərə münasibətdə rentabellik norması xərclərin cari dəyərini gəlirlərin cari dəyərinə bərabərləşdirən normadır [18, s.168]. Onun fikrincə, yeni investisiya üçün xərclərə münasibətdə rentabellik norması faiz dərəcəsini üstələməlidir [18, s. 159]. C.M. Keynsə görə də, investisiyanın həcmi investisiyaya tələb əyrisində məcmu kapitalın son hədd səmərəliliyinin bazar faizi dərəcəsinə bərabərləşən nöqtəyə qədərə dəyişir [20, s. 136-137]. Onun fikrincə, qiymətlərin gözlənilən artımının investisiya qoyuluşuna stimullaşdırıcı təsiri faiz dərəcəsinin artımı hesabına deyil, kapital ehtiyatlarının son hədd səmərəliliyinin artımı hesabına baş verir [20, s.142]. C.M.Keyns də hesab edirdi ki, “xərclərə münasibətdə rentabellik norması” və “kapitalın son hədd səmərəliliyi” anlayışları oxşardır [20, s. 140]. C.Xiksə görə, faiz dərəcəsinin (diskont dərəcəsinin) aşağı düşməsi istənilən investisiya layihəsində kapitalın dəyərini artırır, artması isə əksinə azaldır [17, s. 20-21].

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA FƏALLIĞI

Milli iqtisadiyyatda işləyənlərin fondla silahlanması səviyyəsi yüksəldikcə əmək məhsuldarlığı artır. Hazırda adambaşına düşən əsas fondların dəyərinə görə, Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Belə ki, Azərbaycanda 2021-ci ildə adambaşına düşən əsas fondların dəyəri 24,7 min manata, qeyri-neft sektorunda isə 12,0 min manata bərabər olduğu halda, Danimarkada təqribən 672.7 min manata, Çexiyada təqribən 300,4 min manata, Qazaxıstanda təqribən 31,6 min manata bərabərdir [30]. Göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən əsas kapitalın həcmi yüksəkdir. 2021-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM Danimarkadan cari ABŞ dolları ilə 12,6 dəfə və paritet alıcılıq qabiliyyəti ilə 4,1 dəfə, Çexiyadan müvafiq olaraq 5,0 dəfə və 2,8 dəfə, Qazaxıstandan isə müvafiq olaraq 1,9 dəfə və 1,8 dəfə az olmuşdur. Buna görə də ölkədə istehsalın həcminin artırılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün qənaət normasının yüksək olması və bu qənaətin ölkə daxilində əsas fondların yaradılmasına yönəldilməsi zəruridir.

Qrafik 1. Əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının dinamikası (2000=100)

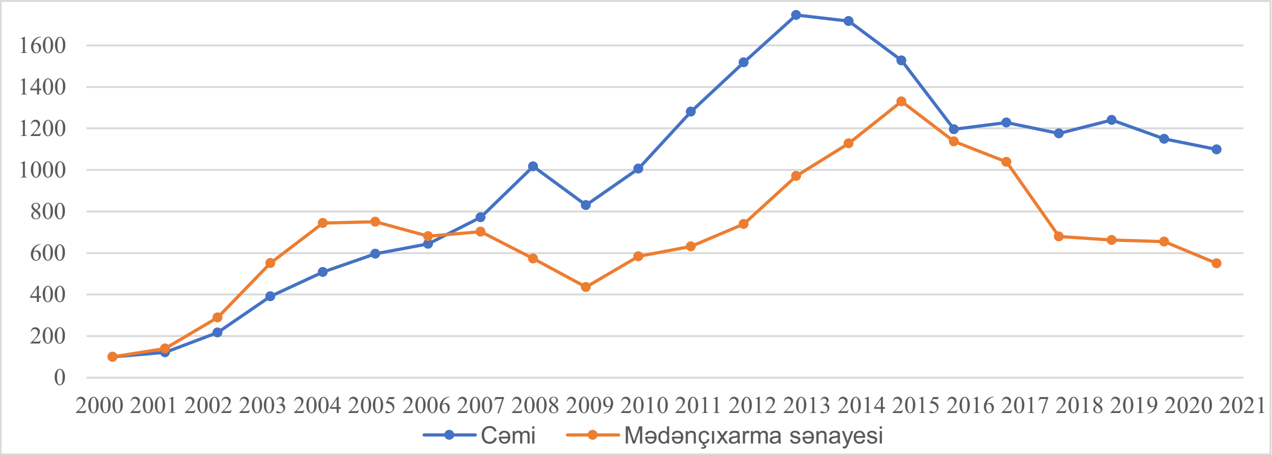

Qrafik 1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda 2000-2013-cü illərdə əsas kapitala investisiya qoyuluşları 2009-cu il istisna olmaqla davamlı şəkildə artmış, 2013-cü ildən sonra isə azalma trendinə malikdir. Belə ki, 2021-ci ildə bu göstərici 2000-ci ilə nisbətən 11 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən 1,6 dəfə artdığı halda, 2013-cü ilə nisbətən 1,1 dəfə azalmışdır. Bu hal əsasən mədənçıxarma sənayesində investisiya qoyuluşlarının azalması hesabına baş vermişdir.

2000-2021-ci illərdə əsas kapitala investisiyanın ÜDM-də payı 16,6 faizlə 57,7 faiz, qeyri-neft sektorunda ÜDM-də payı 13,3 faizlə 39,5 faiz arasında dəyişmişdir (qrafik 2).

Qrafik 2. Əsas kapitala investisiya qoyuluşunun (ƏKİQ) ÜDM-də payı (faizlə)

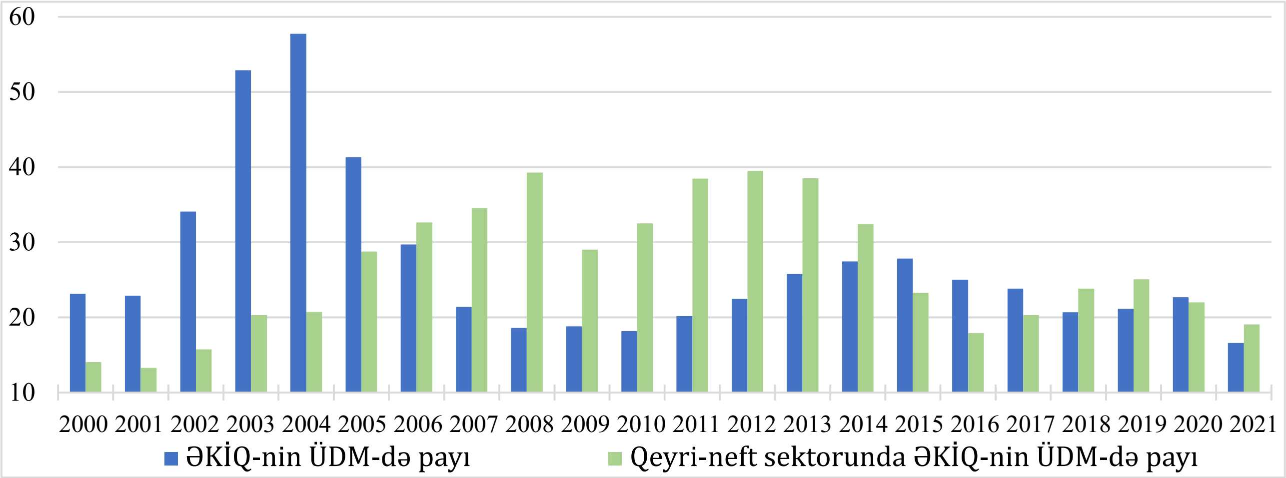

Qrafik 2-dən göründüyü kimi, ÜDM-də investisiyanın payı 2004-cü ilə qədər artmış sonra isə azalmağa başlamışdır. Belə hal 2004-2010-cu illərdə investisiya qoyuluşlarının artım tempinə nisbətən ÜDM-in artım tempinin yüksək olması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövrdə neft sektoruna qoyulmuş investisiyalar hesabına əsas fondların istifadəyə verilməsi neft və qaz hasilatının artmasına və nəticədə ÜDM-in yüksək templə artımına səbəb olmuşdur. Habelə 2005-2014-cü illərdə qeyr-neft sektoru üzrə investisiya norması yüksək olmuşdur. Bu da əsasən dövlət investisiyalarının artımı hesabına baş vermişdir. Bununla belə, son illərdə investisiya normasının azalması iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından mənfi haldır. Habelə investisiya norması illər üzrə dəyişkən olmuşdur. Məsələn, Avstriyada 2010-2021-ci illərdə investisiya norması 23 faizlə 28 faiz, Danimarkada 18 faizlə 23 faiz, Çexiyada 25 faizlə 30 faiz arasında dəyişdiyi halda, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda 17,9 faizlə 39,9 faiz arasında dəyişmişdir [28]. Belə dəyişkənlik daxili tələbdə də dəyişikliklərə səbəb olmaqla iqtisadi artımın davamlılığına mənfi təsir edə bilər.

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA RESURSLARININ FORMALAŞMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycanda investisiya resurslarının əhəmiyyətli hissəsi dövlətin qənaəti hesabına formalaşır. Belə ki, milli qənaətin 2019-cu ildə 63,4 faizi, 2020-ci ildə isə 28,2 faizi dövlət idarəetməsinin payına düşmüşdür. Habelə ölkədə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının 2019-cu ildə 62,4 faizi, 2020-ci ildə isə 54,5 faizi dövlətin birbaşa investisiyaları və əsaslı transferləri hesabına təmin edilmişdir. Dövlətin qənaətinin həcminə təsir göstərən əsas amil neft gəlirləri olduğundan ortamüddətli dövrdə neft-qaz sektorunda istehsalın həcmi və neft və qazın qiyməti ölkədə investisiya resurslarının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin 2021-ci ildə 85,3 faizi Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından hasil edilən mənfəət neftinin payına düşmüş, bu göstəricinin 2023-cü ildə 79,0 faizə bərabər olması gözlənilir [2, 29].

Qrafik 3. Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından neft hasilatının həcmi (mln. barel) [2, s.9]

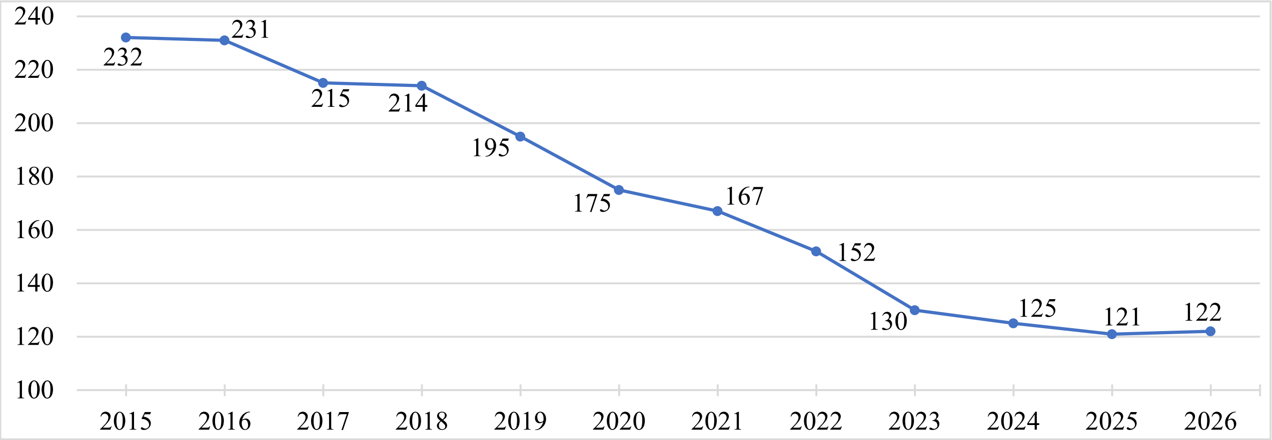

Qrafik 3-dən göründüyü kimi, 2023-cü ildə Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından neft hasilatının 2021-ci ilə nisbətən 22,2 faiz, 2022-ci ilə nisbətən isə 14,5 faiz azalacağı gözlənilir. Bu da ölkənin neft gəlirlərinə azaldıcı təsir göstərəcəkdir. Bununla yanaşı, 2023-2026-cı illərdə dövlət büdcəsində neftin 1 barelinin qiyməti 50 ABŞ dollarına bərabər müəyyən edilmişdir ki, bu da nisbətən ehtiyatlı yanaşmanı əks etdirir. Belə ki, ABŞ Enerji İnformasiyası Adminstrasiyası 2023-cü ildə Brent neftinin 1 barelinin qiymətinin 83,1 ABŞ dollarına, Qərbi Texas neftinin 1 barelinin qiymətinin 77,18 ABŞ dollarına, 2024-cü ildə isə müvafiq olaraq 77,57 ABŞ dollar və 71,57 ABŞ dollarına bərabər olacağını proqnozlaşdırır [31]. Habelə Beynəlxalq Valyuta Fondunun qiymətləndirmələrinə əsasən, Brent, Dubay Fateh və Qərbi Texas markalı neftlərin orta qiyməti 2023-cü ildə 81,13 ABŞ dollarına, 2024-cü ildə isə 75,36 ABŞ dollarına bərabər olacaqdır [27, s.6]. Bununla yanaşı, 2023-cü ilin yanvar ayında dünya bazarında Brent neftinin 1 bareli 83,09 ABŞ dollar, Qərbi Texas neftinin qiyməti isə 78,11 ABŞ dollar, fevral ayında müvafiq olaraq 82,71 ABŞ dolları və 76,85 ABŞ dolları, mart ayında isə müvafiq olaraq 78,53 ABŞ dolları və 73,37 ABŞ dolları təşkil etmişdir [32]. Göründüyü kimi, dövlət büdcəsi zərfində 2023-cü il üzrə neftin 1 barelinin proqnozlaşdırılan qiyməti beynəlxalq təşkilatların verdiyi proqnozlardan təqribən 1,6 dəfə azdır. Belə hal ölkənin neft gəlirlərinin proqnozlaşdırılandan çox olacağını göstərir. Ölkədə neft gəlirləri hesabına maliyyələşən xərclərin azalması nəticəsində daxili tələbin azalması investisiya fəallığına mənfi təsir göstərə bilər. Belə ki, 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin neft gəlirləri qeyri-neft ÜDM-nin 23,4 faizini təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə bu göstəricinin 22,2 faiz olacağı gözlənilir.

Dövlət büdcəsi vasitəsilə xərclənən neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-nə təsirinin qiymətləndirmək üçün 2000-2021-ci illər üzrə real qeyri-neft ÜDM-nin laqorifmi (y) ilə büdcəsi vasitəsilə xərclənən real neft gəlirlərinin (qeyri-neft ÜDM-nin deflyatoru əsasında) loqarifmi (b) arasında asılılıq araşdırılmışdır. İlkin olaraq bu zaman sıralarının stasionarlığı qiymətləndirilmiş və sabitlə y-nin I(0), b-nin isə I(1) olduğu müəyyən edilmişdir. Buna görə də ARDL yuxarı hədd testi əsasında kointeqrasiya əlaqəsi araşdırılmışdır. Bunun üçün aşağıdakı reqresiya tənliyindən

istifadə edilmişdir [24]:

$$\Delta y_t = \alpha_t + \sum_{i=1}^{p} \beta_{1i} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \beta_{2i} \Delta b_{t-i} + \gamma_1 y_{t-1} + \gamma_2 b_{t-1} + \varepsilon_t \qquad (1)$$

(1) reqresiya tənliyi əsasında aparılmış ARDL yuxarı hədd testi (F statistika 6,27-ə bərabər olmuşdur ki, bu da I(1) halında da 1%-lik əhəmiyyətlilik səviyyəsindəki dəyərdən yüksəkdir) qeyd edilən göstəricilər arasında kointeqrasiya əlaqəsinin olduğunu göstərmişdir. Kointeqrasiya əlaqəsinin olduğu müəyyən edildikdən sonra tam modifikə edilmiş ən kiçik kvadratlar üsulu (FM-OLS), dinamik ən kiçik kvadratlar üsulu (DOLS) və kanonik kointeqrasiya reqresiyası (CCR) üsullarından istifadə edilməklə y və b arasında müəyyən edilmiş asılılıq aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 1. Kointeqrasiya tənliyinin parametrləri (y asılı dəyişən)

	FM-OLS				DOLS				CCR			
	əmsal	Standart səhv	t-statistika	ehtimal	əmsal	Standart səhv	t-statistika	ehtimal	əmsal	Standart səhv	t-statistika	ehtimal
b	0,358	0,053	6,815	0	0,32	0,057	5,652	0,0001	0,368	0,0453	8,111	0
sabit	4,987	0,288	17,324	0	5,218	0,325	16,076	0	4,934	0,244	20,236	0
R^2	0,805				0,91				0.807			

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, büdcənin neft gəlirləri hesabına xərclərinin 1 faiz dəyişməsi qeyri-neft ÜDM-nin təqribən 0,35 faiz dəyişməsinə səbəb olur.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, 2023-cü ilin yanvarın 1-də Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin dəyəri 49033,6 mln. ABŞ dolları və ya 83357.1 mln. man. məbləğində təşkil etmişdir. Bu vəsait də ən azı 8 il ərzində 2023-2026-cı illərdə Dövlət Neft Fondundan büdcəyə proqnozlaşdırılan transferlərin orta illik məbləğinə bərabər həcmdə transferləri təmin etməyə imkan verir. Habelə dövlət büdcəsində neftin proqnozlaşdırılan qiymətinin onun faktiki qiymətindən aşağı olması Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin artımına səbəb olur. Bu baxımdan, 2023-cü ildə Azəri light neftinin dünya bazarında qiymətinin proqnozlaşdırılan qiymətinin dövlət büdcə zərfində proqnozlaşdırılandan 30 ABŞ dolları çox olması Dövlət Neft Fonduna təqribən 3 mlrd. ABŞ dolları məbləğində əlavə vəsaitin daxil olmasına səbəb olacaqdır. Bu da təqribən Dövlət Neft Fondunun büdcəsinin 2023-2026-cı illər üzrə cəmi kəsrinə bərabərdir. Beləliklə, orta müddətli dövrdə ölkədə neft gəlirləri azaldığı halda belə, investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi imkanları mövcuddur. Xüsusilə son illərdə ölkədə əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərin yaradılması bu istiqamətdə investisiya resurslarına tələbatın azalmasına, digər sahələrin inkişafına investisiya resurslarının sərf edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Son illərdə dövlətin neft gəlirlərinin xərclənməsində əsas amil dövlət büdcəsində neftin proqnozlaşdırılan qiyməti olmuşdur. Bununla bağlı bir sıra ölkələrdə fiskal qayda tətbiq edilir. Bu da hökumətin illik borclanma həcminə, xərclərinə və dövlət borcuna qoyulan məhdudiyyətlərdir. Azərbaycanda 2022-ci ildən ortamüddətli dövr üzrə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə və dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətlərinin yuxarı hədlər müəyyən edilir [4]. İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbətinin hədəflənən yuxarı həddi ortamüddətli dövr üzrə 20,0 faiz, dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin hədəflənən yuxarı həddi 20,0 faiz müəyyən edilmişdir [5]. Bununla belə, bu məsələdə Norveç təcrübəsinin nəzərə alınması və dövlət büdcəsinin struktur kəsrinin neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi təklif edilir. Belə ki, neft gəlirlərinin xərclənməsinə məhdudiyyətlər iqtisadi artım tempinin azalmasına və ya investisiya fəallığının aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, ev təsərrüfatlarının qənaətə meyilliliyi aşağı olacağı proqnozlaşdırılır. Belə hal əhalinin gəlirlərinin və istehlak həcmlərinin azlığı ilə əlaqədardır. 2017-2021-ci illərdə Azərbaycanda əhalinin adambaşına düşən gəlirləri ABŞ-da yoxsulluq həddinə yaxın olmuşdur. Belə hal 2014-cü ildən sonra əhalinin paritet alıcılıq qabiliyyətinə görə gəlirlərinin azalması ilə əlaqədardır. Bütövlükdə 2021-ci ildə Azərbaycanda əhalinin paritet alıcılıq qabiliyyəti ilə adambaşına düşən gəlirləri 7120,5 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Bu da yoxsulluq həddini təqribən 1,5 dəfə, ABŞ-dakı yoxsulluq həddini isə təqribən 1,1 dəfə üstə-

ləmişdir. Qeyd edilən ildə ABŞ-da ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən sərəncamda qalan gəlirləri yoxsulluq həddindən 9,4 dəfə çox olmuşdur [30]. Bütövlükdə 2021-ci ildə paritet alıcılıq qabiliyyəti ilə ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən sərəncamda qalan gəlirləri ABŞ-da 62334,2 ABŞ dolları, Avstriyada 41841,9 ABŞ dolları, Çexiyada 30811,5 ABŞ dolları, Norveçdə 44285,2 ABŞ dolları təşkil etmişdir [30]. Göründüyü kimi, Azərbaycanda əhalinin adambaşına düşən gəlirləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsi zərfinə əsasən, 2026-cı ildə əhalinin real gəlirlərinin 2021-ci ilə nisbətən təqribən 17,2 faiz artacağı proqnozlaşdırlmışdır. Bu da qeyd edilən nisbətin əhəmiyyətli dəyişməsinə səbəb olmayacaqdır. Beləliklə, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin səviyyəsinin aşağı olması onların ortamüddətli dövrdə qənaət imkanlarını məhdudlaşdıracaqdır.

Korportaiv sektorun qənaəti ölkədə iqtisadi fəallıqdan və dövlətin investisiya siyasətindən asılıdır. Belə ki, Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçirilən investisiya qoyuluşları nəticəsində yaradılan aktivlər adətən dövlət müəssisələrinin balansına verilir. Bu da onların ümumi gəlirlərinin artımına təsir göstərir. Bununla yanaşı, ölkədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin məskunlaşması ilə bağlı tədbirlər çərçivəsində dövlət büdcəsindən 2023-cü ildə 3,0 mlrd. manat, 2024-2026-cı illərdə isə illik 2,4 mlrd. manat xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu xərclər ölkədə iqtisadi fəallığa müsbət təsir göstərəcəkdir.

Cədvəl 2. Əsas kapitala investisiyanın proqnozlaşdırılan həcmi [3, s.7] (mln. manat)

	2021 (fakt)	2022 (fakt)	2023	2024	2025	2026
Cəmi	16815.5	18272.3	18703	19483.1	20419.6	21437.4
Neft sektoru	5809.2	5400.4	5718.1	5743.7	5249.3	4773.4
Qeyri-neft sektoru	11006.2	12871.9	12984.8	13739.4	15170.3	16664

Əsas fondların istifadəyə verilməsi ilə investisiya qoyuluşları arasında 1 il laq olduğunu hesab etsək, onda cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2022-2026-cı illərdə qeyri-neft sektorunda 65772,6 mln. manat dəyərində yeni əsas fondların istifadəyə verilməsi gözlənilir. Habelə, 2017-2021-ci illərdə qeyri-neft sektorunda əsas fondların istehlakının onların ilin sonuna dəyərinə nisbəti (amortizasiya ayırmaları) 4 faizə bərabər olmuşdur. Bu göstəricini nəzərə almaqla aparılan hesablamalar göstərir ki, cədvəl 1-də proqnozlaşdırlan əsas kapitala investisiyalar hesabına 2026-cı ildə bu sektorda yaradılan əsas fondların həcmi 2021-ci ilə nisbətən 32,3 faiz artaqcaqdır ki, bu da qeyri-neft ÜDM-nin proqnozlaşdırılan həcmi baxımından kifayətdir.

2023-2026-cı illərdə ölkədə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının 13 faizlə 14,2 faizinin xarici investisiya hesabına maliyyələşdiriləcəyi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, ölkədə əsas kapitala investisiya qoyuluşları əsasən daxili mənbələr hesabına maliyyələşdiriləcəkdir.

Qrafik 4. Dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin dinamikası (mln. man) [30]

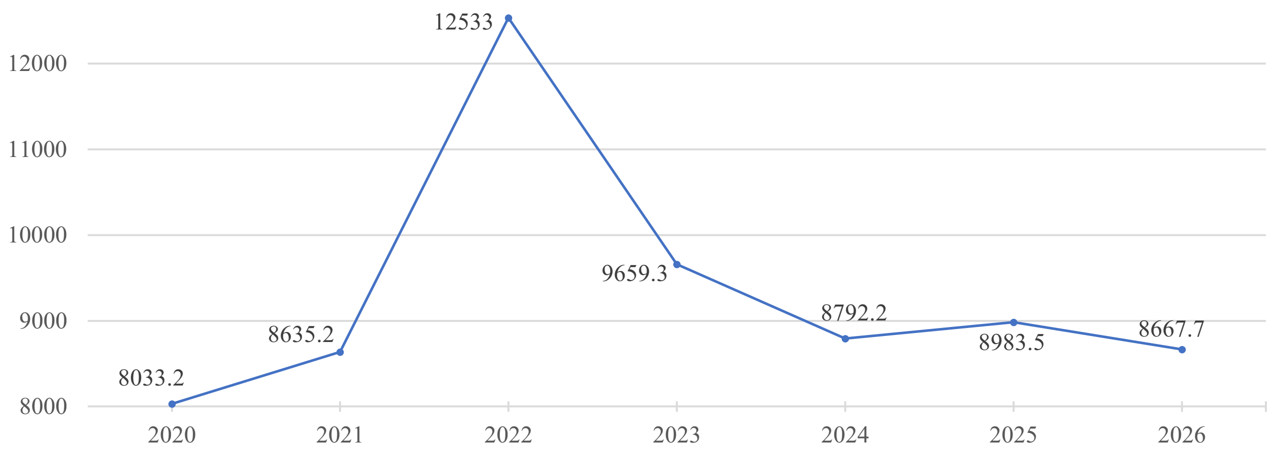

Qrafik 4-dən göründüyü kimi, dövlət büdcəsinin əsaslı xərcləri 2023-2026-cı illərdə 2022-ci ilin faktiki göstəricisinə nisbətən azalacağı proqnozlaşdırılır. 2022-ci ildə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının artımı əsasən dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin artımı hesabına təmin edilmişdir. Bununla belə, dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin azaldılması şəraitində qeyri-neft sektorunda əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələri qeyri-müəyyəndir. Belə ki, 2026-cı ildə qeyri-neft ÜDM-nin 2021-ci ilə nisbətən 1,3 dəfə artımı proqnozlaşdırılsa da, dövlət büdcəsinin xərclərinin əsas hissəsi qeyri-neft sektorunda xərcləndiyindən bu xərclər qeyri-neft ÜDM-in artımına birbaşa təsir göstərir. Bununla yanaşı, dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin əsas kapitala investisya qoyuluşlarına nisbəti 2021-ci ildə 51,4 faiz, 2022-ci ildə 68,6 faiz təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə 51,6 faiz, 2024-cü ildə 45,1 faiz, 2025-ci ildə 44,0 faiz, 2026-cı ildə isə 40,4 faiz səviyyəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan nisbətən kiçik ölkə olduğundan idxalın əvəz edilməsi siyasətinin uzunmüddətli inkişafa təsiri məhduddur. Bununla yanaşı, 2021-ci ildə qeyri-neft sektorunda məhsul idxalı qeyri-neft ÜDM-in 25,9 faizini, məhsul və xidmətlər idxalı isə 35,6 faizini təşkil etmişdir. Bu göstərici nisbətən kiçik ölkələrin əksəriyyətində yüksəkdir. Belə ki, 2021-ci ildə Avstriyada məhsul və xidmətlər idxalının ÜDM-də payı 55,3 faizə, Danimarkada 52,5 faizə, Çexiyada 69,8 faizə, Belarusda 66,6 faizə, Gürcüstanda 59,6 faizə bərabər olmuşdur [28]. Kiçik ölkənin daxili bazarının həcmi əksər sənaye məhsulları üzrə istehsalın minimal səmərəli ölçüsünü təmin etmir. Bununla yanaşı, araşdırmalar göstərmişdir ki, nisbətən kasıb ölkələr iqtisadiyyatın şaxələndiririlməsinə meyillidirlər və onlar adambaşına düşən gəlirlərin nisbətən yüksək səviyyəsinə çatdıqda ixtisaslaşma üçün stimullar dominant iqtisadi güc halına gəlir [19, s.84]. Yalnız şaxələnmiş iqtisadiyyat dayanıqlı ola bilər və bunun üçün əsas məqsəd iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payının artmasına nail olmaqdır [1]. Bu baxımdan, ölkədə idxalın əvəz edilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi əhəmiyyətlidir.

2015-2021-ci illərdə qeyri-neft sektoru üzrə cari əməliyyatlar balansının kəsri qeyri-neft daxilolmalarının 73,2 faizi ilə 92,0 faizi arasında dəyişmişdir. Neft gəlirlərinin azalması halında qeyri-neft sektorunun mövcud inkişaf səviyyəsi gələcəkdə mövcud həcmdə idxalı təmin etmək imkanlarına malik olmayacaqdır. Belə halda, neft gəlirlərinin azaldılması hesabına deyil, əsasən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi hesabına neft sektorunun idxalın maliyyləşdirilməsində payının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bu baxımdan, idxalı əvəzetmə sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, ixracyönümlü qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu baxımdan, 2026-cı ilə qədər iqtisadi artımın əsas amillərindən biri kimi ixracın artımı nəzərdə tutulur. Belə ki, qeyri-neft ixracının həcminin 2021-ci ildə 2,7 mlrd. ABŞ dollarından 2026-cı ilə 1,8 dəfə artırılaraq 5,0 mlrd. ABŞ dollarına qədər artırılması nəzərədə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu artım yalnız yerli resurslardan (idxal aralıq məhsulları olmadan) istifadə hesabına istehsalın artımı hesabına həyata keçirilirsə, onda qeyr-neft ÜDM-in

30 faizlik artımının 7,7 faizi ixrac hesabına, qalan hissəsi isə daxili tələbin artımı hesabına təmin ediləcəkdir. Daxili tələbin təqribən 22,3 faiz artımı həm istehlakın, həm də investisiya xərclərinin artımı hesabına təmin edilməsi mümkündür. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyanın hər il 10-15 faiz artımı halında, 2026-cı ildə birbaşa xarici investisiayanın 1.4 mlrd. ABŞ dollarına çatdırılması gözlənilir. İnvestisiya qoyuluşlarının istehsalın həcminə laqla təsir göstərdiyini nəzərə alsaq və bu laqın 1 il qəbul etsək, onda 2022-2025-ci illərdə birbaşa xarici investisiya hesabına yaradılacaq əsas fondların dəyərinin təqribən 4,2 mlrd. ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirmək olar. Bunun da hesabına təqribən 2,4 mlrd. man. və ya 2021-ci ilə nisbətən təqribən 4,6 faiz çox əlavə dəyər yaradılması gözlənilir.

Qrafik 5. Azərbaycanda inflyasiya, faiz dərəcələri, kredit və depozit faizləri arasında marja (faizlə) [28]

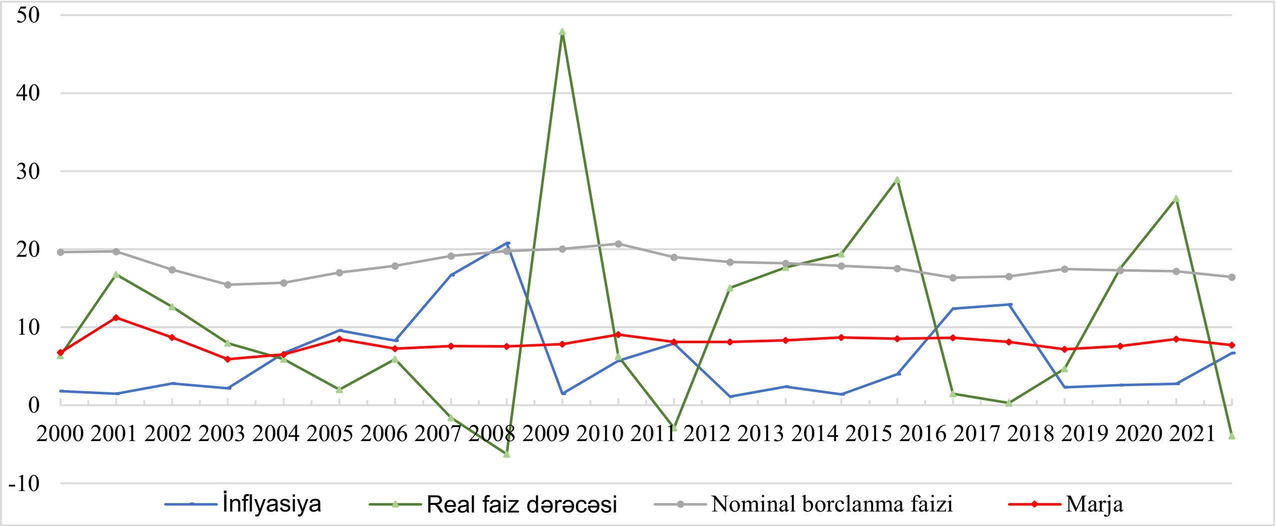

Qrafik 5-dən göründüyü kimi, ölkədə 2000-2021-ci illərdə real faiz dərəcəsi və inflyasiya səviyyəsi dəyişkən olmuşdur. Bununla yanaşı, nominal borclanma və marjanın səviyyələri nisbətən sabit olsalar da, bu göstəricilər inkişaf etmiş ölkələrdəki səviyyədən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Belə ki, 2021-ci ildə Azərbaycanda orta borclanma faizi 16,4 faizə bərabər olduğu halda, bu göstərici Belarusda 10,1 faizə, Gürcüstanda 12,5 faizə, Çexiyada 3,2 faizə, Cənubi Koreyada 2,9 faizə, Çində 4,3 faizə bərabər olmuşdur [28]. Ölkədə faiz dərəcəsinin yüksək olması investisiya fəallığını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir. Bununla yanaşı, qeyd edilən ildə marja Azərbaycanda 7,7 faizə, Belarusda 1,8 faizə, Gürcüstanda 2,2 faizə, Çexiyada 3,0 faizə, Koreyada 1,7 faizə, Çində 2,9 faizə bərabər olmuşdur. Bu göstərici həm də maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsini əks etdirdiyindən, ölkədə maliyyə institutlarının təkmiləşdirilməsinə ehtiyacın olduğunu göstərir.

Azərbaycanda gəlirlərin əsas mənbəyi xalis mənfəət olmuşdur. Bunun da əhəmiyyətli hissəsini təbii resurslardan renta təşkil edir. Belə ki, Dünya Bankının hesablamalarına əsasən, 2000-2021-ci ilərdə Azərbaycanda təbii resurslardan rentanın ÜDM-də payı 14,5 faizlə 42,1 faiz arasında dəyişmişdir [30]. Milli iqtisadiyyatda əlavə dəyərdə renta nəzərə alınmadan mənfəətin payı yüksək, əmək ödənişlərinin payı isə nisbətən aşğıdır. Belə ki, ölkədə kapitaldan gəlirlərin (renta nəzərə alınmadan) əlavə dəyərdə payı 2015-2020-ci ilərdə 37,8 faizlə 54,0 faiz arasında dəyişmişdir. Bununla yanaşı, Avstriyada 2015-2021-ci illərdə xalis mənfəətin (renta da daxil olmaqla) ÜDM-də payı 20,8 faizlə 21,9 faiz arasında olmuş, Çexiyada 2015-ci ildə 29,0 faizdən 2020-ci ildə 24,6 faizə qədər azalmış, 2021-ci ildə 25,3 faiz təşkil etmişdir [30]. Belə hal əsas fondlara düşən mənfəət normasının və ya faiz dərəcəsinin aşağı olması nəticəsində olmuşdur. Məsələn, Avstriyada 2015-2020-ci illərdə əsas fondlara düşən mənfəət norması 3,0 faizlə 3,4 faiz arasında, uzunmüddətli faiz dərəcəsi isə -0,22 faizlə 1,72 faiz arasında, Çexiyada 2015-2021-ci illərdə 3,7 faizlə 4,4 faiz arasında, uzunmüddətli faiz dərəcəsi isə 0,43 faizlə 1,9 faiz arasında dəyişmişdir [30]. Qeyd etmək lazımdır ki, faiz dərəcələrinin aşağı olması əmək haqqının

artımının təmin edilməsinin mühüm amillərindən biridir. Belə ki, 2015-2020-ci illərdə Azərbaycanda əsas kapitala mənfəət norması (rentasız) 10,4 faizlə 21,5 faiz arasında dəyişmişdir. Borclanma faiz dərəcəsinin yüksək olması milli iqtisadiyyatda investisiyaya tələb edilən daxili rentabellik normasının yüksək olmasına, bu da iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərməklə yanaşı, əmək haqqının artımını da məhdudlaşdırmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə ölkədə əsas fondların dəyəri 247,6 mlrd. manat və nominal borclanma faizi isə 16,4 faiz olmuşdur. Ölkədə tələb edilən gəlirlilik normasını nominal borclanma faizinə bərabər götürsək, onda əsas fondlara düşən gəlirlərin həcmi 40,6 mlrd. manat təşkil edir. Qeyd edilən ildə ölkədə əmək ödənişlərinin məbləği 22,2 mlrd. manata bərabər olduğunu nəzərə alsaq, onda ölkədə faiz dərəcəsinin 2 dəfə azaldılması hesabına qiymətlərin səviyyəsinə təsir etmədən əmək haqqını 91,5 faiz artırmaq mümkündür. Beləliklə, ÜDM-də əmək haqqının payının artımına nail olmaq və investisiya fəallığının artırmaq üçün kapitalın qiymətinin azaldılmasına ehtiyac vardır. Bununla yanaşı, faiz dərəcələrinin azaldılması ölkədə təkcə investisiya fəallığına deyil, həm də istehlakın artmasına da təsir göstərir. Belə ki, Z.Qilfasona görə, faiz dərəcəsi ilə istehlakın həcmi arasında əks əlaqə mövcuddur [16, s. 235-236]. Yəni faiz dərəcəsi azaldıqca, istehlakın da həcmi artır. Habelə C.Ostri və K.Reinhaata qeyd edirlər ki, qənaət edə bilmək üçün ev təsərrüfatları ilk növbədə yaşayış minimumuna uyğun istehlak səviyyəsinə nail olmalıdırlar, əhalinin böyük hissəsinin yaşayış minimumu səviyyəsində və ya ona yaxın səviyyədə yaşadığı ölkələrdə qənaətin faiz dərəcəsinə həssaslığı sıfıra yaxın olacaqdır [23, s.16]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinin yoxsulluq səviyyəsinə yaxın olması və ev təsərrüfatlarının qənaətinin nisbətən kiçik həcmi faiz dərəcələrinin azaldılmasının qənaətin həcminə təsirini məhdudlaşdıracaqdır. Bununla yanaşı, hazırda borc vəsaitlərinin əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində payı kiçikdir. 2021-ci ildə ölkədə 17119,8 mln. manat (kumlyativ) kredit verildiyini, əsas fondların isə 247624,5 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq, onda verilmiş kreditlərin mövcud əsas fondların dəyərinə nisbəti 6,9 faizə bərabər olar. Habelə Azərbaycanda 2020-ci ildə maliyyə sektoru tərəfindən verilmiş kreditlərin ÜDM-ə nisbəti 15,4 faizə bərabər olduğu halda, bu göstərici Belarusda 44,9 faizə, Çilidə 147,8 faizə, Gürcüstanda 83,3 faizə, Qazaxıstanda 40,2 faizə, Norveçdə 165,8 faizə bərabər olmuşdur (30). Bütövlükdə inkişaf etmiş ölkələrdə qeyd edilən göstərici yüksək olmuşdur ki, bu da maliyyə bazarlarının inkişafı və faiz dərəcəslərinin aşağı olması ilə bağlıdır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq investisiya fəallığının artırılması üçün faiz dərəcəsinin azaldılması üçün dövlət tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilə bilər:

- Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin bir hissəsinin müəyyən meyarlara cavab verən yerli banklarda yerləşdirilməsi;
- Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına müəyyən meyarlara cavab verən kommersiya banklarının səhmlərinin alınması ilə onların kredit imkanlarının artırılması;
- İnkişaf institutları vasitəsilə ünvanlı şəkildə güzəştli kreditlərin verilməsi.

Ölkədə kommersiya kreditlərinin faiz dərəcəsinin yüksək olması milli qənaətə müsbət təsir göstərə bilər, bununla yanaşı, istehlak xərclərini məhdudlaşdırır. 2010-2020-ci illərdə ev təsərrüfatlarının real qənaəti ilə nominal depozit faizi arasında korrelyasiya əmsalı 0,27-yə, nominal borclanma faizi ilə real istehlak xərcləri arasında korrelyasiya əmsalı isə -0,86-ya, mədənçıxarma sənayesi istisna olmaqla digər sahələrə real investisiya qoyuluşları ilə nominal borclanma faizi arasında korrelyasiya əmsalı isə -0,35-ə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, faiz dərəcəsinin azalması istehlak xərclərinin artımına daha əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir. Buna görə də ölkədə daxili tələbin stimullaşdırılması üçün faiz dərəcəsinin azaldılması ilə yanaşı, investisiya qoyuluşlarının inkişaf institutları xətti ilə güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsinin genişləndirilməsi də məqsədəuyğundur.

İnvestisiya qoyuluşlarının gəlirliliyinin artırılmasına vergi dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. F. van der Ploeg and A.Veneybles ölkədə investisiya fəallığının artırmaq məqsədilə resurslardan gözlənilməz gəlirlərin ictimai kapitala qoyulmasını və ya özəl investisiyanı artıran vergi güzəştləri hesabına büdcənin azalan gəlirlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəltməyi təklif edirlər [26]. Belə ki, iqtisadiyyatda əsas kapitalın artması əmək haqqının yüksəlməsinə, bu da

istehlakın artmasına səbəb olur. Habelə, firmaların kapitalı ilə bağlı vergilərin azaldılması onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə kiçik ölkələrin firmalarının xarici rəqbətin təsirinə daha çox məruz qaldıqlarından belə ölkələrdə istehlaka vergilərin yüksək, istehsala isə aşağı müəyyən edilməsi yerli məhsul və xidmətlərinin qiymət baxımından rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olar. Belə ki, istehlaka tətbiq edilən vergilər hesabına istehsalla bağlı vergilərin azaldılması yerli məhsulların ucuzlaşmasına, daxili bazarda idxal məhsullarının isə qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatının vergi daxil olmalarına dair stasitik bazasına əsasən, 2020-ci ildə Çexiyada məhsul və xidmətlərə vergilərin məbləği şirkətlərin mənfəət vergisinin məbləğindən 3,3 dəfə, Danimarkada 5,0 dəfə, Avstriyada 5,3 dəfə, Almaniyada 6,0 dəfə çox olmuşdur [30]. Azərbaycanda bu nisbət 2021-ci ildə 2,5 dəfə təşkil etmişdir. Araşdırmalar Azərbaycanda firmaların vergi yükünün mənfəət vergisinin və vergi amortizasiya normasının səviyyəsinə nisbətən həssas olduğunu, habelə inflyasiya səviyyəsi 0,292 faizdən böyük olduqda vergi amortizasiya norması sənayedə investisiya qoyuluşları üçün əlavə stimullar yaratmadığını göstərmişdir [10, s. 225]. Belə ki, amortizasiya ayırmaları əsas fondların tarixi dəyərindən hesablandığından, inflyasiya amortizasiya ayırmalarının real dəyərini azaldır. Vergi amortizasiya ayırmalarının diskonlaşdırılmış dəyəri ilə iqtisadi amortizasiya ayırmalarının diskontlaşdırılmış dəyəri arasındakı fərq aşağıdakı düsturla hesablanır (10, s. 220 və s. 225):

$$PV(\delta_{tax} - \delta_e) = \frac{\delta_{tax}((1+\rho)^T - (1-\delta_{tax})^T)}{(\rho+\delta_{tax})(1+\rho)^T} - \frac{\delta_e(1+\pi)((1+\rho)^L - (1-\delta_e)^L(1+\pi)^L)}{(\rho+\delta_e+\delta_e\pi-\pi)(1+\rho)^L} \quad (1)$$

(1) düsturu əsasında aparılmış hesablamalar göstərir ki, emal sənayesində inflyasiya səviyyəsi 0,32 faizdən yüksək olduqda iqtisadi amortizasiya ayırmalarının diskontlaşdırılmış məbləği vergi amortizasiya ayırmalarının diskontlaşdırılmış məbləğini üstələyir. Bu baxımdan, 2023-2026-cı illərdə ölkədə inflyasiya səviyyəsinin 2-4 faiz arasında hədəfləndiyini nəzərə alaraq mövcud vergi amortizasiya normalarının iqtisadi amortizasiya normalarına yaxınlaşdırılması üçün Vergi Məcəlləsində 114.3.2-ci maddəsində maşın və avadınlıqlara amortizasiya normasının 20 faizdən 25 faizə qədər artırılması təklif edilir. Bu hal inflyasiyanın vergi amortizasiya ayırmalarının diskontlaşdırlmış məbləği ilə iqtisadi amortizasiya ayırmalarının diskontlaşdırlmış dəyəri arasındakı fərqin mənfi həddinə uyğun olan səviyyəsini qismən artırsa da, mənfəət vergisinə cəlb edilən vergi bazasının azalmasına səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, ölkədə iqtisadi fəallığı artırmaq üçün investisya normasının yüksəldilməsinə ehtiyac vardır. Xüsusilə özəl bölmədə investisiya fəallığının artırılması mövcud infrastrukturun istifadə səviyyəsinin artımına səbəb olmaqla, həm də dövlət investisiyalarının səmərəliliyini yüksəldər. Bunun üçün isə mühüm addımlardan biri iqtisadi parametrlərin sabitliyinə nail olmaqla yanaşı, faiz dərəcələrinin azaldılması və investisiya fəaliyyəti üçün əlavə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2023-cü il büdcəsinin layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi. Bakı: 2022.
3. Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il dövlət büdcəsinin zərfi II. Bakı, 2022.
4. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 24 dekabr tarixli 440-VIQD nömrəli Qanunu.
5. "İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin və dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin

ortamüddətli dövr üzrə hədəflənən yuxarı hədləri, habelə 2022-ci ilin sonuna hədəflənən icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin yuxarı həddinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 mart 2022-ci il tarixli 1637 nömrəli Fərmanı.

6. Дж.С.Милль. Основы политической экономии I. Москва: Прогресс, 1980.
7. Л.С. Тарасевич, П.И.Гребенников, А.И. Леусский. Макроэкономика. М., Высшее образование, 2006.
8. Маршалл А., Принципы экономической науки. Том 2. М.: Прогресс, 1984.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Эксмо, 2007.
10. Ahmadov B. Comparative assessment of capital income taxation in Azerbaijan, Kazakhstan, Georgia, and Belarus // Journal of Eastern European and Central Asian Research, 2022, 9(2), pp. 217-228.
11. Barro R.J. Economic growth in a cross section of countries / Quarterly Journal of Economics, 106(2), 1991, pp. 407-43.
12. Bosworth B., Susan M. C. The Empirics of Growth: An Update. Washington: The Brookings Institution, 2003.
13. Edward M. Miller. Risk, Uncertainty, and Divergence of Opinion // The Journal of Finance, Vol. 32, No. 4 (Sep., 1977), 1151-1168.
14. Frank H. Knight. Risk, Uncertainty, and Profit. New York: The Riverside Press, 1921.
15. Ghosal V., P. Loungani. The differential impact of uncertainty on investment in small and large businesses // Review of Economics and Statistics, 2000, 82(2), pp. 338-349.
16. Gylfason T. Interest Rates, Inflation, and the Aggregate Consumptior Function // Review of Economics and Statistics, LXIII, May 1981, pp. 233-45.
17. Hicks J.R. Capital and Time. Oxford: Clarendon Press, 1973.
18. I.Fisher. Theory of interest. New-York: Macmillan, 1930.
19. Imbs J., Wacziarg R. Stages of diversification // American economic review, 2003, 93(1), pp. 63-86.
20. Keynes J.M. The general theory of employment, interest and money. London: Macmillan, 1936.
21. Levine R., Renelt D. A sensitivity analysis of cross-country growth regressions // American Economic Review, 1992,82(4), pp. 942-63.
22. McDonald R., D.R. Siegel. The value of waiting to invest // Quarterly Journal of Economics 1986, 101, pp. 707-72
23. Ostry J.D., Reinhart C.M. Saving and the real interest rate in developing countries // Finance and Development, 1995, 32, pp. 16-19.
24. Pesaran M. H., Shin Y., Smith R.J. Bounds testing approaches to the analysis of level of relationship // Journal of Applied Econometrics, 2001, 16 (3), pp. 289-326.
25. Servén L. Macroeconomic Uncertainty and Private Investment in Developing Countries: An Empirical Investigation. Policy Research Working Paper, No. 2035, World Bank, 1998.
26. van der Ploeg F., A.J. Venables. Harnessing Windfall Revenues: Optimal Policies for Resource-Rich Developing Economies // The Economic Journal, 2011, 121(551), pp. 1-30.
27. World Economic Outlook Update, January 2023: Inflation Peaking amid Low Growth. İMF, 2023.

28. https://data.worldbank.org/indicator
29. https://oilfund.az/report-and-statistics/report-archive
30. https://stats.oecd.org
31. https://www.eia.gov/outlooks/steo/tables/pdf/2tab.pdf
32. https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets

SOME ASPECTS OF INCREASING INVESTMENT ACTIVITY IN AZERBAIJAN

Baghish AHMADOV

SUMMARY

The article discusses the factors influencing investment activity in the national economy. The formation of investment resources in Azerbaijan and the impact on it of the volume of oil revenues were also studied. In particular, the prospects for changes in the volume of national savings were assessed. Here, in the medium term, the dynamics of both government savings and savings of the corporate sector and households was studied. There are also proposals to increase investment activity. These proposals mainly include interest rate cuts, tax breaks and risk reduction.

Key words: *investments, national savings, oil revenues, interest rate*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.03.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

GƏLİRLƏR VƏ SOSİAL SİYASƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ELMİ-PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ

№ 1(6)-2023, səh. 35-42

Vahid ABBASOV,
Bakı Dövlət Universiteti,
İqtisadiyyat kafedrasının müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, professor

Seyran MİRCƏFƏROV,
Bakı Dövlət Universiteti,
İqtisadiyyat kafedrasının magistrantı

vahid.abbasov.56@mail.ru

Gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsinin elmi-praktiki məsələləri

i.e.d., prof. Vahid ABBASOV,
Bakı Dövlət Universiteti,
İqtisadiyyat kafedrasının müdiri

Seyran MİRCƏFƏROV,
Bakı Dövlət Universiteti,
İqtisadiyyat kafedrasının magistrantı

XÜLASƏ

Məqalədə gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsinə dair normativ-hüquqi mənbələr və iqtisadi məktəblərin elmi-nəzəri yanaşmalarına istinadən iqtisadi tənzimlənmənin bazar və dövlət mexanizmlərindən istifadənin prioritetləri xülasə olunmuşdur. Əmək fəaliyyətlərindən əldə olunan gəlirlər arasında diferensiallaşma səviyyəsinin yaranma səbəbləri, işsizlik və məşğulluğa təsiri nəzərə alınaraq ölkəmizdə yoxsulluğun müəyyən edilməsi və gələcəkdə bu istiqamətdə praktiki addımlar atılması zərurətləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu məqsədlə stabil iqtisadi artımın təmin edilməsində əsas göstəricilərdən biri olan əhalinin ümumi sayında yoxsul əhalinin xüsusi çəkisinin beynəlxalq təcrübədə müəyyənləşmiş həddən yuxarı olmamasına nail olmağın şərtləri və yolları müəyyənləşdirilmişdir.

***Açar sözlər**: gəlirlər, sosial siyasət, məşğulluq, yoxsulluq, tənzimləmə, sosial qruplar*

***JEL kodu:** B55; D31; H55*

GİRİŞ

Milli iqtisadi təhlükəsizliyin və stabil iqtisadi artımın təmin edilməsində əsas hədəflərdən biri, əhalinin ümumi sayında yoxsul əhalinin xüsusi çəkisinin beynəlxalq təcrübədə müəyyənləşmiş həddən yuxarı olmamasına nail olmaqdan ibarətdir. Dövlətin həyata keçirdiyi xüsusi sosial tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, ölkədə təmsil olunan sosial qruplar üzrə yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması istiqamətində xeyli dərəcədə müsbət irəliləyişlərə nail olunmasına baxmayaraq, sosial ədalətliliyin təmin olunması istiqamətində hələ də görülməsi vacib olan məsələlər öz həllini gözləməkdədir.

Bütövlükdə dünya təsərrüfatçılığında və ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadi sistemində vaxtaşırı baş verən tsiklik proseslər, resurslar bazarında qiymət dəyişiklikləri, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi nəticəsində innovativ proseslərin intensiv xarakter alması tələblə təklif arasında, gəlirlərlə xərclər arasında, əmtəə və pul bazarında, əmək bazarında makroiqtisadi tarazlıqların pozulmasına səbəb olur ki, bu da inflyasiya proseslərinə, işsizlik və məşğulluğa, müxtəlif sosial qrupların gəlirlərindəki balanslaşmanın pozulması ilə meydana çıxan təbəqələşməyə, yoxsulluğun artmasına, büdcə kəsirinin yaranması ilə müşaiyət olunan dövlət borclarının artması kimi məsələlərin meydana çıxmasına səbəb olmaqla mikroiktisadi, makroiqtisadi, mezoiqtisadi və meqoiqtisadi səviyyələrdə formalaşan gəlirlərin və sosial siyasətin iqtisadi tənzimlənmə məsələlərini aktuallaşdırır.

GƏLİRLƏR VƏ SOSİAL SİYASƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MİLLİ İQTİSADİ SİSTEMDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsi mikro, mezo və makro səviyyələrdə iqtisadi problemlərin öyrənilməsinin nisbətən gənc və yeni bir bölməsi olub, bütövlükdə ölkənin milli iqtisadi sisteminin mövcud vəziyyətinin tədqiqi və inkişaf meyilləri ilə müəyyən olunan mürəkkəb iqtisadi problemlərin əhatə dairəsini, milli və beynəlxalq səviyyələrdə qarşılıqlı yanaşma üsulları, habelə həlli vacib problemlərin aradan qaldırılması, bu məqsədlə bazar və

dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən necə istifadə olunması barəsində müxtəlif fikirləri əhatə edir. Bu fikirləri bölüşən iqtisadçıların bir qrupu, əsasən də klassiklər və neoklassiklər makroiqtisadi səviyyədə hər bir ölkənin ən vacib iqtisadi resurslarla təmin olunma səviyyəsindən asılığını nəzərə almadan, dövlətin ölkənin təsərrüfat həyatına müdaxiləsinin əleyhinə çıxaraq bu siyasət nəticəsində milli təsərrüfatçılıq subyektlərinə gözlənilən müsbət dəyişikliklərdən çox, zərərli nəticələrə səbəb ola biləcəyi fikirlərini əsaslandırmağa çalışırlar (1). Başqa bir qrup, keynsçilər və neokeynsçilər isə əksinə, dövlətin makroiqtisadi bütövlükdə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafının tənzimlənməsi prosesinə müsbət təsir göstərəcəyini irəli sürmüşlər. Eyni zamanda makroiqtisadi siyasət səviyyəsində dövlətin ölkənin təsərrüfat həyatının hansı problemləri ilə və hüdudlar daxilində məşğul olması məsələləri də ciddi mübahisələr doğurmuşdur. C.M.Keyns “iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” konsepsiyasını irəli sürüb əsaslandırmışdı. İqtisadiyyatda baş verən yeni proseslər və perspektiv meyillərə dair keynsçi ideyalar onun “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” (1936) kitabında hərtərəfli təhlil olunmuşdur. O göstərirdi ki, daxili-xarici təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə sərbəst bazar vasitəsilə məşğulluq, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə, iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin etmək mümkün deyildir. Ona görə də iqtisadiyyatda bazar münasibətləri prinsiplərini saxlamaqla yanaşı, bu münasibətlər sistemini hökmən tənzimləmək lazımdır. Bu mənada C.Keynsin iqtisadi təlimi dövlət tənzimlənməsi sisteminə əsaslanan makroiqtisadi nəzəriyyədir ki, 1929-1933-cü illərdə yaranmış iqtisadi böhrandan çıxış yollarına dair arqumentləşdirilmiş fikirlər geniş yer almışdır.(3).

Mikroiqtisadi və makroiqtisadi səviyyələrdə inkişaf etməkdə olan kooperasiyalaşma və inteqrasiyalaşma prosesləri müasir mərhələdə daha intensiv xarakter alaraq planetar miqyasda qloballaşma proseslərini ön plana çəkərək təbii resurslarla zəif təmin olunmuş milli iqtisadi sistemlərə təsirdə adekvat olmayan iqtisadi güclərə çevrilmiş, müxtəlif coğrafi məkanlarda liberal dəyərlərə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin reallaşmasına mane olmaqla, ayrı-ayrılıqda müstəqil iqtisadi siyasət aparmağa çalışan ölkələrdə milli maraqların təmin olunmasında sosial-iqtisadi problemləri dərinləşdirmişdir. Gəlirlərin bölgüsündə, işsizlik və yoxsulluğun azaldılmasında və məşğulluğun artırılmasında ikitərəfli iqtisadi münasibətlərdə yaranmış ziddiyyətli proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, fərdi təsərrüfat subyektlərinin operativ idarə olunmasındakı məqsədlərindən irəli gələrək real şəraitlərə uyğunlaşmanı tələb edir.

Bütün bu qeyd olunan problemlər həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi səviyyələrdə yaranan gəlirlərin ümumi səviyyəsinə, bu gəlirləri formalaşdıran qiymət və qeyri-qiymət amillərinin təsir mexanizmlərinin standartlaşdırılmasını ardıcıllıqla müəyyən olunmuş qaydalarla tənzimlənməsində imkan və bacarıqların səfərbər olunmasını zəruriləşdirir. Hər şeydən əvvəl ümumi daxili məhsulun tərkibini formalaşdıran gəlirlərin həcmi və bu gəlirlərdə mühüm rol oynayan qiymətlərin dəyişkənliyi səviyyəsi nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Nəzərdə tutulan ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilərin öyrənilməsi milli gəlirin artırılması şərtlərinə uyğun olaraq milli gəlirin istehlak və yığım fondlarına yönəldilməsinin optimal variantlarını müəyyənləşdirməsi ilə yanaşı, digər makroiqtisadi göstəricilərlə əhalinin həyat səviyyəsini müəyyən edən müxtəlif növ gəlirləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etməklə yanaşı, dövlət tənzimlənməsini həyata keçirməyə imkan verən təsiredici amillərin hərtərəfli təhlil olunmasına şərait yarada bilər.

Əmək bazarında müxtəlif əmək fəaliyyətlərindən əldə olunan əmək gəlirləri arasında diferensiallaşma səviyyəsinin yüksək olması ilə meydana çıxan makroiqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində işsizlik problemləri kəskinləşərək tənzimləmə proseslərini zəruriləşdirməklə qeyri-sabitliyi doğuran obyektiv və subyektiv xarakterli amillərin səfərbər edilməsinə, işsizliyin müxtəlif formalarına səbəb olan sosial-iqtisadi nəticələrin tənzimlənməsinə, habelə əhalinin məşğulluğunun artırılması sayəsində gəlirlərin sabitliyinin təmin edilməsi siyasətinə dair tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət yaranmaqdadır.

Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi təhlilində gəlirlər və xərclər arasında kəmiyyət

dəyişikliklərini məcmu tələblə məcmu təklif səviyyəsində öyrənərkən, çoxamilli proseslərin mahiyyəti açıqlanmalı, istehsalın və istehlakın həcmi, qiymətlərin səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin ətraflı izah edilməsi üçün qrafik təsvirlərin verilməsi, müqayisəli təhlillərin aparılması ilə müşaiyət olunan tədqiqat üsullarından ardıcıllıqla və sistemli şəkildə istifadə olunması məqsədə uyğun hesab edilə bilər. Bu təhlillər büdcə gəlirlərini formalaşdıran vergi ödəmələri nəticəsində ölkədə fiskal siyasətin iqtisadi və hüquqi bazasını müəyyən edərək, bankların pul-kredit siyasətinin, büdcənin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılmasının, vergilər və gömrük mexanizmləri sistemindən yararlanaraq dövlətin daxili və xarici borclarının, habelə bununla bağlı problemlərin həlli yollarının sistemli həllinə yönəldilməklə tamamlanır.

Milli iqtisadiyyatın artım tempinə təsir edən amillər, iqtisadi artımın forma və tipləri, gəlirlər və əhalinin həyat səviyyəsi, beynəlxalq valyuta münasibətləri, iqtisadi inteqrasiya və müasir qloballaşma prosesləri yaranmış konkret şəraitlərdən asılı olaraq milli maraqlara uyğun şəkildə tənzimlənir.

BAZAR İQTİSADİYYATINDA SOSİAL SİYASƏTİN MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən bazar iqtisadiyyatı sistemi gəlirlərin səmərəli bölüşdürülməsi və əhalinin sosial problemlərini səmərəli həll edilməsi istiqamətindəki tədbirləri həyata keçirməyə qadir deyil. Müxtəlif bazar iqtisadiyyatı modellərinə malik olan ölkələrdə sosial-iqtisadi problemlərin həlli dövlət qurumlarının iştirakı ilə həyata keçirilsə də, sosial və liberal yönümlü bazar iqtisadiyyatı modellərinə aid olan ölkələrdə tənzimlənmənin intensivləşmə dərəcəsi və mexanizmləri bir-birlərindən fərqlənirlər. Bir əsas reallıq ondan ibarətdir ki, bütün ölkələrdə dövlətin mühüm tənzimləyici və bölüşdürücü funksiyalarından istifadə edərək səmərəli sosial siyasətin reallaşdırılmasına nail olmaqla bağlıdır. Sosial siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla ilk növbədə aşağıdakı bir sıra taktiki və strateji məsələlərin operativ həllinə mümkün qədər operativ müdaxilə etmək və praktiki baxımdan yardımların göstərilməsinə yönəldilməsidir:

- ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqəsini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə orta aylıq əmək haqqı və natural gəlirlərin məbləğini müəyyənləşdirmək;
- minimum əmək haqqı, yaşayış minimumu, təqaüdün minimum səviyyəsi və s. sosial standartların təmin olunma səviyyəsini müəyyənləşdirmək əsasında onlara müvafiq imtiyazların tətbiqi zəruriliyini;
- işsizliyin aradan qaldırılması və məşğulluğun artırılmasına şərait yaratmaq;
- əhalinin ödənişli iqtisadi fəaliyyətlərə cəlb etmək və özünüməşğulluqla bağlı sosial xidmətlərlə təmin edilməsinə şərait yaratmaq;
- sosial infrasturuktur sahələrinin dövlət və bazar mexanizmləri əsasında maliyyələşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi məsələlərinə himayədarlıq siyasəti aparmaq və s.

Müstəqillik əldə etdiyimiz ilk dövrlərdən başlayaraq ölkəmizdə yoxsulluğun müəyyən edilməsi və gələcəkdə bu istiqamətdə praktiki addımlar atılması məqsədilə 1992-ci ildə "Minimal istehlak büdcəsi haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Qanunda minimum istehlak büdcəsinin dəyəri aztəminatlılığın, yaxud yoxsulluğun həddini müəyyən edən əsas göstərici kimi qeyd olunmuşdur (6). O dövrdə keçid iqtisadiyyatının dərin böhranlı xarakterə malik olması, xarici bazarlardan tam asılılıq şəraitində fəaliyyət göstərməsi, idarəetmənin institusional strukturlarının yenicə formalaşması ilə lazımi təcrübəyə malik olmadığı dövrə təsadüf etməsi, ölkə üzrə inflyasiya səviyyəsinin yüksək olması ölkədə mövcud olan statistik məlumatlar bazasından lazımınca yararlanmağa imkan yaratmadığından bu qanunun icra olunmağa başladığı dövrdən bəri sosial vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsini düzgün əks etdirmirdi. Ölkə üzrə minimum istehlak büdcəsinin məbləği ilə orta əmək haqqı səviyyəsi arasında müəyyən uyğunsuzluqlar müşahidə olunurdu (7). İqtisadiyyatın hiper inflyasiyaya məruz qalması əhalinin böyük hissəsinin yoxsulluq səviyyəsində yaşamasını daha da dərinləşdirməklə davam etdiyindən çıxış yolu kimi əlavə sosial yardım paketlərinin tətbiq edilməsinə baxmayaraq, ölkə

üzrə sosial-iqtisadi vəziyyət ümumən heç də ürəkaçan deyildi. Belə ki, 1995-ci ildə Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının müayinəsi keçirmiş və yoxsulluq səviyyəsinin 61,5% olaraq qiymətləndirilmişdir, o cümlədən bu ststistikada ən yoxsul əhalinin xüsusi çəkisi isə 20,5% həcmində qiymətləndirilmişdir.

Gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsinin önəmi nəzərə alınaraq 2004-cü ildə “Azərbaycanda Avropa Sosial Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbul edilməsi digər ölkələrlə bərabər, ölkəmizin dövlət və digər ictimai qurumları qarşısında müxtəlif öhdəliklərlə yanaşı, bu xartiyanın birinci hissəsində sosial siyasətin həyata keçirilməsində əsas hüquq və təşkilati-iqtisadi prinsiplərə dair mülahizələrə də xüsusi yer verilmişdir (4). Bu hüquq və təşkilati-iqtisadi prinsipləri əks etdirən mülahizələr arasında hər bir insanın məruz qaldığı yoxsulluq və sosial gərginliklərdən müdafiə olunmasna dair hüquqi və praktiki mülahizələr də öz əksini tapmışdır. Qəbul olunmuş bu xartiyaya uyğun olaraq, ölkəmizdə 2000-ci illərin ortalarından başlayaraq yoxsulluq ilə mübarizəyə dair müxtəlif sosial müdafiə tədbirləri həyata keçirməyə başlamış və bu tədbirlərin baş vermə şəraitlərindən asılı olaraq əsas hədəflərə nail olmaq istiqamətləri və məqsədləri davamlı olaraq inkişaf etdirilməkdədir.

Daha sonra isə 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin müvafiq əmri ilə “Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər”in təsdiq olunması haqqında fərman imzalanmışdır. Qeyd olunan bu sənəddə dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin qurulması üçün məqsədlər və vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə qeyd olunan məqsədlərdən biri yüksək və ədalətli sosial təminatın həyata keçirilməsinə imkan yaradan məsələləri özündə əks etdirən cəmiyyətin qurulması şərtləri göstərilmişdir. Bu məqsədlərə nail olunma çərçivəsində isə ölkədə yoxsul əhalinin cəmi əhaliyə nisbətdə xüsusi çəkisi ilə müəyyən olunan yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi və aşağı işsizlik səviyyəsi, eləcə də yoxsul əhali təbəqəsinin ehtiyaclarının qarşılanmasına yönələn ünvanlı yardımların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi ölkədə vətəndaşların sosial müdafiəsinə əlavə imkanlar yaradacaqdır. Bir sözlə, 2030-cu ilə kimi dövlət və hökumətin müvafiq strukturları tərəfindən yoxsulluğun minimuma endirilməsinə dair bir sıra digər tədbirlər də planlaşdırılmışdır(5).

Gəlirlər və sosial siyasətin tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilən əməli tədbirlər sayəsində 2000-ci illərin əvvəlindən başlayaraq yoxsulluq səviyyəsindəki vəziyyət tamamilə müsbətə doğru dəyişməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə müsbət dəyişiklərin meydana gəlməsində mühüm rol oynayan hüquqi təsisatlardan biri də 2003-cu ilin fevralında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramının qəbul edilməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlər sayəsində müşahidə olunur (8). Proqramın hazırlanmasında Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən ev təsərrüfatlarının müayinəsinə dair hazırladığı analitik materiallara və qiymətləndirmə sənədlərinə istinad edilməsi geniş ictimai dəstəyə yol açmışdır.

Qrafik 1. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi (9)

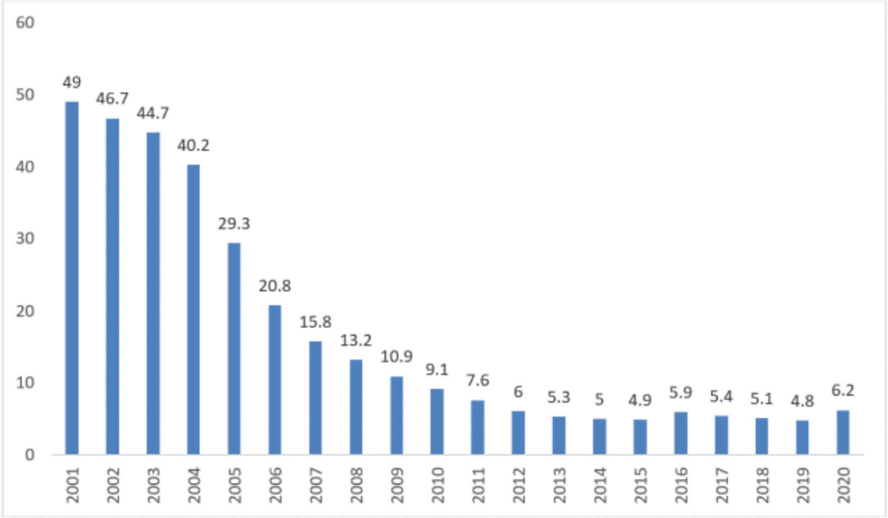

Uzun müddətdir ki, sosial islahatlar sayəsində həyata keçirilən tədbirlər sırasında məhz yoxsulluqla mübarizəyə xüsusi diqqət göstərildiyinin nəticəsidir ki, son 20 il ərzində yoxsulluq əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq 49%-dən 6,2%-ə qədər,yaxud da 9,2 dəfəyə qədər azalmışdır. Yoxsulluq səviyyəsinin azalması 2001-2010-cu illərdə 9,1%-ə qədər, sonrakı illər ərzində isə 7,6 - 6,2 % civarında stabilləşməyə başlamışdır(Şəkil 1).

Dövlətin gəlirlər və sosial siyasətlə bağlı fəaliyyətində əsas məqsəd müxtəlif səviyyələrdə əldə olunan gəlirləri daima artırmaqla, əhalinin ümumi həyat səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, fərqli fəaliyyətlərlə məşğul olan əhali qrupları arasında mövcud olan gəlir fərqlərini nizamlamaqdan ibarətdir. Əhali qrupları arasında gəlirlərin fərqliliyindən yaranan sosial qruplar, mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda və təcrübədə rast gəlindiyi kimi yoxsul, kasıb, orta və tam təmin edilmiş dörd müxtəlif qruplara bölünərək sosial yardıma ehtiyacı olanların üzə çıxarılmasının ünvanlı və kateqoriyalı yanaşma kimi iki prinsipi qeyd olunur(11).

Qrafik 2. Ev təsərrüfatlarında hər nəfərə düşən aylıq gəlirlər, manat (12)

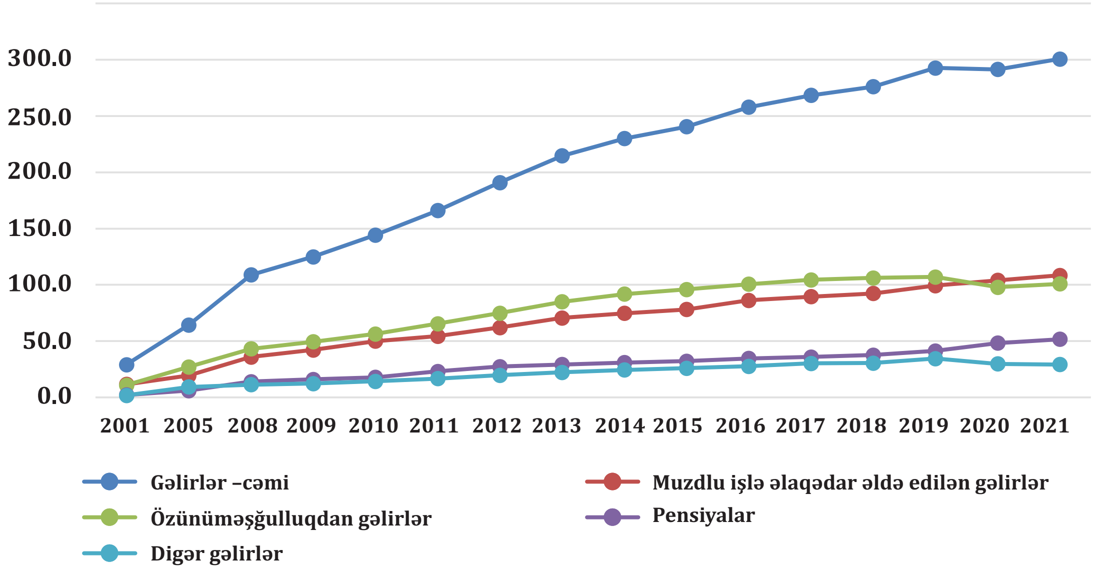

Ev təsərrüfatlarında hər nəfərə düşən aylıq gəlirlərin miqdarına dair rəsmi statistik məlumatların təhlilindən göründüyü kimi, 2001-2021-ci illər ərzində cəmi gəlirlər 10,3 dəfə artdığı halda, pensiyalar üzrə əhalinin fərdi gəlirləri 22,5 dəfə, özünüməşğulluqdan əldə olunan gəlirlər 9,3 dəfə artdığı halda, əhalinin digər gəlirlərinin həcmi 15,4 dəfəyə qədər artmışdır. Muzdlu işlərlə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin həcmi isə özünüməşğulluqdan əldə olunan gəlirlərlə eyni artım tempinə malik olub 9,3 dəfə artmışdır. Bütövlükdə ev təsərrüfatlarında çalışan əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin həcmində muzdlu işlərlə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin həcmi 36,1%, özünüməşğulluqdan əldə olunan gəlirlərin həcmi 33,6%, pensiyalar üzrə əhalinin fərdi gəlirlərinin həcmi isə 17,2% təşkil etmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin həcmində müavinət və sosial yardımlar cəmi 2,9% təşkil etmişdir ki, bu da 2001-ci illə müqayisədə 17,6 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirlər özünüməşğulluqdan əldə olunan gəlirlərin həcmində 33,7%, cəmi aylıq gəlirlərdə isə 11,3% təşkil etmişdir ki, bu da digər gəlirlərin həcmi ilə müqayisədə xeyli aşağıdır.

Aztəminatlılığın qarşısının alınmasında ortaya çıxan sosial problemlərin nisbətən ədalətli həll edilməsi üçün dövlət tərəfindən ilk növbədə hər sosial qrupa aid olan əhalinin sayının, demoqrafiya və miqrasiyasına nəzarətin həyata keçirilməsi, sosial infrastruktur və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsində ödənişsiz limitlərin təyin edilməsi, minimal sosial standartların səviyyələrinə mütəmadi olaraq yenidən baxılması, sosial problemləri həll etmək üçün müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanması, sosial siyasəti reallaşdırmaq və ona nəzarəti təmin etmək üçün idarəetmə orqanlarının yaradılması kimi vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi zəruri sayıla bilər. Aztəminatlılığın qarşısının alınması və fərdi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə nail olması iqtisadi fəaliyyətdə potensial bacarıqların, səriştələrin və

imkanların reallaşdırılmasının optimal səviyyəsinə yönəldilmiş proseslərin əhatə olunmasından ibarətdir.

NƏTİCƏ

Bazar iqtisadiyyatı şəratində əhalinin gəlir mənbələrinin çoxluğunu nəzərə alaraq yoxsul əhali qruplarına sosial yardımın göstərilməsi barədə məsələlərin həlli zamanı ünvanlı yanaşma prinsiplərinə üstünlük verilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu zaman sosial yardımların ayrılmasına müraciət edən subyektlərin real gəlirlərinin və maliyyə aktivlərinin nəzərə alınması mümkün olur ki, burada da xüsusi diqqət yetirilməsi məsələlərdən biri məşğulluq səviyyəsinin artırılması ilə bağlıdır. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənatə gəlmək olar ki, bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən ev təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı fəaliyyətlərdə məşğulluq səviyyəsi aşağı səviyədədir. Məşğulluq səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə sosial yönümlü maliyyə vəsaitlərinin birdəfəlik yardımlar formasında deyil, mikro sahibkarlıq fəaliyyətlərinin investisiyalaşdırılması layihələrinə çevrilməsinə nail olunsun.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2021. http://www.e-qanun.az/framework/46813
2. C.M.Keyns, Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi, elektron versiya, 1986. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99%C5%9F%C4%9Fullu%C4%9Fun,_faizin_v%C9%99_pulun_%C3%BCmumi_n%C9%99z%C9%99riyy%C9%99si
3. https://economic-definition.com/Scientists_and_economists_theorists/Dzhon_Meynard_Keyns_John_Maynard_Keynes__eto.html
4. Avropa Sosial Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2004. http://www.e-qanun.az/framework/5409
5. Qüdrət Əbdülsəlimzadə, İqtisadiyyata giriş, Bakı, 2015, səh. 27
6. Minimum istehlak büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 1992. http://www.e-qanun.az/framework/7802
7. Mammadova A. Azərbaycanda yoxsulluğa səbəb olan amillər və onların aradan qaldırılması yolları. İyun 2020. https://papers.ssrn.com/sol3/ papers.cfm?abstract_id=3607123
8. “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Prezident fərmanı, 2003. http://www.e-qanun.az/ framework/ 1954
9. https://bakuresearchinstitute.org/the-poor-and-unemployed-in-azerbaijan/
10. S. Cabbarova, Dövlətin sosial siyasəti və əmək potensialından səmərəli istifadəsi https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Elmi%20Eserler/79% 20ictimai%202016.pdf
11. F. Rəhmanov, Sosial sfera və sosial siyasət, Dərs vəsaiti, Bakı- 2021, səh.204
12. Dövlət Statistika Komitəsi, 2022,Ev təsərrüfatlarında hər nəfərə düşən aylıq gəlirlər https://www.stat.gov.az/source/budget_households/

SCIENTIFIC-PRACTICAL ISSUES OF REGULATION OF SOCIAL POLICY AND INCOME

Vahid ABBASOV,
Seyran MIRJAFAROV

SUMMARY

The article summarizes the priorities of using market and state mechanisms of economic regulation with the involvement of legal sources and scientific and theoretical approaches of economic schools on issues of income regulation and social policy. The reasons for the emergence of the level of differentiation of incomes received from labor activity that affect unemployment and employment are considered, the need to determine poverty in our country and take practical steps in this direction in the future is considered. To do this, the conditions and ways to ensure that the proportion of the poor in the total population, which is one of the main indicators of ensuring sustainable economic growth, does not exceed a certain limit established in international practice are determined.

Keywords: *income, social policy, employment, poverty, regulation, social groups.*

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ДОХОДОВ

Вахид АББАСОВ,
Сейран МИРДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье обобщены приоритеты использования рыночных и государственных механизмов экономического регулирования с привлечением нормативно-правовых источников и научно-теоретических подходов экономических школ по вопросам регулирования доходов и социальной политики. Рассмотрены причины возникновения уровня дифференциации доходов, получаемых от трудовой деятельности, влияющих на безработицу и занятость, рассмотрена необходимость определения бедности в нашей стране и принятия практических шагов в этом направлении в будущем. Для этого определены условия и пути достижения того, чтобы удельный вес бедного населения в общей численности населения, являющийся одним из основных показателей обеспечения устойчивого экономического роста, не превышал установленного в международной практике определенного предела.

Ключевые слова: *доход, социальная политика, занятость, бедность, регулирование, социальные группы.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.03.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

XARİCİ TİCARƏTİN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ

№ 1(6)-2023, səh. 43-54

Vüsalə CƏFƏROVA,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin
Strateji planlaşdırma şöbəsinin
baş məsləhətçisi

vusala.jafarova@ereforms.gov.az

Xarici ticarətin iqtisadi artıma təsiri

Vüsalə CƏFƏROVA,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin
Strateji planlaşdırma şöbəsinin baş məsləhətçisi

XÜLASƏ

Ticarətə açıqlıq bir ölkədə istehsal amillərinin mövcudluğunu artırır və bununla da ümumi amil məhsuldarlığının daha da yüksəlməsinə səbəb olur. Həmçinin aparılan araşdırmalarda potensial ÜDM-in artım tempi ticarətə açıq ölkələrdə daha sürətli olduğu müşahidə edilmişdir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, xarici ticarət həm də riskləri özündə ehtiva edir və ticarətə açıq ölkələr bu reallığı nəzərə almalıdırlar. Ümumilikdə götürdükdə, xarici ticarətlə bağlı aparılan təhlillərin nəticələri ticari açıqlığın gətirdiyi faydaların risklərdən daha çox olduğunu göstərir. Bu məqalədə də ticari açıqlığın beş faydası, eyni zamanda cari hesabın profisit və ya kəsir məsələləri təhlil olunur. Həmçinin məqalədə xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinin iqtisadi artıma təsirləri qiymətləndirilir və ixracın rəqabətqabiliyyətinin artırılması ilə bağlı təklilər verilir.

***Açar sözlər**: İqtisadi artım, ÜDM, ixrac, idxal, cari hesab balansı.*

***JEL kodu:** F10; F13; F19*

GİRİŞ

Ölkə iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası səmərəliliyi artıra və resurs potensialını genişləndirə bilər. Həmçinin əmtəə ticarəti məhsuldarlığı və bazara giriş amillərinin artırır. Aktivlərin ticarəti isə diversifikasiya sayəsində riskləri və istehlak tələbini sabit saxlamaga kömək edir. Bununla da orta müddətli dövrdə transsərhəd mübadilə potensial ÜDM artımını təmin edə bilər. Ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ölkələr üçün həm də yoxsulluğun azaldılması üçün güclü bir vasitədir. Son 20 ildə dünya ticarətinin artımı ildə orta hesabla 6 faiz təşkil edib və bu da dünya istehsalından iki dəfə yüksəkdir. Uzun müddətdir ki, ticarət iqtisadi artımın drayveri rolunu oynayır. 1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişi (GATT) yaradılan vaxtdan etibarən dünya ticarətinin inkişafı istiqamətində çox iş görülüb. 1994-cü ildə başa çatan "Uruqvay Raundu" adlanır çoxtərəfli ticarət sazişlərinin böyüyən sistemini idarə etməyə üçün Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaradılmasına səbəb oldu (1). ÜTT-nin yaradılmaısnın isə iqtisadi qloballaşmaya özünəməxsus töhfəsi oldu və iqtisadi qloballaşma prosesi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün faydalı olmağa başladı. Bu məqalədə də xarici ticarətin iqtisadi artıma təsiri ilə bağlı təhlil aparılmış və müvafiq təkliflər formalaşdırılmışdır.

QLOBAL TİCARƏTDƏ LİBERALLAŞMA SİYASƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ TƏSİRİ

Qlobal iqtisadiyyatın inteqrasiyası bütün dünyada həyat səviyyəsini yüksəlməsinə səbəb olub və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti bu rifahdan faydalanıb. Belə ki, 1970-ci illərin əvvəllərində dünya ticarətinin təxminən dörddə biri, indi isə üçdə biri inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr ənənəvi əmtəə ixracına nisbətən istehsal və xidmətlərin ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırıb. Belə ki, istehsal sənayesi inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracının 80 faizinə qədər artıb. Üstəlik, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ticarət sürətlə artıb və onların ixracının 40 faizi hazırda digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə aparılır (2).

Lakin son onilliklərdə inteqrasiyanın inkişafı qeyri-bərabər olub. Asiyanın bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələri və daha az dərəcədə Latın Amerikası üçün çox təsir edici amil olub. Bu ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa xarici investisiyaların böyük hissəsinin cəlb edilməsinə kömək edərək qlobal ticarətdə iştirak etməklə uğur qazanıblar. Çin və Hindistana kimi belə ölkələr ticarətin liberallaşdırılmasını və digər bazar yönümlü islahatları

mənimsəməklə bu uğura nail olub. Həmçinin 1970-ci illərə qədər kasıb hesab olunan olan Koreya və Sinqapur Asiyada yüksək gəlirli ölkələrə çevrilib.

Lakin Afrika və Yaxın Şərqin bəzi ölkələrində tərəqqi daha az sürətli olmuşdur. Ən yoxsul ölkələr ticarətə olan maneələrini azaltmamaları səbəbindən dünya ticarətindəki paylarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması və daha da marjinal həddə olması riski ilə üzləşiblər. Təxminən 75 sayda inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələr və bütün zəif inkişaf etmiş ölkələr bu ölkə qrupuna aiddir. Uğurlu inteqrasiya etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, bu ölkələr ənənəvi malların istehsalı və ixracından asılı olaraq qalmaqda davam ediblər. Buna səbəb ölkə daxili struktur problemləri və zəif siyasət çərçivələri və institutlarının olmasıdır.

TİCARƏTİN LİBERALLAŞDIRILMASININ ÖLKƏ ÜÇÜN FAYDALARI

İqtisadiyyatı dünyanın qalan hissəsi ilə ticarət və investisiya üçün açıq edən siyasətlər davamlı iqtisadi artım üçün zəruridir. Bununla bağlı sübutlar son onilliklərdə kifayət qədər mövcuddur belə ki, heç bir ölkə dünyanın qalan hissəsinə açıq olmadan həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi baxımından iqtisadi uğur əldə etməyib. Əksinə, ticarətin açılması və xüsusilə birbaşa xarici investisiyaların açılması son 20 ildə orta idxal tarifinin 30 faizdən 10 faizə endirməklə Şərqi Asiyanın iqtisadi uğurunun mühüm elementi olmuşdur (3).

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadiyyatlarını qlobal iqtisadiyyata açmaqla müəyyən məhsulların istehsalında rəqabət üstünlükləri yaratmağa nail ola biliblər. Dünya Bankının "yeni qloballaşdırıcılar" kimi müəyyən etdiyi bu ölkələrdə 1993-1998-ci illər ərzində mütləq yoxsulluq içində olan insanların sayı 14 faiz azalmışdır. Bu da 120 milyondan çox insan sayı deməkdir (4).

Qlobal iqtisadi inteqrasiyaya yönümlü ölkələrin iqtisadiyyatı qapalı ölkələrdən daha sürətli iqtisadi artıma meylli olduğuna dair kifayət qədər sübutlar var. Bir nəticə ondan ibarətdir ki, ticarətin liberallaşdırılmasının faydaları xərcləri 10 dəfədən çox üstələyə bilər. Hindistan, Vyetnam və Uqanda da daxil olmaqla, son illərdə iqtisadiyyatları daha sürətli inkişaf və yoxsulluğun daha çox azaldılmasına nail olub. Orta hesabla, 1980-ci illərdə tarifləri kəskin endirən inkişaf etməkdə olan ölkələr 1990-cı illərdə bunu etməyənlərlə müqayisədə daha sürətli iqtisadi artıma malik oldular (5).

Sərbəst ticarət ən çox əhalinin yoxsul təbəqəsi faydalanır. Üstəlik, sərbəst ticarət nəticəsində yaranan artım yoxsulların gəlirlərini bütövlükdə əhalinin gəlirləri ilə təxminən eyni nisbətdə artırmağa meyilli olmaqla ixtisassız işçilər üçün yeni iş yerləri yaradır və onları orta təbəqəyə yüksəldir. Bütövlükdə, 1990-cı ildən bəri ölkələr arasında bərabərsizlik azalmaqdadır. Bu da qismən ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha sürətli iqtisadi artımı əks etdirir.

Ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasından əldə ediləcək potensial gəlirlər əhəmiyyətli paya malikdir. Malların ticarəti üzrə bütün maneələrin aradan qaldırılmasından əldə edilən qazancları ildə təxminləri 250 milyard ABŞ dolları ilə 680 milyard ABŞ dolları arasında dəyişir. Bu qazancların təxminən üçdə ikisi sənaye ölkələrinin payına düşəcəyi gözlənilir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrə yığılan məbləğ onların hazırda aldıqları faydadan iki dəfə çox olacağı hesablanıb. Üstəlik, inkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal ticarətin liberallaşdırılmasından ÜDM-də payı göstəricisi ilə kimi sənaye ölkələri ilə müqayisədə daha çox qazanacaqlar, çünki onların iqtisadiyyatları daha yüksək səviyyədə qorunur və daha yüksək maneələrlə üzləşirlər (6).

Digər ölkələrin bazarlarına çıxışın asanlaşdırılmasının faydaları olsa da, ölkələr ən çox öz bazarlarının liberallaşdırılmasından faydalanır. Sənaye ölkələri üçün əsas fayda onların kənd təsərrüfatı bazarlarının liberallaşdırılmasından əldə ediləcək. İnkişaf etməkdə olan ölkələr istehsalın və kənd təsərrüfatının liberallaşdırılmasından təxminən eyni dərəcədə qazanacaqları gözlənilir. Aşağı gəlirli ölkələr qrupu, iqtisadiyyatlarında kənd təsərrüfatının böyük əhəmiyyətinə görə sənaye ölkələrində kənd təsərrüfatının liberallaşdırılmasından ən çox qazanc əldə edəcək.

BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN LİBERALLAŞDIRILMASINI ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

Son üç onillikdə daxili bazarın qorunması tədbirləri müəyyən dərəcədə azalsa da, həm sənaye ölkələri, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin müqayisəli üstünlüyə malik olduğu kənd təsərrüfatı məhsulları və ya əmək tutumlu istehsal və xidmətlər (məsələn, tikinti) kimi sahələrdə əhəmiyyətli dərəcədə qalmaqdadır.

Sənaye ölkələri kənd təsərrüfatında yüksək rüsumlar, o cümlədən tarif pikləri (15 faizdən yuxarı tariflər), tariflərin yüksəldilməsi və məhdudlaşdırıcı tarif kvotaları (məbləğə qoyulan məhdudiyyətlər) vasitəsilə kənd təsərrüfatını qorumaq siyasətini saxlayırlar. Kənd təsərrüfatını qorumaq üzrə olan tariflərin orta həddi istehsal sahəsi ilə müqayisədə təxminən doqquz dəfə yüksəkdir. Bundan əlavə, sənaye ölkələrində kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyalar Afrikanın ümumi ÜDM-nin 2/3-nə bərabər olmaqla dünya qiymətlərini aşağı salır və bazarları qabaqlamaqla inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı sektorlarını və ixracatını zəiflədir. Məsələn, Avropa Komissiyası şəkərin avropalı fermerlər üçün sərfəli olması üçün ildə 2,7 milyard avro xərcləyir, eyni zamanda tropik şəkərin ucuz idxalını dayandırır (7).

Sənaye ölkələrində istehsal sektorunun qorunması tədbirləri isə ümumiyyətlə aşağıdır, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsal etdiyi bir çox əmək tutumlu məhsullar üzrə yüksək olaraq qalır. Məsələn, orta hesabla cəmi 5 faiz idxal rüsumuna malik olan ABŞ-da 300-ə yaxın fərdi məhsul üzrə pik tarif həddləri vardır. Bunlar əsasən toxuculuq və geyim məhsullarına aiddir ki, bu da ABŞ-ın ən yoxsul ölkələrdən hər il idxal etdiyi 1 milyard dolların 90 faizini təşkil edir və bu rəqəm idxal kvotaları və tariflər tərəfindən saxlanılır. Digər əmək tutumlu istehsal müəssisələri də qeyri-mütənasib olaraq tariflərin yüksəldilməsinə məruz qalır ki, bu da ixracın daha yüksək əlavə dəyərli məhsullara doğru şaxələnməsinə mane olur.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin özlərində yüksək tariflər var. Onların idxal etdikləri sənaye məhsullarına tətbiq etdikləri tariflər orta hesabla sənaye ölkələrininkindən üç-dörd dəfə yüksəkdir və kənd təsərrüfatının tarifləri sənaye məhsullarından daha da yüksək həddədir (18 faiz) (8).

Ticarətə əngəl törədən qeyri-ənənəvi tədbirlərin kəmiyyətini müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək daha çətindir, lakin onlar ənənəvi tariflərin qorunması və idxal kvotası kimi maneələr kimi daha əhəmiyyətli dərəcədə təsirə malikdir. Antidempinq tədbirləri həm sənaye, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artmaqdadır, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələr qeyri-mütənasib şəkildə tətbiq edirlər. İdxalın texniki və sanitar standartlara uyğun olmasını tələb edən qaydalar digər əsas maneə hesab olunur və ixracatçılara əlavə xərclər qoyurlar ki bu xərclər də nəticə etibarilə istehlakçıya ötürülür. Məsələn, Avropa Birliyinin aflotoksinlərlə bağlı qaydaları Afrikaya dənli bitkilər, qurudulmuş meyvələr və qoz-fındıq ixracına görə 1,3 milyard dollar əlavə xərc yaradır.

Müxtəlif səbəblərə görə yoxsul ölkələr üçün imtiyazlı giriş sxemləri bu ölkələr üçün bazara çıxışın artırılmasında böyük təsir edə bilməyib. Məsələn, Avropa Birliyi ən az inkişaf etmiş ölkələrə 900-dən çox məhsul üçün rüsum və kvotasız giriş imkanı verən "Silahdan başqa hər məhsul" təklifini qəbul etməklə, düyü, şəkər və banan idxalına məhdudiyyətlər 2009-cu ilə qədər aradan qaldırıldı. Kanada, Yaponiya və digərləri də ən yoxsul ölkələrə bir sıra istehsal malları üçün bazara daha əlverişli çıxış imkanı verdilər. Bu cür sxemlər tez-tez ən yoxsul ölkələrdə ixracatçıları maraqlandıran yüksək dərəcədə qorunan məhsullara tətbiq edilmir. Eyni zamanda çox vaxt mürəkkəb, qeyri-şəffaf olmaqla bazara çıxış əldə edildikdən sonra onu yenidən məhdudlaşdırır.

Ticarət potensialını iqtisadi artım və inkişaf üçün hərəkətverici qüvvə kimi reallaşdırmaq üçün həm sənaye, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdən əlavə liberallaşma tədbirləri tələb edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusən də ən yoxsul ölkələrin üzləşdiyi ticarət maneələrini aradan qaldırmaq üçün sənaye ölkələrinin və daha geniş şəkildə beynəlxalq ictimaiyyətin daha çox səyləri tələb olunur. Çoxlifli Saziş (Multi Fiber Arrangement-MFA) əsasında qoyulan kvotaların 2005-ci ilə qədər ləğv edilməsinə baxmayaraq, tekstil, geyim və kənd təsərrüfatının daha sürətli liberallaşdırılması xüsusilə vacib olaraq qalır. Qeyd edilməlidir ki, Multi Fiber Arrangement (MFA) 1974-cü ildən 1994-cü ilə qədər dünya tekstil və tikiş ticarətini

tənzimləyərək, inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrə ixrac edə biləcəyi məbləğə kvotalar tətbiq edib. Onun varisi olan Tekstil və Geyim Sazişinin (ATC) müddəti 2005-ci il yanvarın 1-də başa çatıb. Eynilə, kənd təsərrüfatı və istehsalatda tariflərin pik həddləri və eskalasiyanın aradan qaldırılması davam etdirilməlidir. Öz növbəsində, inkişaf etməkdə olan ölkələr öz ticarət maneələrini daha da azaltmaq üçün davamlı səy göstərsələr, öz iqtisadiyyatlarını (və ticarət tərəfdaşlarının) gücləndirməyə nail ola bilərlər (9).

Ən yoxsul inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi onları inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün ticarətdən istifadə etmək vasitələri ilə təmin edərdi. Ən yoxsul ölkələrə dünya bazarlarına rüsumsuz və kvotasız çıxışın təklif edilməsi bu ölkələrə dünyanın qalan hissəsi üçün az xərclə böyük fayda yarada bilər. Aİ və bəzi digər ölkələrin bazarı açmaqla bağlı son təşəbbüsləri bu baxımdan mühüm addımdır. Tam effektiv olmaq üçün belə çıxış daimi olmalı, bütün mallara şamil edilməli və sadə, şəffaf mənşə qaydaları ilə müşayiət olunmalıdır. Bu, ən yoxsul ölkələrə ölkə daxili islahatlara davam etmək və borcdan azad olmaq və yardım axınından səmərəli istifadə etmək üçün imkan yaradardı.

1999-cu ildə Sietldə keçirilən ÜTT konfransında çoxtərəfli ticarət danışıqlarının yeni raundunun başlanmaması beynəlxalq ticarət sistemi üçün uğursuz oldu. Bu cür geniş miqyaslı çoxtərəfli danışıqlar xüsusilə vacibdir, çünki ölkələrə digər ölkələr tərəfindən bazarın açılması və öz ixracatçıları üçün faydalar əldə etmək imkanı verir. Bu imkan ölkələrə öz bazarlarını açmaq və müdafiədən faydalanan köklü maraqların müqavimətini aradan qaldırmaq üçün əlavə stimul verir. Beləliklə, danışıqlar prosesinin və ticarətin liberallaşdırılması tədbirləri paketlərinin bütün iştirakçı ölkələrə fayda verəcəyi təmin edilir.

Danışıqların yeni mərhələsi qlobal artım perspektivlərini yüksəltmətlə və beynəlxalq ticarət sistemini gücləndirməyə şərait yaradır. Dünya miqyaslı ticarət raundları qloballaşmanın hamının xeyrinə işləməsi məqsədinə çatmaq üçün mühüm instrument rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyət kəsb edən amil ticarətin liberallaşdırılmasının iqtisadi artıma necə təsir etməsidir. Vamvakidis və Clemens və Williamsona görə, iqtisadi artım və ticarətin liberallaşdırılması arasında əlaqə müsbət və ya mənfi ola bilər. Tədqiqatlar bu əlaqənin 1920-1940-cı illər arasında mənfi, 1940-cı ildən müsbət; 1869-1913-cü illər arasında mənfi, lakin 1919-cu ildən müsbət olduğunu göstərir (10).

Son empirik və nəzəri tədqiqatlarda iqtisadiyyatda firma heterojenliyinin rolu araşdırılıb. Bernard and Jensen və Bernard et al. firma heterojenliyinin beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynadığını təqdim etdi. Eyni sənayedə fərqli firmalar fərqli məhsuldarlığa malikdirlər və ixrac edən firmaların məhsuldarlığı isə ixrac etməyən firmaların məhsuldarlığı ilə müqayisədə ciddi şəkildə yüksəkdir. Nəhayət, ticarətin liberallaşdırılması resursların ixrac etməyən firmalardan ixracatçı firmalara yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır və beləliklə, sənaye səviyyəsində məhsuldarlıq artırılır. Melitz firma heterojenliyi ilə sadə inhisarçı rəqabət modelini hazlayıb təqdim edib. Bundan əlavə, Gambardella et al. göstərir ki, Avropa patentinin dəyərlərinin paylanması çox əyridir və Scherer də 1995-ci ildə Alman patentinin dəyəri log-normal və pareto paylanmasının qarışığı olmasını irəli sürdü. Beləliklə, Almaniya və ABŞ-da ən yaxşı 10% patentlərin 80% -dən çox töhfə verdiyini göstərir. Ticarətin liberallaşdırılmasının Tədqiqat və İnkişaf (R &D) fəaliyyətləri vasitəsilə iqtisadi artıma təsirlərini araşdıran zaman firmalar arasında heterojenliyin rolu nəzərə alınmalıdır. 2000-ci ildən 2016-cı ilə qədər Koreyada ÜDM-in faizi kimi ticarətin liberallaşdırılması ilə əsas tədqiqat xərcləri arasındakı əlaqənin olması buna sübutdur (11).

Qrafik 1. 2000-ci ildən 2016-cı ilə qədər Koreyada ÜDM-in faizi kimi ticarətin liberallaşdırılması ilə Əsas Tədqiqat xərcləri arasında əlaqə

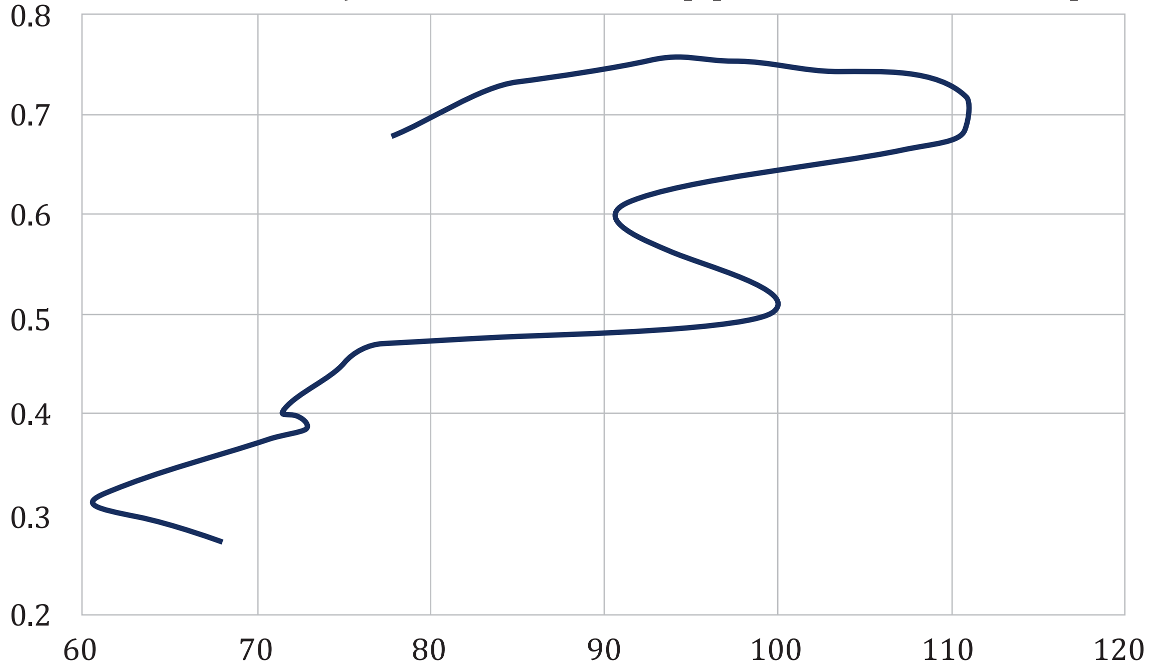

Mənbə: Tokyo Center of OECD, 2010.

Yuxarıdakı qrafikdə üfüqi oxda ticarətin liberallaşdırılması ÜDM-ə nisbətən İxrac dəyəri və İdxal dəyəri kimi müəyyən edilir. ÜDM-in faizi kimi əsas tədqiqat xərcləri şaquli oxdadır (12).

XARİCİ TİCARƏTİN İNKİŞAFININ FAYDALARI

Son 25 il ərzində yüz milyonlarla insan yoxsulluqdan qurtulub və uzunmüddətli durğunluqdan sonra onların gəlirləri inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda olanlarla eyni səviyyəyə çatmaq prosesindədir. Bu fakt iqtisadi inkişaf üçün açıqlığın faydasını bir daha sübut edir. Qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatına risklər də gətirir. Əgər iqtisadiyyat az sayda məhsul istehsalına malikdirsə, bu zaman ticarət axınlarında dəyişkənlik gözləniləndir. Eyni zamanda qlobal inteqrasiya gəlir səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, onu daha da dəyişkən edir və bu mövzu açıqlığın riskləri bölməsində təhlil edilir.

Makroiqtisadi planlaşdırmanın əsas məqsədi qlobal inteqrasiyanı təmin etmək və onları dönməz hala gətirmək üçün bu dəyişkənliyə qarşı buferlər yaratmaqdan ibarətdir. Bunun üçün əsas vasitə adekvat xarici valyuta ehtiyatının olmasıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti son onilliklərdə böyük həcmdə xarici valyuta ehtiyatları yaratmağa nail ola biliblər. Bu məqsədlə ölkənin xarici valyuta ehtiyatlarının adekvatlığının qiymətləndirilməsi üçün praktiki qaydaları hazırlanıb qəbul edilir. Bu sahədə tədqiqatda beynəlxalq statistikaya nəzər salınır və xarici valyuta ehtiyatlarının mənbələri təhlil edilir.

Xarici valyutada olan borc öhdəliklərinin yerinə yetirmək üçün kifayət qədər xarici valyuta ehtiyatına malik olan iqtisadiyyat xarici borc ödəmələri üçün "likvid ölkə" hesab olunur. Xarici borcun ÜDM-ə nisbətinin artmadığı ölkələr xarici borcu ödəmə qabiliyyətli ölkə sayılır. İqtisadiyyatın xarici balansı xarici likvidlik və xarici ödəmə qabiliyyətinin eyni vaxtda vəziyyəti kimi müəyyən edir.

2008-2009-cu illərin qlobal tənəzzülü ticarətin liberallaşdırılması prosesini zəiflətdi və ölkələrin ticarət payları azalmağa başladı. Bu səbəbdən qloballaşma kövrək, lakin heç bir halda qaçılmaz bir proses olduğunu göstərdi. Qabaqcıl iqtisadiyyatların transsərhəd aktivləri 1970-2012-ci illər arasında ÜDM-in 25%-dən 250%-nə yüksəlmişdi. Bu on qat artım əmtəə ticarəti əmsallarında eyni dövrdəki üçqat artımı xeyli üstələyir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək vasitəçilik xərcləri maliyyə inteqrasiyasını dayandırdı. Buna baxmayaraq, bu ölkələrdə transsərhəd aktivlərdə ÜDM-ə nisbətən üç dəfə artım müşahidə edildi (12).

Beynəlxalq aktivlərin kəskin artması 1980-1990-cı illərdə maliyyə bazarlarının

liberallaşdırılmasından sonra baş verdi. Əmtəə ticarətində olduğu kimi, 2008-2009-cu illərdəki qlobal tənəzzül maliyyə inteqrasiyasını da zəiflətdi. Qlobal maliyyə əmanətlərinin sərbəst axınına sənayesi qorunulan ölkələr deyil, yüksək borc yükü olan dövlətlər müqavimət göstərdi. Bu dövlətlər daha çox, daxili əmanətlərin “mobilliyini” azaltmaqla bu vəsaitləri fiskal ehtiyaclara cəlb etməkdə maraqlıdırlar. Ticari açıqlıq iqtisadiyyatın resurs məhdudiyyətlərini bir neçə yolla aradan qaldırır və əsasən məhsuldarlığı və istehsal amillərinin mövcudluğunu artırır. Milli iqtisadiyyatlar son əlli il ərzində sürətli inteqrasiya prosesinə keçiblər və bu inkişaf əsasən iki sahə üzrə davam edib: malların ticarəti və maliyyə aktivlərinin ticarəti. İnteqrasiya prosesində malların ticarət birinci baş verdi (13).

Bir çox ölkələrdə xarici sektorun böyük həcmi onu göstərir ki, xarici sektorda disbalans ciddi qəbul edilməlidir. Bəzi iqtisadiyyatların ticarət həcmi ÜDM-dən artıqdır və xarici balansı qorumaq fiskal tarazlığı qorumaqdan ikiqat çətindir. Xarici balans həm də özəl sektor əməliyyatlarının balanslaşdırılmasını nəzərdə tutur və bu da siyasətin formalaşmasına yeni məhdudiyyətlər qoyur.

Qlobal inteqrasiya və xarici sektorun böyüməsi makroiqtisadi planlaşdırmanı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli mürəkkəbləşdirib. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dünya ilə iqtisadi inteqrasiya resurs məhdudiyyətlərini genişləndirmək üçün zəruri vasitədir. Birincisi, xarici sektorun tənzimləməsi açıqlığı qorumağa və ya mümkünsə, artırmağa xidmət etməlidir. Struktur islahatları kimi açıqlıq siyasəti də istehsal amillərinin mövcudluğunu və ümumi faktor məhsuldarlığını və potensial artımı artırır. Ticari açıqlığın beş spesifik faydası vardır ki, bu faydanın üçü əmtəə ticarətindən, biri aktivlərin ticarətindən, digər biri isə əmtəə və aktivlərin ticarətinin qarşılıqlı təsirindən yaranır.

TİCARİ AÇIQLIĞIN RİSKLƏRİ VƏ XARİCİ SEKTORDA TARAZLIQ TƏDBİRLƏRİ

Xarici sektorda tarazlıq makroiqtisadi sabitliyin sütunlarından biridir. Xarici ödəmə qabiliyyəti ilə likvidliyin adekvatlığını əks etdirir və ölkəyə malların və aktivlərin beynəlxalq mübadiləsində iştirak etməyə və onun əhəmiyyətli faydalarından istifadə etməyə imkan verir. Ən əsası isə ticarətə açıqlıq bir ölkənin resurs məhdudiyyətini genişləndirməyə imkan yaradır. Əmək və kapitalın istehsal amillərinin mövcudluğunu artırır və bununla da ümumi amil məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur. Ticarətə açıq olan ölkələrdə ümumiyyətlə potensial ÜDM artımının daha sürətli tempdə olduğu müşahidə olunur.

Ənənəvi nəzəriyyə bütün firmaların eyni olduğunu qəbul edirdi, lakin sübutlar ixrac edən firmaların xüsusi olduğunu göstərir. Bernard və başqaları tədqiqatlarında göstərir ki, 2000-ci ildə ABŞ ixracatının 96 faizi ABŞ firmalarının yalnız 0,4 faizinin payına düşür. İxrac edən firmalar daxili bazara yönəlmiş firmalara nisbətən daha böyük və daha məhsuldar olmaqla daha çox kapital və bacarıqlardan istifadə ediblər və yüksək maaş veriblər. İxracın yalnız ən məhsuldar firmaların mənimsəyə biləcəyi tələbkar bir fəaliyyət olduğu irəli sürülüb (14) .

Krugman modelinə görə, firmalar istehlakçıların üstünlüyünü qazanmaqla müəyyən bazar gücünə sahibdirlər. Bu, inhisarçı rəqabət yaradır ki, bu səbəbdən firmalar qiymətləri marjinal xərc yuxarı təyin edə bilirlər. Lakin ticari açıqlıq nəticəsində firmalar artıq rəqabət səbəbindən daha yüksək məhsuldarlıq aşağı marjinal xərclər təklif etməyə məcbur olur. Ən məhsuldar firma daha aşağı qiymət təyin edir və rəqiblərindən daha yüksək bazar payına malik olur və hətta daha yüksək qazanc əldə edir. Məhsuldarlıq firmaların mənfəətini artırır.

Məhsuldarlıq artımı ixraca əsaslanan artım strategiyasına dəstək verir. Cənubi Koreya və Çin öz inkişaf möcüzələrini qismən bu strategiyaya borcludurlar. Çili, Yaponiya və “Asiya pələngləri” buna nümunədir. Empirik tədqiqatlar müntəzəm olaraq açıqlığın bir ölkənin uzunmüddətli inkişaf potensialına müsbət təsiri olduğunu göstərir. 1980-2013-cü illər arasında 180 ölkədən olan müşahidələrdən istifadə etməklə göstərir ki, ixracda yüksək artım ÜDM-in yüksək artım tempinə səbəb olur (15).

Ticarətə açıqlıq bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha böyük və daha mürəkkəb firmalar yaratmağa dəstək verib. Bu, inkişaf üçün çox vacibdir və daha təkmil maliyyə sistemi və maliyyə sahəsində toplanan qənaətlərinin daha yaxşı mobilləşdirilməsi üçün yol açır. Faktlar göstərir ki,

ticari açıqlığın "qızıl dövrü" Birinci Dünya Müharibəsi ilə qəfil başa çatdı. Münaqişə sərhədləri bağladı və ticarət həcmi üçdə iki azaldı. Qlobal inteqrasiya 1990-cı ildən başlayaraq sürətlə davam etməyə başladı və inkişaf etməkdə olan ölkələr gəlirlərini qabaqcıl iqtisadiyyatların nəzərən daha çox artıraraq faydalanıblar.

Dünya iqtisadiyyatı 1990-cı illərdən bəri bir neçə maliyyə bumu və tənəzzülü dövrünün şahidi olmuşdur. İlk belə dövr Skandinaviyada, ikincisi Meksika, Asiya, Rusiya, Braziliya və Argentinanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarında; üçüncüsü isə 2000-ci illərin sonunda ABŞ-ı əhatə edərək qlobal iqtisadiyyatı tənəzzülə sürüklədi. Ən son böhranlar silsiləsi 2010-cu illərin əvvəllərində Avro bölgəsində baş verdi (16).

Yunanıstan təcrübəsi maliyyə bumu və iflas dövrünü xüsusilə yaxşı göstərir, həmçinin struktur islahatları üçün müəyyən dərslər ehtiva edir. 1990-cı illərdə Yunanıstan yüksək inflyasiya və böyük maliyyə kəsirləri ilə yüklənməklə Avropa Birliyinin ən yoxsul üzvlərindən biri idi. Dövlət borcu ÜDM-in 100 faizini ötməklə iqtisadiyyat durğunluqda olmaqla inhisarçı bazarlardan və hökmran dövlətdən əziyyət çəkirdi. Yunanıstan həm də çox qapalı iqtisadiyyat idi, belə ki ixrac ÜDM-in 15 faizini təşkil edirdi, müqayisə üçün qeyd edilməlidir ki, Avropa İttifaqında bu göstərici təxminən 40 faizdir (17).

Yunanıstan 2001-ci ildə ümumi valyuta zonasına yalnız Avropanın qalan hissəsindən verilən siyasi dəstək və saxta fiskal rəqəmlər (18-ci fəslə bax) sayəsində nail oldu. Avropa İttifaqının 1993-cü ildə tətbiq edilən Vahid Bazarın "dörd azadlığı" malların və maliyyə aktivlərinin ticarətində maneələri faktiki olaraq aradan qaldırdı. Yüksək gəlirləri cəlb edən Yunanıstan, xüsusən də avro zonasına daxil olduqdan sonra böyük kapital axını əldə etdi. 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində daxilolmalar ÜDM-in orta hesabla 6 faizini təşkil etdi və cari hesabın kəsirinin genişlənməsini maliyyələşdirdi (18).

Eyni zamanda real faiz dərəcələrini 1995-ci ildəki 15 faizdən 2009-cu ildə 2 faizə endirə bildilər və bu daxili kreditin sürətlə genişlənməsinə təkan verdi. Lakin iqtisadiyyatın bütün sektorları borcla yükləndi. Real ifadədə hökumət 1997-2009-cu illər arasında borcunu iki dəfə, qeyri-maliyyə korporasiyaları üç dəfə, ev təsərrüfatları isə beş dəfə artırdı. Birgə borc nisbəti bu müddət ərzində ÜDM-in 200 faizindən 400 faizinə yüksəldi. Bu zaman kredit götürülən vəsaitlər hara yönəldiyi sualı ortaya çıxır. Bu vəsaitlər ilk növbədə hökumətin cari xərclərinə, tikintiyə və əmlak bazarının həddən artıq "qızmasına" yönəldir. Hökumətin cari xərcləri 1997-2009-cu illər arasında ÜDM-in 35 faizindən 50 faizə qədər artdı və buna əsasən pensiyalar və dövlət maaşlarının artırılması səbəb oldu.

Maraqlısı budur ki, kredit bumu məhsuldarlığı artıra bilmədi və 1990-cı illərdə 1,5 faiz artdıqdan sonra, ümumi faktor məhsuldarlığı 2005-ci ildən 2009-cu ilə qədər azaldı. Eyni zamanda Almaniyaya nisbətən əmək vahidinin məsrəfləri 50 faiz artdı və Yunanıstan ixracatını getdikcə daha rəqabətsiz etdi. Bununla da cari hesab kəsiri 2008-ci ildə ÜDM-in 15 faizinə çatdı. İqtisadi qeyri-sabitlik, istər ixrac dalğalanmaları, istərsə də maliyyə bumu - iflası dövrləri şəklində olsun, nisbi qiymətlərdə dəyişikliklər yaradır. Yunanıstanda kapital axını hökumət, tikinti və daşınmaz əmlak kimi qeyri-ticari sektorların nisbi qiymətini təxminən 20 faiz artırdı (19).

Yunanıstan nümunəsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi açıqlıq maliyyə bumu - iflası dövrlərinin tezliyini artırır. Maliyyə cəhətdən inteqrasiya olunmuş dünyada azad hərəkət edə əmanətlərin həcmi böyükdür və bu bankların vasitəçilik imkanlarını alt-üst edə bilər. Kapital axınındakı artımlar isə təhlükə problemlərinin olduğunu xəbər verir, kreditin sürətlə genişlənməsinə gətirib çıxarır və həddindən artıq riskə yol açır. Nəticədə vəsaitlərin düzgün bölüşdürülməməsi və potensial ÜDM artımının ləngiməsi baş verir (19).

Beləliklə, kredit bumları "öz məhvlərinin toxumlarını əkməyə" xidmət edir. Onlar maliyyə iflasına çevrilirlər, çünki banklar mahiyyət etibarilə qeyri-likvid qurumlardır. Potensial ÜDM artımı yavaşlayanda və investisiya layihələri özünü doğrultmayanda, bankların ölkədən "qaçışı" baş verə bilər. Xarici investorlar öz vəsaitlərini qəfil geri çəksələr, qəfil iflasa səbəb olar və əgər yerli investorlar da eyni bunu edərsə, kapitalın ölkədən "axını" baş verəcəkdir. Makroiqtisadi

planlaşdırma maliyyə buferlərini yaratmaqla bu prosesin baş verməsinin qarşısını alır və iqtisadiyyatı çətin dövrdən çıxarmaq üçün vaxt qazanmağa kömək edən universal amortizator instrumenti kimi xarici ehtiyatların tələb olunan səviyyədə olmasını təmin edir (20).

Hökumətlər iqtisadiyyatı cari hesab (ixrac) şoklarından qoruya bilmək üçün üç aylıq idxala ekvivalent minimum xarici ehtiyata saxlamaq tədbiri görürlər. Orta və yüksək gəlirli ölkələrdə maliyyə riskləri üstünlük təşkil edir. Qısamüddətli xarici borcun qəfil dayandırılması ödənişlər dalğasına və istehlakın qəfil və kəskin azalmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən hökumətlər ən azı bir il ərzində ödəmə müddəti bitən xarici qısamüddətli borcları əhatə edən xarici ehtiyatlar ehtiyatını saxlamaqla iqtisadiyyatı qəfil dayanmaların vurduğu zərərdən qoruya bilər. Əgər yerli əmanətçilər öz maliyyə aktivlərinin dəyərindən ehtiyatlanarsa, kapital axımı zamanı bu aktivləri xaricə köçürə bilərlər. Nəzəri olaraq geniş pul kütləsinin bütün likvid aktivləri ölkəni tərk edə bilər. Hökumət isə geniş pul kütləsinin ən azı 20 faizini əhatə edən xarici ehtiyatlar saxlamaqla iqtisadiyyatı kapitalın axını nəticəsində yaranan zərərdən qoruya bilər (21).

MƏZƏNNƏ TARAZLIĞININ EKONOMETRİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ekonometrik yanaşma real məzənnənin tarazlığını demoqrafik, məhsuldarlığın artımı və makro siyasətin hazırkı durumu kimi əsas amillər vasitəsilə qiymətləndirir. Ən mühümləri orta müddətli real məzənnəyə təsir edən və tarazlığı müəyyən edən fundamental amillərdir. Nümunələrə əmək təklifi, məhsuldarlıq və ticarət şərtləri daxildir ki, bunlar da öz növbəsində ticarət tərəfdaşlarına nisbətən müəyyən edilir. Siyasət amilləri qısa müddətdə real məzənnəni dəyişməsinə səbəb olur. Bura faiz dərəcələri və büdcə xərcləri daxildir və onların təsiri yalnız müəyyən siyasət mövcud olduğu müddətdə davam edir. Gözləntilər isə real valyuta məzənnələrinin qısamüddətli dəyişkənliyini şərtləndirir.

Xarici valyuta ehtiyyatının dinamikasının tənliyi ticarət balansına düzəliş ehtiyacları barədə təxminlər verir. TNT modeli isə bundan istifadə etməklə real məzənnəyə düzəliş ehtiyaclarını müəyyən edir. Bununla belə, real məzənnə nisbi qiymətdir və siyasətçilər onu birbaşa idarə etmir. Real məzənnədə zəruri dəyişiklik birbaşa hökumətin nəzarəti altında olan nominal məzənnəyə təsir edə bilər. Bunun üçün biz valyuta məzənnəsinin "keçidini" (Pass-through -artan xərclərin satış qiymətinin üzərinə ötürülməsi) bilmək tələb olunur. Nominal məzənnənin artması adətən inflyasiyanın artmasına səbəb olur. Təxmini artım həmin keçid əmsalı ilə verilir. Daha yüksək keçid xarici tənzimləməni çətinləşdirir, çünki bu, nominal məzənnənin daha böyük artımını tələb edir. Yuxarıda qeyd olunanlar xarici sektor üçün əsas makroiqtisadi planlaşdırma prosedurunu əhatə edir (22).

TİCARƏTİN TƏDQİQİ SAHƏSİNDƏ PROQNOZLAŞDIRILMA TƏNLİKLƏRİ

1930-cu ildən bəri olan tədqiqatlarda təxmini idxal və ixrac elastiklikləri hesablamaları aparılıb. Bu cür qiymətləndirmələr struktur ticarət tənlikləri adlanır və xarici sektor üçün bir çox proqnoz modellərinin əsasını təşkil edir. Ənənəvi ticarət tənlikləri adi ən kiçik kvadratlar (OLS) hesablamaları ilə qiymət və gəlir elastikliyini ölçməyə xidmət edir. Son dövrlərdə isə daha mürəkkəb kointeqrasiya texnologiyaları irəli sürülüb.

Empirik olaraq qiymət elastikliyini E-nin nisbi qiymətində bir faiz artım nəticəsində idxal kəmiyyətində CT-də faiz dəyişikliyi kimi müəyyən edə bilərik. Eynilə gəlir elastikliyi Y-nin gəlirinin real qiymətin bir faiz artması nəticəsində idxal kəmiyyətində CT-nin faiz dəyişməsidir. Qiymət və gəlir elastikliyini müvafiq olaraq ε və η ilə işarə olunur. Ən ümumi empirik tənlik real məzənnə və real ÜDM-in loqarifmlərində xətti idxal tələb funksiyasıdır:

$$1nCT = \alpha 0 - \varepsilon \cdot 1ne + \eta \cdot 1nY \quad (1)$$

Log-xətti əlaqə adi ən kiçik kvadratları (OLS) tətbiq etmək üçün əlverişlidir. Nəticədə ε və η əmsalları qiymət və gəlir elastikliklərinin birbaşa təxminləridir. Nəzəriyyəyə əsasən, qiymət elastikliyi mənfi, gəlir elastikliyi isə müsbət olmalıdır (23).

GƏLİR ELASTİKLİKLƏRİNDƏ UZUNMÜDDƏTLİ FƏRQLƏR

Krugman müəyyən etdi ki, sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlar çox vaxt yüksək ixrac və aşağı idxal elastikliyinin əlverişli birləşməsinə malikdir. Bunun əksinə, yavaş inkişaf edən iqtisadiyyatlar çox vaxt əlverişsiz birləşməyə malik idilər. Gəlir elastikliyi ölkələr arasında artım fərqlərini kompensasiya edib. Krugman bunu "45 dərəcə" qaydası adlandırdı: nisbi gəlir elastiklikləri və nisbi artım templəri 45 dərəcə diaqonal boyunca düzülür:

$$\eta X/\eta M \approx \hat{y}/\hat{y}^* \quad (2)$$

Dəyişən elastiklik uzun müddət ərzində ticarəti balanslaşdırmağa kömək edir. Sürətlə böyüyən iqtisadiyyatlarda isə həm ixrac, həm də idxal səviyyəsini sürətlə artırır. Yavaş inkişaf edən iqtisadiyyatlarda isə bu proses əksinədir. (24)

MİNERAL EHTİYATLARIN XARİCİ BALANSA TƏSİRİ

Neft ehiyyatlarına malik olmaq ölkənin ticarət balansını yaxşılaşdırır və cari hesab həddini daha yüksək mövqeyə keçir. Neft yataqlarının tükənməsi isə bu həddi yenidən aşağı salır. Neft ticarət balansını yaxşılaşdıran və iqtisadiyyatı tarazlığa çevirən əlavə ixracat təmin edir. Digər faktorların dəyişməz qalması halında, ölkə cari əməliyyatlar hesabını profisitlə ilə icra edir və ehtiyatlar toplamağa başlayır və cari hesab həddi artmağa başlayır, xarici ehtiyatlar sürətlə toplanır və artan faiz gəliri cari hesabın profisitini genişləndirir. Neft yataqları tükəndiyi halda isə ticarət balansı müvafiq ixracı potensialını itirir. Nəticədə cari hesab xətti əvvəlki vəziyyətinə qayıdır. Ölkə öz mineral sərvətlərini xarici valyuta ehtiyatı ilə əvəz edir. Bu, faiz ödənişləri və dividendlər şəklində kapital gəliri axını verir.

Bununla neft hasil edən ölkə bütün mineral sərvətlərini saxlamağı bacarır. Ölkənin balansında neft hasilatı mineral aktivləri maliyyə aktivlərinə çevirir. Bu, özlüyündə iqtisadiyyatın ümumi xalis dəyərini artırmadığına görə neft sərvətinə qənaət edilməsi labüddür. Müvafiq investisiya strategiyası mineral sərvətlərin gəlirliliyini və beləliklə də xalis dəyəri artıra bilər. Neft sərvəti hasil edilməsə, torpağın altında qalmaqla gəlir və ya dividend gətirmir, xarici ehtiyatlara çevrilən neft sərvəti isə faiz gətirir. Ehtiyatlar sonradan fiziki kapitala çevrilə və iqtisadiyyatın istehsal qabiliyyətini artıra bilər. Kapitalın marjinal məhsulu milli sərvətin gəlirini daha da artırır.

Yekun olaraq, xarici sektor üçün standart proqnozlaşdırma modelinin ümumi modifikasiyası real məzənnə ilə ticarət balansı arasındakı əlaqəyə aiddir. Elastiklik yanaşması TNT modelinin idxal və ixrac tələb funksiyalarını empirik qiymətləndirmələrlə əvəz edir. Məsələn, ABŞ-ın xalis IIP-i həddi isə empirik tapmaca təəssüratı yaradır. ÜDM-in -30 faizində olmaq, -70 faizlik ümumi ticarət kəsirindən xeyli aşağı olan həddir. İlkin gəlir və qiymətləndirmə dəyişikliklərini əhatə edən xarici valyuta sərvətinin "maliyyə kanalı" instrumenti isə bunun izahını verir. Xarici aktivlərin gəlirləri xarici öhdəliklərdən daha yüksək olduğundan, ABŞ dünyanın ən böyük borclu olmasına baxmayaraq, xaricdən müsbət xalis ilkin gəlir əldə edir (25).

NƏTİCƏ

Modeldən əldə olunan nəticə göstərir ki, pandemiyadan öncəki müddətdə dünya iqtisadiyyatında sürətli artım müşahidə olunub. Bunun əsas səbəblərindən biri məhz beynəlxalq ticarətin daha sürətli artması olub. Beynəlxaq ticarətdəki sürətli artım isə öz növbəsində texnoloji inkişafın və ticarətə olan maneələrin azaldılması nəticəsində reallaşmışdır. İnkişaf etməkdə olan bəzi ölkələr ticarətdəki bu artımdan faydalana biliblər. Sənayeləşmiş ölkələrdə qorunub saxlanılan ticarət maneələri isə kənd təsərrüfatı məhsulları və əmək tutumlu istehsal sahələrində mövcud olmuşdur. Araşdırmamız göstərir ki, xarici ticarətin daha da inkişafı yoxsul təbəqəni kəskin yoxsulluqdan çıxarmağına kömək edir, eyni zamanda sənayeləşmiş ölkələrinin özlərinə də fayda verir.

ƏDƏBİYYAT

1. World Bank, World Development Indicators. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators
2. World Bank, Globalization, Growth, and Poverty: Facts, Fears, and an Agenda for Action, 2002
3. IMF World Economic Outlook database, and World Bank, World Development Indicators 2022
4. Philip R. Lane and Gian Maria Milesi-Ferretti (2007), "The external wealth of nations mark Revised and extended estimates of foreign assets and liabilities, 1970 –2004", Journal of International Economics 73, November, 223–250
5. UNCTADstat, World Bank, World Development Indicators, and Barro, Lee education database (2011).
6. Mohler, L., Seitz, M. (2012): "The Gains from Variety in the European Union", Review of World Economics, Vol. 148, Issue 3, 475–500
7. Greenaway, D., Kneller, R. (2006): "Firm Heterogeneity, Exporting and Foreign Direct Investment", The Economic Journal, Vol. 117, No. 517, F134–F161; and Pavcnik, N. (2002): "Trade Liberalization, Exit, and Productivity Improvements: Evidence from Chilean Plants", Review of Economic Studies, 69 (1), 245–276
8. United Nations Trade Statistics (before 1950); World Trade Organization (after 1950); IMF, Balance of Payments Statistics (after 1950, services)
9. IMF, Balance of Payments Statistics - https://data.imf.org/?sk=7A51304B-6426-40C0-83DD-CA473CA1FD52
10. IMF BOP stat-istics; IMF, World Economic Outlook Data-base; and Mauro, P., Romeu, R., Binder, A. and Zaman, A. (2013): "A Modern History of Fiscal Prudence and Profligacy," IMF Working Paper No. 13/5
11. IMF and European Commission - https://data.imf.org/?sk=388dfa60-1d26-4ade-b505-a05a558d9a42
12. Bureau of Economic Analysis (BEA), United States Synopsis of results from Ca'Zorzi, M., Hahn, E., Sanche, M. (2007): "Exchange Rate Pass Through in Emerging Markets", ECB Working Paper No. 739, Choudhri, E., Faruquee, H., Hakura, D. (2002): "Explaining the Exchange Rate Pass-Through in Different Prices", IMF Working Paper. WP/02/224, Razafimahefa, I. (2012): "Exchange Rate Pass-Through in Sub-Saharan African Economies and its Determin-ants", IMF Working Paper WP/12/140, Stulz
13. "Exchange Rate Pass-Through in Switzerland: Evidence from VARs", SNB Studies No. 4; and World Bank, World Development Indicators database, 2007
14. Bank of England, World Bank WDI, and Reinhart, C., Rogoff, K. (2010): "From Financial Crash to Debt Crisis," NBER Working Paper 15795, March 2010
15. Samuel L. (2008). The Baku-Tbilisi-Kars Railroad And Its Geopolitical Implications For The South Caucasus. Caucasian Review Of International Affairs. Vol. 2 (4), pp. 212-224.
16. Gourinchas, P., Rey, H. (2013): "External Adjustment"
17. Global Imbalances and Valuation Effects", in: Gopinath, G., et al. (eds.), Handbook of International Economics, Volume IV
18. IMF, World Economic Outlook, May 1997; T.N. Srinivasan and Jagdish Bhagwati, "Outward Orientation and Development: Are the Revisionists Right?", Yale University Economic Growth Center Discussion Paper No. 806, 1999; and Jeffrey Frankel and David Romer, "Does Trade Cause Growth", American Economic Review, June 1999.

19. David Dollar, "Globalization, Inequality, and Poverty since 1980", World Bank mimeo, 2001.
20. David Dollar, "Growth is Good for the Poort" op. cit., 2001.
21. David Dollar and Aart Kraay, "Trade, Growth, and Poverty", World Bank mimeo, 2001.
22. David Dollar, "Globalization, Inequality, and Poverty since 1980", World Bank mimeo, 2001.
23. Steven Matusz and David Tarr, "Adjusting to Trade Policy Reform", World Bank Policy Research Working Paper No. 2142, July 1999.

EFFECTS OF FOREIGN TRADE ON THE ECONOMIC GROWTH

Vusala JAFAROVA

SUMMARY

Trade openness increasing the availability of labor and capital factors of production, thereby leading to higher total factor productivity. Countries that are open to trade tend to have faster rates of potential GDP growth. Foreign trade also involves risks, but overall the benefits of openness outweigh the risks. For this reason, macroeconomic planning should target to maintain external balance without reducing openness, as well as to achieve economic growth by applying policies that increase openness through the regulation of the external sector. The article analyzes five benefits of trade openness - a country's ability to borrow and lend abroad, as well as current account imbalances, either surpluses or deficits. Paper also presents the effects of trade liberalization on economic growth, factors that increase competitiveness of exports and productivity growth.

***Keywords**: economic growth, GDP, export, import, external balance.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 05.01.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 02.03.2023
Çapa qəbul olunub: 17.04.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN EMAL SEKTORUNUN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

№ 1(6)-2023, səh. 55-69

Rüxsarə SEYFULLALI,
Azərbaycan Texniki
Universitetinin dissertantı

rukhsara.seyfullali@aztu.edu.az

Azərbaycanda büdcə xərclərinin emal sektorunun inkişafına təsiri

Rüxsarə SEYFULLALI,
Azərbaycan Texniki Universitetinin dissertantı

XÜLASƏ

İqtisadi ədəbiyyatda dövlətin iqtisadi inkişaf üçün "böyük təkan"ı yaratmaq imkanlarına dair müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu məsələ iqtisadi institutları formalaşma mərhələsində olan və təbii resurslarla zəngin olan Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın məqsədi dövlətin büdcə xərcləri və emal sektorunun inkişafı arasında əlaqələri tədqiq etməkdir. 2005-2021-ci illəri əhatə edən tədqiqatda dövlətin investisiya və təhsil xərcləri, emal və digər sektorlarda real ÜDM üzrə dinamikanın müqayisəsi aparılmış, ən kiçik kvadratlar metodu ilə reqressiya tənliyi qurulmuşdur. Əldə edilən nəticələr dövlət xərclərinin emal sektoruna təsirinin arzu edilən səviyyədə olmadığını təsdiqləmişdir. Azərbaycanda dövlətin investisiya, təhsil və digər xərclərinin sürətlə artması fonunda ölkənin ixrac potensialına birbaşa təsir göstərməyən ticarət, təmir, tikinti, nəqliyyat, rabitə və digər sektorların (ixracı və idxalı fiziki baxımdan mümkün olmayan əmtəə və xidmətlərin istehsalçıları) emal sektoruna nisbətən daha yaxşı inkişaf etməsi faktı da dövlət xərclərinin emal sektorunun dəstəklənməsində o qədər də təsirli rol oynamadığını göstərir. Belə vəziyyətin yaranma səbəblərini müəyyən etmək üçün dövlət tənzimlənməsinin keyfiyyəti, dövlət və sahibkarlar arasında informasiya asimmetriyasının səviyyəsi, Azərbaycanın emal sektorunda sahibkarlıq motivasiyası, resurs əlçatanlığı, xarici rəqabət və digər amillərin tədqiqinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: *dövlətin investisiya və təhsil xərcləri, emal sektoru, iqtisadi artım.*
JEL kodu: *G30; H60; H72; L50; L60*

GİRİŞ

Müəyyən bir cismin sükunət halından çıxarılması və hərəkətə gətirilməsi üçün müəyyən miqdarda qüvvənin lazımi istiqamətdə tətbiqi tələb olunur. Bu qüvvənin miqdarı cismin kütləsi, toxunma səthinin sahəsi, ölçüləri, konfiqurasiyası və digər fiziki göstəriciləri əsasında müəyyən edilir. Qüvvənin miqdarına hərəkət istiqamətində mövcud olan maneələr də təsir göstərir. Əgər cismin hərəkət istiqaməti bizə bəllidirsə və tətbiq edə biləcəyimiz qüvvə cismi hərəkətə gətirmək üçün kafi deyilsə, onda bu qüvvənin tətbiqi üçün sərf olunan enerjinin nəticəyə görə faydalılığı sıfıra bərabər olacaq.

İqtisadi sistemdə də belə qanunauyğunluq müşahidə olunur. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi tənzimləmə obyektinin (sahənin, iqtisadi fəaliyyət növünün) seçilməsi (iqtisadi sistem üçün prioritetlik), obyektin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və bu əsasda ona təsir alətlərinin seçilməsi, seçilmiş tənzimləmə aləti üçün zəruri miqdarda resursların təmin edilməsi, təsirin həyata keçirilməsi və nəticələrin ölçülməsi kimi prosesləri özündə ehtiva etməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin müsbət və mənfi cəhətləri, eləcə də bu müdaxilənin sərhədləri və istiqamətləri barədə kifayət qədər elmi araşdırmalar aparılmışdır (Hayek, 1945; Reagan, 1987; Shapiro and Willig, 1990; Levy and Spiller, 1994; Laffont and Tirole, 1993, 2000; Stiglitz, 1998; Newbery, 1999; North, 1990; Rodrik et all, 2004; Grossman and Hart, 1986; Yarow, 1999; Barro, 1997; Hall and Jones, 1999; Kauffman and Kraay, 2002; Sachs və Warner, 1995; Acemoğlu et all, 2000; Olson et all, 1998; D.Acemoğlu, 2019; D.Rodrik, 2004; K.Polani, 2002; M.Todaro and S.Smith, 2020; Laffont, 2005; Montmartin and Herrera, 2015).

Lakin iqtisadi tənzimləmə alətlərinin səmərəliliyi, bu səmərəliliyə təsir göstərən zəruri və kafi şərtlər barədə müzakirələr bu gün də davam edir. Bu məsələ iqtisadi institutları formalaşmaqda olan və təbii resurslarla zəngin olan ölkələrdə xüsusi aktuallığı ilə seçilir.

Dövlət xərcləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə "böyük təkan" üçün kifayət qədər cəlbedici tənzimləmə aləti hesab olunur. Xərclərin effektivliyi onların fiziki məhsuldarlığı ilə yanaşı, ilkin məbləğinin miqdarından da asılıdır. Müəyyən iqtisadi nəticəni almaq üçün sərf edilən məbləğin hədləri ola bilər. Bu hədlər emal müəssisəsinin yaranması və inkişafı üçün minimal bazar tutumu, bazarın cəlbediciliyi, xərclərin səviyyəsi, tələb olunan ilkin investisiya, resursların əlçatanlığı, sahibkarlıq qabiliyyəti, işgüzarlıq mədəniyyəti, institutlar və digər sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə müəyyən edilə bilər.

Keyns təlimindən məlumdur ki, dövlət xərcləri daxili tələbatı stimullaşdırmaqla iqtisadi artımı dəstəkləyə bilər. Eyni zamanda ölkənin xərc üsulu ilə müəyyən edilən ümumi daxili məhsulunun əsas toplananlarından (dövlət xərcləri, əhalinin xərcləri, investisiyalar və xalis ixrac) biri məhz dövlət xərcləridir. İqtisadi ədəbiyyatda dövlət xərcləri multiplikatoru anlayışından da geniş istifadə edilir. Amma dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsiri birmənalı xarakter daşımır. Doqquz postsovet ölkəsinin timsalında aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, Latviya, Litva, Özbəkistan, Gürcüstan və Ukraynada Vagner qanunu, Estoniya, Azərbaycan, Qırğızıstan və Moldaviyada isə Keyns hipotezi özünü daha çox doğruldur (Abbasov and Aliyev, 2018).

Dövlət xərclərinin gəlirlə təmin edilməyən artımı büdcə kəsirinin artımına və ya borcların yüksəlməsinə gətirməklə makroiqtisadi sabitliyin pozulmasına rəvac verə bilər. Digər tərəfdən, dövlət tənzimləməsinin səmərəliliyi, korrupsiya imkanlarının mövcudluğu, tənzimləmənin ələ keçirilməsi, amil qiymətlərinin təhrifi və dövlətin digər təsirləri dövlət xərclərinin daxili istehsalın artımında müsbət rolunu əhəmiyyətli dərəcədə azalda, hətta daxili istehsala zərər vura bilər (dövlət xərclərinin artımı üçün vergi və rüsumların artırılması və digər hallarda).

İqtisadi artımın "böyük təkan" yanaşmasının ardıcılları da ölkədə resurs bolluğu ilə iqtisadi artım arasında əlaqələrin təbiətinin birmənalı olmadığını bildirirlər (Krugman və b). Bu yanaşmaya görə, təbii resurs bumu kasıb ölkələrdə inkişafın katalizatoru ola bilər. Lakin, iqtisad elmində "təbii resurs bumu inkişafı sürətləndirir, yoxsa ləngidir?" sualına birmənalı cavab hələ də yoxdur. Apardığımız tədqiqatda əsas məqsəd resurs bumunu yaşayan Azərbaycanda büdcə xərcləri ilə ölkənin daha dayanıqlı inkişafını təmin edə bilən emal sektorunun inkişafı arasında əlaqələri tədqiq etməkdir.

Tədqiqatda dövlət xərcləri vasitəsilə tənzimləmənin nəzəri əsasları bazar institutları formalaşma mərhələsində olan və təbii resurslarla zəngin olan ölkə timsalında sınaqdan keçirilir, dövlət xərcləri ilə tənzimləmə qərarlarının qəbulu prosesi üçün əsaslandırılmış arqumentlər təqdim edilir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Vagner qanununa görə, iqtisadi artım dövlətin vergi və digər gəlirlərinin artımına, bu da dövlətə əhalinin ictimai mallara tələbatının daha yaxşı ödəməsi üçün xərcləri artırmağa imkan verir - yəni iqtisadi artım dövlət xərclərinin artımına səbəb olur. Bu qanunda dövlət xərclərinin iqtisadi artıma səbəb olması barədə mülahizə yoxdur (Henrekson, 1993).

Bəzi tədqiqatlarda isə ölkənin iqtisadi artımı ilə büdcə xərcləri arasında əlaqələrin olmadığı iddia edilir. Çin və Tayvanda 1979-2002-ci illərdə iqtisadi artımla büdcə xərcləri arasında əlaqələrin tədqiqi uzun müddətli dövrdə bu iki göstərici arasında əlaqənin olmadığını, eləcə də Vagner qanununun həmin dövrdə Çin və Tayvan üçün özünü doğrultmadığını göstərmişdir (Chiung-Ju Huang, 2006).

İƏİT və Avropa İttifaqı ölkələrində dövlət gəlirləri və xərcləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqələrin tədqiqi göstərmişdir ki, dövlətin həm gəlirləri, həm də xərcləri iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. Bu ölkələrdə dolayı vergilər, sosial ayırmalar, dövlət istehlakı, subsidiyalar və dövlət investisiyaları kimi göstəricilərin həm həcmi, həm də dəyişkənliyi iqtisadi artıma statistik baxımdan əhəmiyyətli və güclü mənfi təsir göstərir (Afonso and Furceri, 2010).

Bəzi tədqiqatlarda dövlət xərcləri ilə iqtisadi artım arasında mənfi əlaqələrin mövcudluğu

barədə fikirlərin o qədər də etibarlı olmadığı, əksinə, dövlət xərcləri ilə artım arasında müsbət əlaqələrin daha inandırıcı olduğu sübut edilir (Folster and Henrekson, 2001). Müasir iqtisad elmində belə rəy də mövcuddur ki, inkişaf etmiş zəngin ölkələrdə artımı dəstəkləyən dayanıqlı institutlar artıq formalaşıb və artımın dəstəklənməsi üçün dövlətin müdaxiləsinə daha ehtiyac qalmır. Məhz belə ölkələrdə dövlət xərclərinin artımı iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir.

Sachs və Varner Latın Amerikasının yeddi ölkəsinin timsalında təbii resurs bumunun bəzən adambaşına ÜDM-in azalmasına gətirdiyini, ölkələrin xarici ticarətdə hansı mallar üzrə ixtisaslaşmasının bu məsələdə mühüm rol oynadığını göstərmişlər. Belə ki, onların tədqiqatında təbii resursların və həmin resurslardan hazırlanan malların ixracında ixtisaslaşan Latın Amerikası ölkələrinin əvvəlcə əməktutumlu, sonra isə kapital və elm tutumlu məhsullarda (emal sektorunun müxtəlif sahələrində) ixtisaslaşan Şərqi Asiya ölkələrindən xeyli geridə qaldığı aşkar edilmişdir. Onların fikrincə, təbii resurs bumunun uzunmüddətli iqtisadi inkişafa səbəb olması ölkədə miqyasda artan faydalılığın hansı sektora aid olması ilə bağlıdır. Əgər artan faydalılıq ticarət olunmayan (ixracı fiziki baxımdan mümkün olmayan) məhsullar üzrə ixtisaslaşan xidmət, topdan və pərakəndə ticarət, daxili turizm, daxili nəqliyyat, tikinti və digər sektorlara aiddirsə, onda bum bu sektorlar üçün daha çox tələbat yaradacaq və həmin sektorlar hesabına iqtisadi artım yüksələcək. Artan faydalılıq ticarət olunan mallar (ixracı fiziki baxımdan mümkün olan məhsullar– xammal, material, hazır məhsul, daşınan xidmətlər və s.) üzrə ixtisaslaşan sektorlara aid olduqda isə bum əks effekt yaradır və həmin sahələrin inkişafını ləngidir. Buna misal olaraq, Holland sindromunu göstərə bilərik. Amma təbii resurslarla zəngin olan Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, Norveç və İsveç kimi ölkələrdə miqyasda artan faydalıqlı emal sahələrinin inkişaf etməsi bu qənaətin də birmənalı olmadığını, resurs gəlirlərinin necə istifadə edilməsinin nəticələrə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini əks etdirir (Sachs and Warner, 1999).

Bir sıra tədqiqatlarda dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsiri idarəetmənin (tənzimləmənin) keyfiyyəti nəzərə alınmaqla araşdırılır. Bu göstəriciləri nəzərə alan modeldə dövlət xərcləri dövlətin ölçüsü (iqtisadiyyata müdaxilə baxımından), keyfiyyət isə dövlət idarəçiliyinin səviyyəsi kimi qəbul edilir. 71 ölkənin timsalında və gəlirlərin bölgüsü nəzərə alınmaqla Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının genişləndirilmiş forması əsasında aparılan tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, həm dövlət xərcləri, həm də idarəetmənin keyfiyyəti iqtisadi artım üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatda dövlət idarəetməsinin keyfiyyəti müvafiq ballarla qiymətləndirilən aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyən edilir (Cooray, 2009; Kaufmann et al. 2006):

- səsvermə hüququ və hesabatlılıq (vətəndaşların dövlət qərarlarının qəbulunda iştirak səviyyəsi);
- siyasi sabitlik və zorakılığın olmaması - hökumətin siyasi zorakılığa və terrora qarşı dayanıqlığını ölçür;
- hökumətin effektivliyi - hökumətin effektiv siyasəti həyata keçirmək və qarşılıqlı inamı dəstəkləmək qabiliyyətini ölçür;
- tənzimləmə keyfiyyəti – hökumətin özəl sektorun iştirakını təşviq edən sağlam siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək bacarığı;
- qanunun aliliyi – mülkiyyət hüquqları və müqavilələrin icrası da daxil olmaqla yaxşı hüquq sisteminin mövcudluğu;
- korrupsiyaya qarşı mübarizə – dövlət hakimiyyətinin şəxsi mənfəətlər üçün istifadəsinin qarşısının alınma dərəcəsini ölçür.

Sadaladığımız göstəricilərlə yanaşı, adambaşına ÜDM, dövlət xərclərinin ÜDM-də payı, orta təhsillə xalis əhatəlilik əmsalı, kreditlərin ÜDM-də payı, dövlət investisiyalarının ÜDM-də payı (the World Development Indicators), dövlətin təhsil, səhiyyə və müdafiə xərclərinin ÜDM-də payları, əhalinin artım tempi kimi götəricilərdən istifadə edilməklə aparılmış qiymətləndirmələr dövlət idarəetməsinin keyfiyyətinin artırılmasına yönələn səylərin (ictimai investisiyalar) ölkələrin artım göstəricilərinin yaxşılaşdırılması üçün prioritet əhəmiyyət daşıdığını sübut edir (Cooray, 2009).

Qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki, dövlət xərclərinin yerli istehsalın

stimullaşdırılması üçün tənzimləyici alət olaraq seçilməsi bu xərclərin ümumiqtisadi baxımdan nəticəliliyi, yerli istehsalı dəstəkləməsi, vergi daxilolmaları ilə təmin olunma səviyyəsi və vergilərlə iqtisadi fəallıq arasında əlaqələrin təbiətinin öyrənilməsi əsasında aparıla bilər.

Xətai Əliyev və həmkarları Azərbaycanda fiskal siyasətin qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün 2000-2015-ci illərdə real büdcə xərcləri, büdcənin real qeyri-transfer gəlirləri, gündəlik orta neft hasilatı (min barrel/gün), orta neft qiymətləri dəyişənlərinin qeyri-neft sektorunda real ÜDM-ə təsirini araşdırmışlar. Onlar ekonometrik üsullardan istifadə edərək müəyyən etmişlər ki, uzunmüddətli dövrdə dövlət xərcləri qeyri-neft sektorunda iqtisadi artıma əhəmiyyətli və müsbət təsir göstərir, vergi daxilolmaları isə bu sektorun inkişafını yavaşıdır. Qreyncerin səbəbiyyət testi isə qısamüddətli dövrdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-i ilə dövlət xərcləri arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu təsdiqləmişdir. Bu tədqiqatın maraqlı nəticələrindən biri də odur ki, Azərbaycanda neft amili uzunmüddətli dövrdə qeyri-neft sektoruna az da olsa müsbət təsir göstərir (Aliyev, Dehning & Nadirov, 2016).

Dünya Bankının mütəxəssisləri inkişaf etməkdə olan 43 ölkənin 1970-1990-cı illəri əhatə edən məlumatları əsasında tədqiqat apararaq müəyyən etmişlər ki, büdcənin cari xərclərinin payının artırılması iqtisadi artıma statistik baxımdan əhəmiyyətli və müsbət təsir göstərir. Onların təəccüb doğuran digər nəticəsi isə ilk baxışdan daha məhsuldar görünən investisiya xərclərinin adambaşına ÜDM-in artımına mənfi təsir göstərməsi və büdcə xərclərinin strukturunda dəyişikliklər etməklə daha dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmağın mümkünlüyü ilə bağlıdır (Devarajan et al. 1996).

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, büdcə xərclərində ağırlıq mərkəzini investisiya xərclərindən digər xərc istiqamətlərinə dəyişdirilməsi daha yaxşı iqtisadi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Lakin bu mülahizədə də kifayət qədər mübahisəli məqamlar var. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə idarəetmənin keyfiyyətinin lazımi səviyyədə olmaması investisiya xərclərinin milli iqtisadiyyatın inkişafı baxımından əhəmiyyətli olmayan layihələrə yönəldilməsinə gətirə bilər. Ölkədə ixtisaslı mütəxəssislərə tələbat yaradan sahələr olmadığı təqdirdə təhsilə, xüsusilə ali təhsilə yönələn vəsaitlərin başqa ölkələr üçün kadr hazırlığına xərclənməsinə gətirə bilər. Dövlət orqanlarının saxlanması, təhlükəsizlik qüvvələrinin və müdafiə xərclərinin (əmək haqqı, maddi təminat və s.) artımı yerli emal sektorunun zəif olduğu halda idxal məhsullarına tələbatı daha çox dəstəkləyə bilər. Bu halda, sosial müdafiə xərcləri də oxşar təsirə malik olacaq.

TƏHLİL

Ümumiyyətlə, təbii resurslarla zəngin olan ölkələrdə resursların ixracından əldə edilən gəlirlər nisbətən asan gəlir hesab olunurlar. Bu mülahizə dünya bazarlarında həmin resurslara qiymətlərin artımı dövrlərində özünü xüsusilə doğruldur. Dövlət xərcləri isə həmin gəlirlərin milli iqtisadiyyata ötürülməsi üçün ən yaxşı alətlərdən biri hesab olunur (Sturm et al., 2009). Azərbaycanın fiskal siyasətində də bu praktikanı müşahidə etmək olar.

**Qrafik 1. Azərbaycanın 2000-2021-ci illər üzrə
Dövlət büdcəsinin gəlir mənbələri (%-lə)**

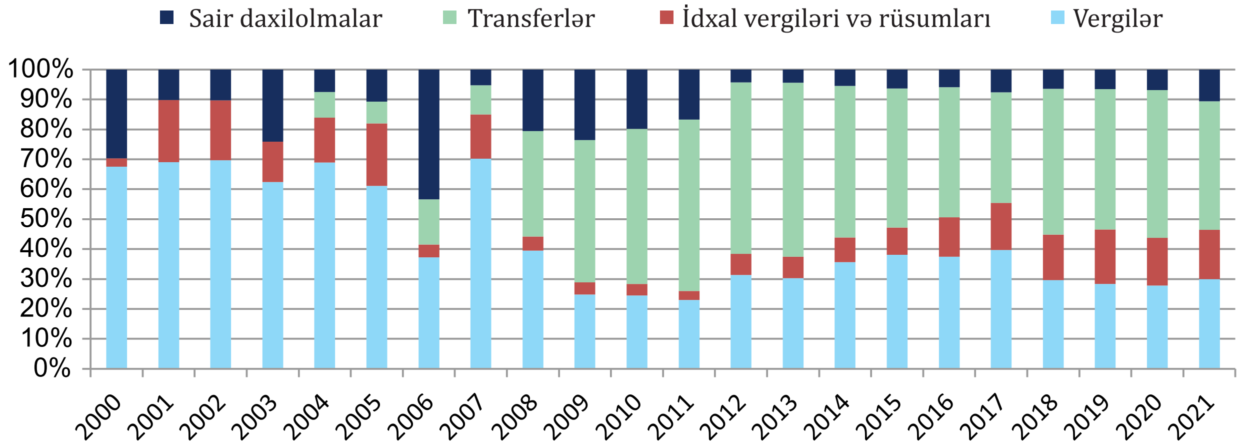

Mənbə: www.stat.gov.az

Dövlət büdcəsinin gəlir mənbələri üzrə strukturunun dinamikası bir sıra mülahizələrin irəli sürülməsi üçün ipucları verir. Neft qiymətlərinin aşağı olduğu 2000-2005-ci illərdə büdcə gəlirlərinin 60%-dən çoxu ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar və digər iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin ödədiyi vergilər hesabına formalaşmışdır. Əgər bu göstəriciyə idxalda tutulan vergilərin (ƏDV, aksiz və xarici ölkələrə məxsus nəqliyyat vasitələrinin sahiblərinin ödədiyi yol vergisi) və rüsumların payını da əlavə etsək, onda 2000-2005-ci illərdə - neft bumu başlayana qədər - dövlət büdcəsinin 80%-dən çoxunun ümumi vergi ödənişləri və gömrük rüsumları hesabına təmin edildiyini görə bilərik. Neftin daxili bazar qiymətləri ilə dünya bazarlarında satış qiyməti arasındakı fərq hesabına yaranan gəlirlərin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunda (ARDNF) toplanması və həmin vəsaitlərin bir qisminin dövlət büdcəsinə transferi praktikasına 2004-cü ildən - neft bumunun start götürdüyü ildən - başlanmışdır. Məhz həmin ildən sonra, büdcə gəlirləri əsasən ARDNF-dən gələn transferlər hesabına kəskin şəkildə artmağa başlamış və büdcə gəlirlərində iqtisadi baxımdan ən əsaslı olan vergi və rüsumların payı sürətlə azalmağa başlamışdır. Büdcənin vergi və rüsum daxilolmalarının həcmi artım meylinə malik olsa da, onların büdcədə payı 2008-ci ildə (neft qiymətlərinin dünya bazarlarında ən yüksək olduğu il) 44,1%-ə enmiş və həmin ildən 2021-ci ilədək 40-50% intervalında qalmışdır. İstisna kimi yalnız 2017-ci ilin 55,5%-lik göstəricisini qeyd edə bilərik. Təsvir etdiyimiz mənzərədə Azərbaycanda resurs gəlirlərinin bir qisminin büdcə vasitəsilə infrastruktur investisiyalarına, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və digər istiqamətlərə yönəldilməsini göstərir.

Eyni zamanda 2016-cı ildən başlayaraq daxili vergilərin büdcədə payının azalması fonunda idxal vergiləri və rüsumların payının artması, eləcə də idxal vergiləri və rüsumların daxili vergilərin təxminən yarısına qədər yüksəlməsi yerli istehsalın, xüsusilə emal sektorunun heç də arzu edilən vəziyyətdə olmaması qənaəti üçün əsaslar verir.

Qrafik 2. Azərbaycanın 2000-2021-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin əsas xərc istiqamətləri (%-lə)

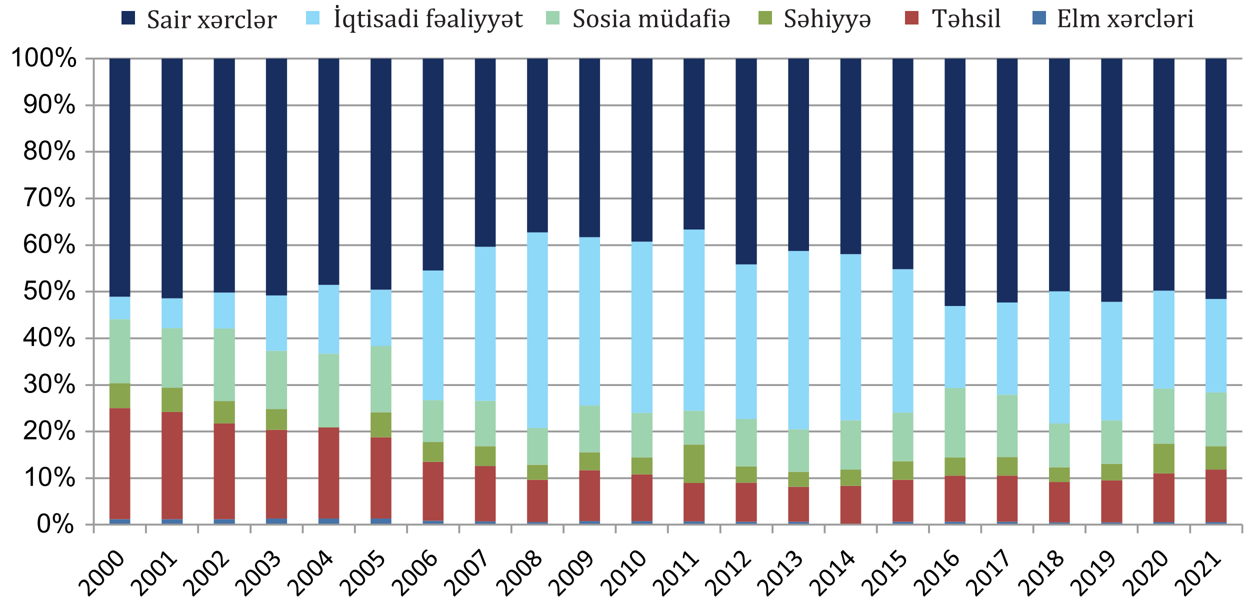

Mənbə: www.stat.gov.az

2000-2021-ci illərdə büdcənin xərc istiqamətləri də maraqlı dinamikanı nümayiş etdirir. Bundan əvvəl gətirdiyimiz arqumentlərin təsdiqi olaraq, dövlətin iqtisadi fəaliyyət üzrə xərcləri (dövlət investisiyaları, nəqliyyat, rabitə və s.) gözlənildiyi kimi, neft gəlirlərinin artmağa başladığı 2006-cı ildən sonra kəskin şəkildə yüksəlmiş, onun büdcə xərclərində payı 2005-ci ildə 12%-dən 2006-cı ildə 27,8%-ə yüksəlmişdir. Bu artım 2015-ci ildə dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin azalmasından sonrakı ilədək davam etmiş, sonrakı illərdə isə bu göstərici təxminən iki dəfə aşağı səviyyədə qərarlaşmışdır.

Təhsil xərclərinin 20 il ərzində təxminən 15 dəfə artması (nominal ifadədə) diqqətəlayiq bir haldır. 2015-ci ildən başlayaraq təhsil xərclərinin 1,6 milyard manatdan 2021-ci ildə təxminən 2 dəfə artaraq 3,1 milyard manata çatması həm artım tempi, həm də ilkin məbləğ (iqtisadi impuls) olaraq iqtisadi inkişaf üçün ümidləri xeyli artırır. Əlbəttə, bu xərclərin necə istifadə ediləcəyi və hazırlanmış mütəxəssislərə yerli istehsal müəssisələrində tələbatın formalaşması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda təhsil və elm sahəsinə yönələn büdcə xərclərinin dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1. Dövlət büdcəsinin təhsil və elm xərcləri (milyon manatla)

¨Göstəricilər	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Təhsil xərcləri	181,8	372,5	1180,8	1605,1	1754,4	1742,7	1966,6	2195,7	2774,3	3092,2
Elm xərcləri	9,3	28,8	92,8	113,2	110,2	109,8	117,8	122,3	143,6	151,8

Mənbə: www.stat.gov.az

Dövlətin elm xərclərinin artım dinamikası yüksək olsa da (2021-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən 17 dəfə (nominal ifadədə)), onun ilkin məbləği, eləcə də bu məbləğin büdcə xərclərində payı (1%-dən az) inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrlə, o cümlədən uğur qazanmış ölkələrlə müqayisədə azdır. Buna görə də düşünürük ki, Azərbaycanda büdcənin elm xərclərinin iqtisadi artıma təsir göstərməsi barədə tədqiqata başlamaq üçün hələ tezdir.

3 saylı qrafikdə emal sektorunun da daxil olduğu qeyri-neft sektorunda fiziki kapitalın sahələr üzrə bölgüsünün dinamikası verilmişdir.

Qrafik 3. Qeyri-neft sektorunda fiziki kapitalın sahələr üzrə bölgüsü (milyon manatla)

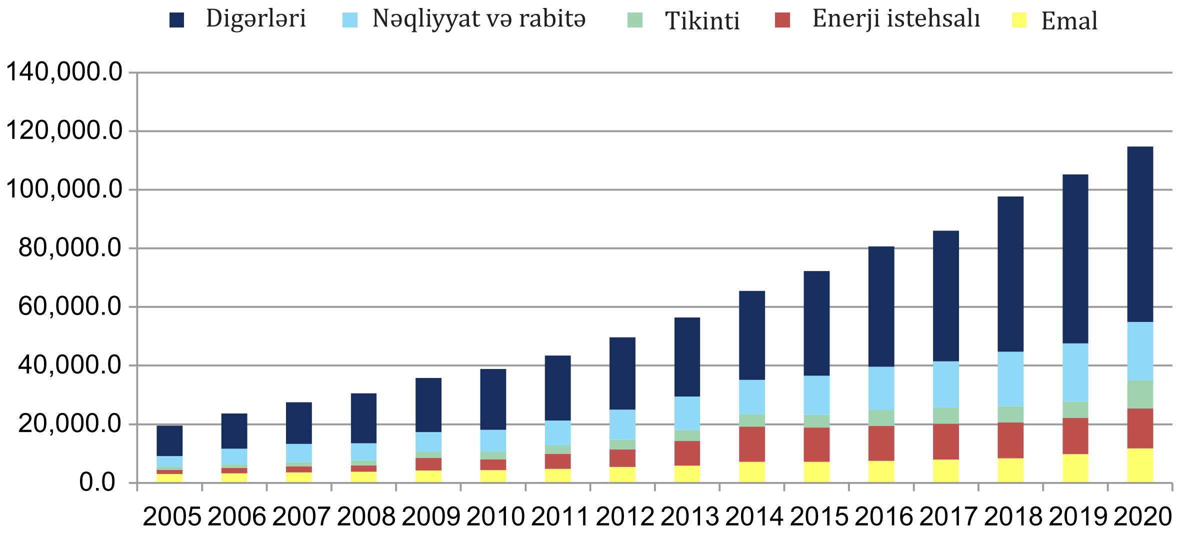

Mənbə: www.stat.gov.az

Qrafikdən göründüyü kimi, qeyri-neft sektorunda fiziki kapitalın ümumi dəyəri 2005-2020-ci illər ərzində 5 dəfə artmışdır. Emal sektorunda da artım müşahidə edilsə də, onun artım templəri nəqliyyat və rabitə, enerji istehsalı (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı), tikinti və digər sektorların artım templərindən geri qalır.

Bunun nəticəsidir ki, emal sektorunun fiziki kapitalının qeyri-neft sektorunun fiziki kapitalında payı 2005-ci ildəki 17%-dən xeyli azalmış və 2015-ci ildən bu tərəfə 10%-lik səviyyəni aşmamışdır.

Qrafik 4. Qeyri-neft sektorunda fiziki kapitalın sahələr üzrə bölgüsü (faizlə)

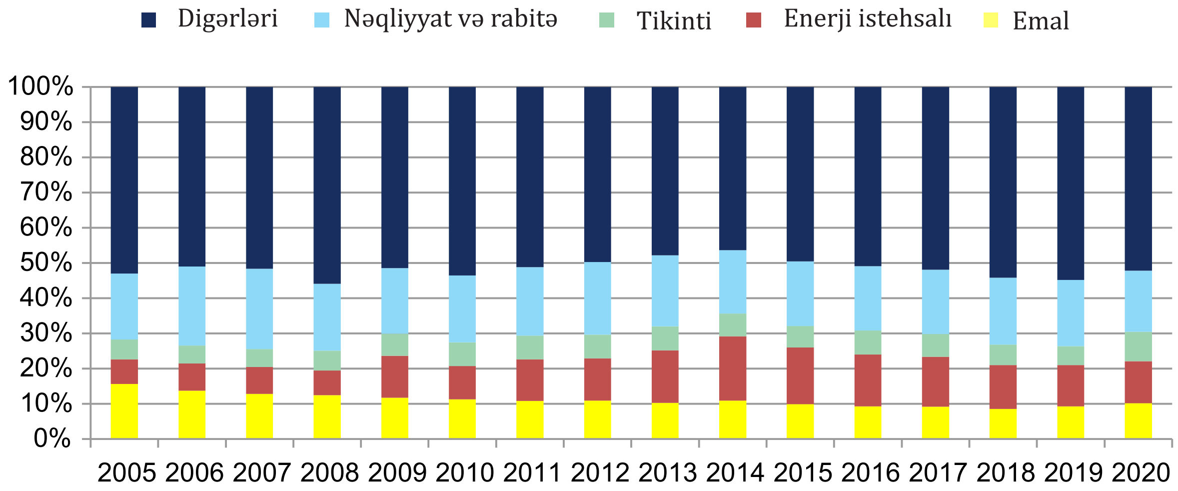

Mənbə: www.stat.gov.az

Qrafik 5. Qeyri-neft ÜDM-in sahələr üzrə bölgüsü (faizlə)

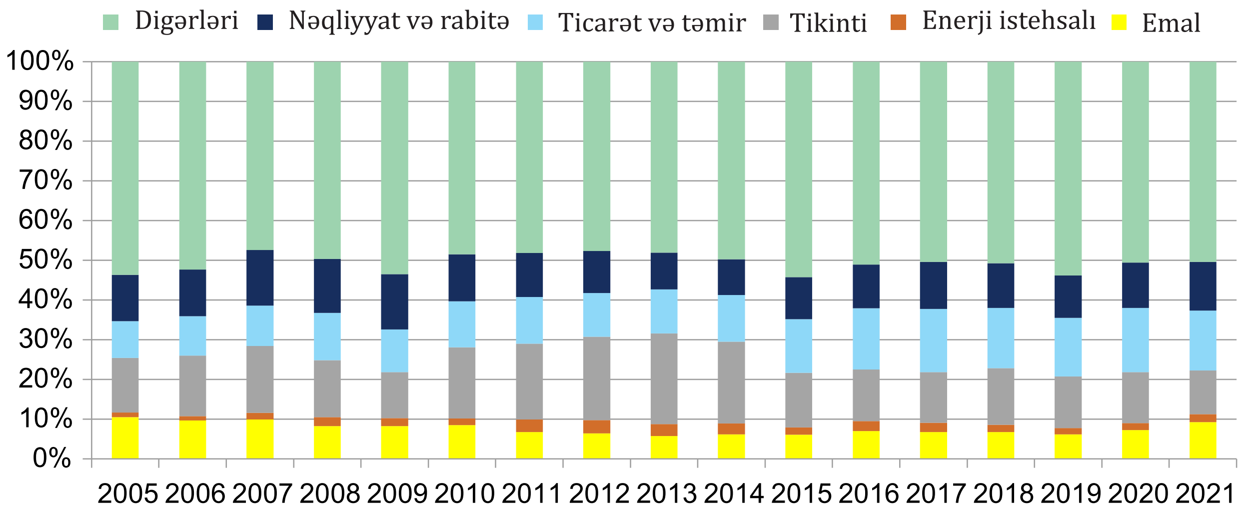

Mənbə: www.stat.gov.az

5 saylı qrafikdən də göründüyü kimi, emal sektorunun qeri-neft ÜDM-də payı 2006-cı ildən bu tərəfə 10%-lik səviyyəni aşmamışdır. Ticarət və təmir, tikinti, nəqliyyat və rabitə sektorlarının inkişaf templərinin artması fonunda emal sektorunun belə nəticələri sənaye siyasətinin təkmilləşdirilməsinə zərurətin olduğunu deməyə əsas verir.

Azərbaycanda büdcə xərclərinin emal sektorunda iqtisadi artımla əlaqələrinin tədqiqi zamanı büdcə xərclərinin strukturuna diqqət yetirilməsi yaxşı nəticələr verə bilər. Ümumi büdcə xərcləri ölkə daxilində tələbatı dəstəkləməklə emal sektoru üçün bu fürsətdən yararlanma imkanlarını yarada bilər. Lakin bu xərclərin əhəmiyyətli qismi dövlət orqanlarının saxlanması, müdafiə, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və digər istiqamətlərə yönəlməklə emal sektoruna dolayısı ilə təsir göstərir. Büdcənin iqtisadi fəaliyyət xərcləri (nəqliyyat və rabitə, dövlət investisiyaları və s.) isə hökumətin qərarlarından birbaşa asılı olaraq müəyyən edilir, konkret layihələr əsasında planlaşdırılır və icra edilir. Fikrimizcə, bu qərarların qəbulunda əsas prioritetlər ölkədə iqtisadi mühitin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, qeyri-neft sektoru, o cümlədən emal sektoru üçün inkişaf imkanlarının artırılması ilə bağlı olmalıdır. Hazırda dövlətin investisiya xərcləri əsasən infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına yönəlir. Belə yanaşma yerli emal sektorunun xərclərinə birbaşa təsir göstərə bildiyi üçün cəlbedici görünür. Buna görə də tədqiqatımızda dövlətin investisiya xərclərinin təsiredici dəyişən kimi istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Eyni zamanda ölkədə təhsilin inkişafı, ən müxtəlif peşələr üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması emal sektorunun insan potensialını gücləndirə bilər. Emal sektorunun həm elm, həm də əməktutumlu sahələrinin inkişafı bu amildən birbaşa asılıdır.

Qeyd edilənlərə əsasən deyə bilərik ki, emal sektorunda adambaşına ÜDM və fiziki kapital, dövlətin təhsil və investisiya xərcləri göstəricilərinin dinamikasının müqayisəli təhlilinin müəyyən mülahizələrin irəli sürülməsi üçün faydalı ola bilər.

Beləliklə, modeldə aşağıdakı göstəricilərdən (inflyasiya nəzərə alınmaqla) istifadə edəcəyik.

P – asılı dəyişən, emal sektorunda bir işçiyə real ÜDM

K – emal sektorunda kapitalın miqdarı

EE – büdcənin təhsil xərcləri

Sİ – büdcənin investisiya xərcləri

Göstəricilər logarifmə çevrilməklə modelə daxil edilmişlər.

Qrafik 6. Emal sektorunda adambaşına ÜDM, dövlətin təhsil və investisiya xərclərinin dinamikası (logarifmik ölçüdə)

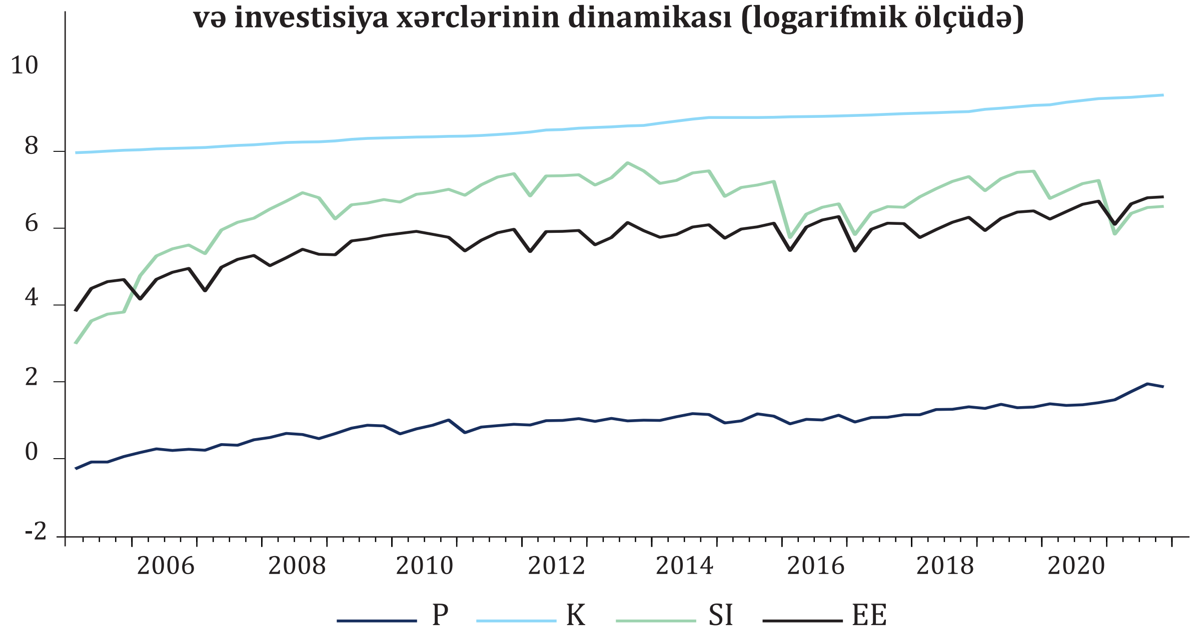

Mənbə: www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları

Qrafikdən göründüyü kimi, hər dörd dəyişən ümumən artım meylinə malikdir.

Göstəricilər üzrə zaman sıralarının stasionarlığını yoxlamaq üçün ADF testindən istifadə edilmişdir. Testin nəticələrinə görə, dəyişənlərin hamısı 5%-lik statistik əhəmiyyətlilik səviyyəsində ilkin səviyyədə qeyri-stasionar, birinci törəmədə isə stasionar xarakter daşıyır.

Ən kiçik kvadratlar metodunu tətbiq etməklə aldığımız reqressiya tənliyinin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Modelin qalıqları üzrə avtokorelyasiyanın aradan qaldırılması üçün modelə asılı dəyişənin (P) bir lag sonrakı qiymətini (P(-1)) də əlavə etmişik.

Cədvəl 2. Reqressiya modelinin əsas göstəriciləri

Dependent Variable: P				
Method: Least Squares				
Sample (adjusted): 2005Q2 2021Q4				
Included observations: 67 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-2.778877	0.73729	-3.769066	0.0004
K	0.249784	0.09174	2.722834	0.0084
EE	0.175305	0.05141	3.409778	0.0011
SI	0.013375	0.02351	0.568975	0.5714
LAGP	0.498564	0.09717	5.130872	0
R-squared	0.961908	Mean dependent var		0.930778
Adjusted R-squared	0.95945	S.D. dependent var		0.435167
F-statistic	391.4071	Durbin-Watson stat		1.968502
Prob(F-statistic)	0			

Modeldə istifadə edilən təhsil xərclərinin (p-value=0.0011) 1%-lik səviyyədə statistik əhəmiyyətli olduğu, dövlət investisiyalarının isə (p-value=0.5714) statistik baxımdan əhəmiyyətli olmadığı aşkar edilmişdir. Modelə daxil edilən 4 dəyişəndən üçünün 1%-lik səviyyədə statistik əhəmiyyətli olması faktı modelin ümumən qəbul edilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

Determinasiya əmsalının (R2=0.962) kifayət qədər böyük olması modelin əhatəliliyinin qənaətbəxş olmasını, F-statistic göstəricisinin 1%-lik səviyyədə statistik əhəmiyyətli olması (Prob(F-statistic)=0.0000) isə müstəqil dəyişənlərin emal sektorunda adambaşına ÜDM-ə birlikdə təsir göstərdiyini təsdiqləməyə əsas verir.

Breusch-Godfrey LM testinin nəticələrinə görə, 1, 5 və 10%-lik statistik əhəmiyyətlilik səviyyələrində avtokorelyasiyanın yoxluğu aşkarlanmışdır. Jarque-Bera testinin nəticələri (p-value=0.508) qalıqların normal paylandığını göstərmişdir.

Beləliklə, modelin göstəriciləri əsasında aşağıdakı reqressiya tənliyini qura bilərik:

$$\ln P = -2.778877 + 0.249784 \ln K + 0.013375 \ln Sİ + 0.175305 \ln EE + 0.498564 \ln P(-1)$$

Reqressiya tənliyindəki əmsallarn qiyməti aşağıdakı mülahizələri irəli sürməyə imkan verir:

- kapitalın 1% artması emal sektorunda adambaşına ÜDM-in 0.25% artmasına gətirir;
- dövlət investisiyalarının 1% artımı emal sektorunda adambaşına ÜDM-in 0.013% artmasına gətirir;
- təhsil xərclərinin 1% artması emal sektorunda adambaşına ÜDM-nin 0.18% artmasına gətirir.

Təhsil xərclərinin adambaşına ÜDM-ə təsirini işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin artması və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi ilə izah edilə bilər. Dövlət investisiyalarının adambaşına ÜDM-ə çox zəif təsiri isə bu investisiyaların emal sektoru ilə əlaqəsinin azlığı və yaxud sahibkarların bu investisiyalar vasitəsilə yaranan şəraitdən istifadə imkanları və motivasiyalarının yetərli olmaması ilə izah etmək olar.

Qeyd edilənlər modelin keyfiyyətini qənaətbəxş qiymətləndirməyə imkan verir və tərtib edilən modeli dövlətin təhsil və investisiya xərclərinin emal sektoruna təsiri barədə ümumi mənzərəni əks etdirməsi üçün yetərli hesab etmək olar.

Dövlətin investisiya xərclərinin emal sektorunun artımına çox zəif təsiri Devarajan və həmmüəlliflərinin (1996) əldə etdiyi nəticələrlə qismən üst-üstə düşür. Bu prosesin 15 il qədər böyük bir dövrü əhatə etməsi isə tənzimləmənin "dövlət investisiyası" alətinin səmərəliliyi barədə daha detallı araşdırmaların aparılmasına zərurət yaradır. Azərbaycanın ümumi iqtisadi göstəriciləri və büdcə xərclərinin müqayisəsi isə qismən də olsa Vagner qanununun doğrulduğunu göstərir, yəni ümumi iqtisadi artım büdcə xərclərinin də artmasına gətirir.

Azərbaycanda artan neft gəlirləri fonunda ticarət olunmayan mallarda ixtisaslaşan ticarət, təmir, tikinti, nəqliyyat və rabitə kimi sektorların nisbətən yüksək inkişaf templəri ilə artması, ticarət olunan malların istehsalçısı olan emal sektorunun isə nisbi inkişafdan geri qalması faktı isə Sachs və Warnerin (1999) əldə etdiyi nəticələrin doğruluğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatda dövlətin investisiya və təhsil xərcləri ilə emal sektorunda iqtisadi artım arasında əlaqələrin arzuedilən səviyyədə olmaması aşkar edilmişdir. Əldə etdiyimiz nəticələr neft bumunu yaşayan Azərbaycanda ticarət olunan malların əsas istehsalçısı olan emal sektoru üçün büdcə xərcləri vasitəsilə "böyük təkan" effektindən danışmağa əsas vermir. Bu nəticələrin səbəbi qismində aşağıdakı mülahizələri göstərmək olar:

- dövlətin fiskal siyasətinin emal sektorunun inkişafına təsiri arzu edilən səviyyədə deyil;
- büdcə xərclərinin emal sektoru ilə bağlı hissəsi bu sektorda iqtisadi inkişafa təkan vermə baxımından yetərli deyil;
- emal sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarların büdcə xərcləri vasitəsilə yaradılan imkanlardan istifadə etmək motivasiyaları və yaxud imkanları yetərli deyil. Sahibkarlar daxili tələbatla yaxşı dəstəklənən ticarət, xidmət, təmir, tikinti, rabitə, nəqliyyat və digər sektorlarda

fəaliyyət üçün daha çox motivasiyalı ola bilərlər;

- dövlətin investisiya və təhsil xərcləri ilə digər dəstəkləyici alətlər (pul-kredit, gömrük, vergi, texniki və s.) arasında koordinasiya arzu edilən səviyyədə olmaya bilər;
- tənzimləmə qərarlarını qəbul edən dövlət orqanları ilə emal sektorunun sahibkarları arasında informasiya asimmetriyası ola bilər və s.

Qeyd edilən mülahizələrin yoxlanılması üçün daha dərin tədqiqatların aparılmasına ehtiyac var.

İnkişaf etməkdə olan ölkədə dövlət xərcləri ilə emal sektorunda iqtisadi artım arasında uzunmüddətli müsbət əlaqələrin mövcudluğunu və bu əlaqələrin gücünü tənzimləmənin keyfiyyət səviyyəsi kimi də qəbul etmək olar.

Apardığımız ədəbiyyat icmalı əsasında deyə bilərik ki, idarəetmənin keyfiyyəti dövlət xərclərinin ümumiqtisadi səmərəliliyinin zəruri şərti, sahibkarların bazarın və dövlətin stimullarına müsbət reaksiya vermək imkanları, motivasiyaları və qabiliyyəti isə kafi şərti kimi qəbul edilə bilər. Əlbəttə, qloballaşan iqtisadiyyatda uğur təkcə ölkədaxili şərtlərlə müəyyən edilə bilməz. Regionda və bütün dünyada baş verən iqtisadi proseslərin dərindən izlənməsi, emal sektorunda müqayisəli üstünlüklərinin müəyyən edilməsi ilə dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yerin tutulması Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, J. A., & Aliyev, K. (2018). Testing Wagner's Law and Keynesian Hypothesis in Selected Post-Soviet Countries. Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 66(5), 1227-1237.
2. Acemoglu D., Johnson, S. & Robinson, J. (2000). 'The Colonial Origins of Comparative Development', American Economic Review, 91(5): 1369-1401.
3. Acemoglu D., Robinson J. A. (2019). The narrow corridor: States, societies, and the fate of liberty. New York: Penguin Press.
4. Afonso, A. and Furceri, D. 2010. Government size, composition, volatility and economic growth. European Journal of Political Economy, 26(4): 517–532. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp849.pdf
5. Aliyev, K., Dehning, B., & Nadirov, O. (2016). Modelling the Impact of Fiscal Policy on Non-Oil GDP in a Resource Rich Country: Evidence from Azerbaijan. Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 64(6), 1869-1878.
6. Aliyev, Khatai, and Ilkin Gasimov. 2018. "Fiscal policy implementation in Azerbaijan before, during and after the oil boom."Contemporary Economics, vol. 12, no. 1, Mar. 2018, pp. 81+.
7. Barro, R.J. (1997). Determinants of Economic Growth: A cross-country empirical study, Development Discussion Paper No. 579, Harvard Institute for International Development.
8. Chiung-Ju Huang, (2006). GOVERNMENT EXPENDITURES IN CHINA AND TAIWAN: DO THEY FOLLOW WAGNER'S LAW? JOURNAL OF ECONOMIC DEVELOPMENT, 139 Volume 31, Number 2, p.139-148.
9. Cooray, A. (2009). Government Expenditure, Governance and Economic Growth. Comparative Economic Studies, 51(3): 401–418. https://www.researchgate.net/publication/46526539_Government_Expenditure_Governance_and_Economic_Growth
10. Deverajan, S., Swaroop, V., and Zou, H. (1996). The composition of public expenditure and economic growth. Journal of Monetary Economics, 1996(37): 313–344. http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/pfma07/ShantaVinayHengfu.pdf

11. Folster, S. and Henrekson, M. (2001). Growth effects of government expenditure and taxation in rich countries. European Economic Review, 45: 1501–1520. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0014292100000830
12. Grossman, S.J. & Hart, O.D. (1986). 'The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration', Journal of Political Economy, 94 (4): 691-719.
13. Hall, R.E. & Jones, C. (1999). 'Why Do Some Countries Produce So Much More Output per Worker than Others?' Quarterly Journal of Economics, 114 (1): 83-116.
14. Hayek, F.A. (1945). 'The Use of Knowledge in Society', American Economic Review, 35: 519-30.
15. Henrekson, M. (1993). Wagner's Law: a Spurious Relationship, Public finance, 48(2): 406–415.
16. Kauffman, D. & Kraay, A. (2002). 'Growth Without Governance', mimeo, Washington DC: World Bank.
17. Kaufmann, D, Kraay, A and Mastruzzi, M. (2006): Governance matters V: Governance indicators for 1996–2005. World Bank policy research working paper no. 4012, World Bank, Washington DC, USA.
18. Krugman P., (1995). Development, Geography and Economic Theory. Cambridge: MIT Press.
19. Laffont, J.-J. & Tirole, J. (1993). A Theory of Incentives in Procurement and Regulation, Cambridge, Mass.: MIT Press.
20. Laffont, J.-J. & Tirole, J. (2000). Competition in Telecommunications, Cambridge, Mass.: MIT Press.
21. Laffont J-J (2005). Regulation and Development, Cambridge: Cambridge University Press.
22. Levy, B. & Spiller, P.T. (1994). 'The Institutional Foundations of Regulatory Commitment: A Comparative Analysis of Telecommunications Regulation', Journal of Law, Economics and Organization, 10 (2): 201-46.
23. Montmartin B., Herrera M. (2015). Internal and external effects of R&D subsidies and fiscal incentives: Empirical evidence using spatial dynamic panel models. Research Policy, Vol. 44, No. 5, pp. 1065—1079. https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.11.013
24. Newbery, D. (1999). Privatization, Restructuring and Regulation of Network Industries, Cambridge, Mass.: MIT Press.
25. North, D.C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge: Cambridge University Press.
26. Olson, M., Sarna, N. & Swamy, A.V. (1998). 'Governance and Growth: A simple hypothesis explaining cross-country differences in productivity', mimeo, Centre for Institutional Reform and Informal Sector (IRIS), University of Maryland.
27. Reagan, M.D. (1987). Regulation: The Politics of Policy, Boston: Little Brown.
28. Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). 'Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development' Journal of Economic Growth, 9(2): 131-165.
29. Rodrik D. (2004). Industrial policy for the twenty-first century. KSG Working Paper, No. RWP04-047.

30. Sachs, J.D. & Warner, A.M. (1995). 'Economic reform and the process of global integration' Brookings Paper in Economic Activities, 1:1-95.

31. Sachs, J. D. and Warner, A. M. 1999. The big push, natural resource booms and growth. Journal of development economics, 59(1): 43–76.

32. Shapiro, C. & Willig, R.D. (1990). 'Economic Rationales for the Scope of Privatization', in E.N. Suleiman and J. Waterbuy, The Political Economy of Public Sector Reform and Privatization, Boulder CO: Westview Press; also reprinted in ed.

33. Stiglitz, J. (1998). 'Private Uses of Public Interests: Incentives and Institutions', Journal of Economic Perspectives, 12(2): 3-22.

34. Sturm, M., Gurtner, F. and Alegre, J. G. 2009. Fiscal Policy Challenges in Oil-exporting Countries a Review of Key Issues. European Central Bank. Occasional Paper, 104.

35. Todaro P.Michael, Smith, C.Stephen (2020). Econmic development, Thirteen Edition, Pearson.

36. Yarrow, G. (1999). 'A Theory of Privatization, or Why Bureaucrats are Still in Business', World Development, 27(1): 157-68.

37. Поланьи, Карл, Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. Пер.с англ.А.А.Василева, С.Е.Федорова и А.П.Шурбелева под.обш.ред. С.Е.Федорова. СПб.: Алтейя, 2002 – 320 с. (Pax Britanica).

38. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları - www.stat.gov.az

39. Azərbacan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları - www.cbar.gov.az

THE IMPACT OF BUDGET EXPENDITURE ON THE DEVELOPMENT OF THE MANUFACTURING INDUSTRY IN AZERBAIJAN

Rukhsara SEYFULLALI

SUMMARY

In the economic literature, there are different opinions about the ability of the state to create a "big push" for economic development. This issue is particularly relevant for those developing countries that are rich in natural resources and whose economic institutions are in the process of formation. The purpose of this article is to explore the links between public spending (investment and education) and growth in the manufacturing sector in Azerbaijan. The study, covering 2005-2021, analyzed the dynamics of indicators. The least squares method is used to assess the dependence of growth in the manufacturing sector on budget spending for investment and education. The results revealed that the impact of budget spending on investment and education on economic growth in the manufacturing sector is very weak. At the same time, the growth of investment and educational spending by the state supports relatively well the growth of those sectors of the economy that specialize in the production of non-tradable goods (trade and repair, construction, transport, communications, etc.). Identifying the reasons for this situation requires research into the quality of regulation, the level of information asymmetry between regulators and the private sector, problems of resource availability, and lack of entrepreneurial motivation in the manufacturing sector.

Key words: *budget expenditure, manufacturing sector, economic growth.*

ВЛИЯНИЕ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ НА РАЗВИТИЯ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Рухсара СЕЙФУЛЛАЛИ

В экэономической литературе существуют различные мнения о возможностях государства для создания «большого толчка» для экономического развития. Этот вопрос носить особо актуальный характер для тех развивающихся стран, которые богаты природными ресурсами и их экономические институты находятся в стадии формировании. Целью данной статьи является исследование связей межу бюджетными расходами (инвестиции и образования) и ростом в обрабатывающем секторе Азербайджана. В исследовании, охватывающей 2005-2021 годы, проведен анализ динмики показателей, оценена зависимость роста в обрабатывающем секторе от расходов бюджета на инвестиции и образования с применением метода наименших квадратов. Результаты выявили, что влияние расходы бюджета на инвестици и образования на экономический рост в обрабатывающем секторе явдяется очень слабым. В то же время, рость инвестиционных и образовательных расходов государства сравнительно хорошо поддерживает роста тех секторов экономики, которые специализируются в производстве неторгуемых товаров (торговля и ремонт, строительство, транспорт, связь и др.). Для выявления причин такого положения требуется исследования качества регулирования, уровня информационной асимметрии между регулирующими органами и частным сектором, проблемов доступности ресурсов и недостаточности препринимательской мотивации в обрабатывающем секторе.

Ключевые слова: *бюджетные расходы, обрабатывающий сектор, экономический рость.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 29.03.2023
Çapa qəbul olunub: 17.04.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

№ 1(6)-2023, səh. 70-77

i.ü.f.d., dosent Vüqar MEHDİYEV,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Mühasibat uçotu və audit" kafedrası

vugar.mekhdiyev.82@mail.ru

Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir xüsusiyyətləri

i.ü.f.d., dosent Vüqar MEHDİYEV,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Mühasibat uçotu və audit" kafedrası

XÜLASƏ

Milli iqtisadiyyatın inkişafı kompleks bir proses olaraq iqtisadiyyat elmində çoxölçülü yanaşma kimi qəbul edilir. Qlobal şəraitdə baş verən böhranlar, o cümlədən 2008-ci ildə maliyyə böhranı, sonrakı dövrlərdə ərzaq və enerji böhranı, müasir dövrdə geosiyasi və geoiqtisadi qeyri-sabitlik bir sıra tendensiyaların ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Milli iqtisadiyyatın inkişafı çərçivəsində müasir dövrdə yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının tətbiqi, "yaşıl enerji" yanaşmasının təbliğatı, sosial-iqtisadi inkişafda tarazlı və dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə regionallaşma strategiyalarının icrası mühüm faktorlardır. Bütün bunları nəzərə aldıqda, Azərbaycan Respublikasında müstəqillik illərindən bugünədək həyata keçirilən sosial-iqtisadi sahədə dövlət proqramları və strategiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolu ilə uzlaşdırıldıqda bir sıra müasir xüsusiyyətlərin təzahürünü görmək mümkündür.

***Açar sözlər**: Milli iqtisadiyyat, regionallaşma, yaşıl iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları.*

***JEL kodu:** A10; P44*

GİRİŞ

İqtisadi inkişaf sosial strukturlarda, əhali arasında münasibətlərdə və milli institutlarda dəyişiklikləri, habelə iqtisadi artımın sürətləndirilməsini, bərabərsizliyin azaldılmasını və yoxsulluğun aradan qaldırılmasını əhatə edən çoxölçülü bir prosesdir [16]. Bununla yanaşı, Dünya Bankının 1991-ci ildə dərc etdiyi hesabata əsasən, iqtisadi inkişafın təmin edilməsində qarşıya çıxan başlıca çağırışlardan biri həyat standartlarının yaxşılaşdırılmasıdır [19]. Halbuki, milli iqtisadiyyatın xarakterik xüsusiyyətləri iqtisadiyyat elmində və ədəbiyyatında müxtəlif dəyişən-lərin xarakterizə edilməsi ilə təzahür edilir. Babayevin (2011) milli iqtisadi sistem və milli iqtisadi model yanaşmalarının təhlili onu göstərir ki, milli iqtisadiyyat hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı, onun dövlət qurumlarının bu iqtisadiyyata nəzərən təyin etdiyi xarakteristikalarıdır [8].

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatı da bir sıra inkişaf mərhələsi keçmişdir. Müstəqilliyin əldə edildiyi dövrdən başlayaraq, aşağı neft qiymətləri dövrü daxil olmaqla işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiya prosesinə qədər bir sıra iqtisadi inkişafın müasir xüsusiyyətlərini Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında müşahidə etmək mümkündür.

REGİONALLAŞMA VƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF PERSPEKTİVİ

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə milli iqtisadiyyatın qurulması təbii ehtiyatlardan və işçi qüvvəsindən hərtərəfli istifadəni tələb edir, eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunda və bölgüsündə əsaslı dəyişiklikləri qaçınılmaz edir [9]. Bu yanaşma, milli iqtisadi quruluşun tərkib hissəsi kimi regionallaşma problemlərinə və müxtəlif regionların coğrafi vəziyyətinin, fiziki mühitinin və iqtisadi potensialının öyrənilməsinə marağın artmasına səbəb olur. Bhat və digərləri (1963) qeyd edir ki, sabit milli iqtisadiyyatın yaradılması və onun yaradılmasına ölkənin bütün əhalisinin cəlb edilməsi üçün milli hədəflərlə uzlaşdırılaraq hər bir regionun resurs yönümlü inkişaf etdirilməsi imkanlarını nəzərə almaq lazımdır [9].

Milli iqtisadiyyatın çarxlarının daha sürətli dönməsi üçün regionallaşma önəmlidir. Həmçinin, regionallaşma hər bir ölkə üçün, xüsusən də geniş ərazilərə, müxtəlif təbii ehtiyatlara

və iqtisadi şəraitə və əhalinin qarışıq etnik tərkibinə malik ölkələr üçün vacibdir. Milli iqtisadiyyatın planlaşdırılmasına birbaşa aidiyyəti olan ümumi iqtisadi (inteqral) regionallaşma problemlərinə xüsusi diqqət tələb olunur.

Ümumi iqtisadi rayonlaşdırma regional iqtisadi planlaşdırmanın elmi əsasını təmin edir və beləliklə, ölkənin inzibati bölgüsü üçün obyektiv fundamental prinsipdir. Buna nümunədir ki, ölkənin müvafiq şəhər və rayonlarının davamlı və tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü təmin edildi [6]. İnfrastruktur təminatı, regionlar üzrə iqtisadi potensialın dəyərləndirilməsi, regionlar arası sosial-iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu və s. faktorların dəyərləndirilməsinin nəticəsi olaraq Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafına təkan vermək məqsədilə yeni inzibati-ərazi bölgüsü təmin edilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, Bhat və digərləri (1963) iqtisadi rayonlaşmanın və ölkənin milli-inzibati rayonlara bölünməsinin düzgün əlaqəsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır [9].

Lakin, regionallaşmanın qarşıya çıxardığı bir neçə çətinliklər və çağırışlar vardır. Baxmayaraq ki, ölkə nümunələrində regionallaşma ümumilikdə milli iqtisadiyyatların inkişafına töhfə verir, obyektiv qiymətləndirmənin aparılması üçün statistik məlumatların doğrulanmasına ehtiyac vardır. Yəni, regionallaşma çox müxtəlif şaxələndirilmiş amilləri əhatə etdiyindən, müvafiq ölkənin təbii xüsusiyyətləri və şəraiti, əhalisi və iqtisadiyyatı haqqında adekvat statistik məlumatlar olmadan həyata keçirilə bilməz.

Regionallaşma prosesini uğurlu icra etmək üçün beynəlxalq praktikada və ədəbiyyatda geniş tətbiq olunan bir sıra yanaşmalar mövcuddur. İqtisadi rayonların əsas inkişaf mərkəzlərini və ya onların “düyünlərini” çıxarmaq üçün regionun ehtiyatlarından kompleks istifadə edərək sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf planlarını tərtib etmək lazımdır. Spesifik olaraq, istənilən regionallaşma prosesində müvafiq ölkənin iqtisadi inkişafı üçün uzunmüddətli proqramın olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müvafiq dövrlər ərzində Azərbaycan hökuməti Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üçün ortamüddətli dövlət proqramları qəbul etmişdir. Bunlardan biri isə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli fərmanıdır [1]. Fərmana uyğun olaraq onu qeyd etmək olar ki, ölkə Prezidenti regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə dair 2004-2008-ci illərdə 17, 2009-2013-cü illərdə 223 və 2014-2018-ci illərdə 405 sərəncam imzalamışdır [1].

Əlavə olaraq onu da qeyd etmək gərəkdir ki, regionallaşma prosesinin sənaye və aqrar sahə üzrə aparılması tövsiyə edilsə də, müasir dövrdə iqtisadi inkişafın təməl çağırışları dayanıqlı, davamlı və yaşıl iqtisadiyyatdır.

MÜASİR TENDENSİYALAR: ƏTRAF MÜHİT VƏ YAŞIL İQTİSADİYYAT

2008-ci ildə dünya çoxsaylı böhranlarla (yanacaq, ərzaq və maliyyə) üzləşdi. İqtisadi inkişafın ətraf mühitə mənfi təsirlərinə, eyni zamanda maliyyə böhranına cavab olaraq, beynəlxalq ictimaiyyət davamlı iqtisadiyyat və cəmiyyətin davamlılığı üçün həll yolları axtarmağa başladı. Bu kontekstdə “yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı beynəlxalq səviyyədə və inkişaf etmiş ölkələrdə daha geniş şəkildə istifadə edilməyə başlandı.

Bu yeni mövzunun tədqiqində ilk problem yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının nədən ibarət olduğunu başa düşməkdən ibarətdir. Sadə dillə desək, “yaşıl” iqtisadiyyatı “davamlı” iqtisadiyyatın sinonimi hesab etmək olar. Bununla belə, yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası çox vaxt daha fərqli məna daşıyır, o, iqtisadi sistemlərin daha dayanıqlı olmasını təmin etmək üçün tələb olunan əsas dəyişikliklərə xüsusi diqqət yetirir [10]. Bunun timsalında, ekoloji iqtisadiyyat, sənaye ekologiyası və ətraf mühit/resurs iqtisadiyyatı yaşıl iqtisadiyyat anlayışı ilə sıx əlaqəli üç sahədir [11].

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının məqsədləri insanların rifahının yüksəldilməsi və uzun müddətdə ekoloji risklərin minimuma endirilməsidir. 2008 və 2009-cu illərdən bəri milli iqtisadiyyatların hazırlanması prosesində bu və ya digər formada “yaşıl” anlayışı mövcuddur.

2008-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) Yaşıl İqtisadiyyat

Təşəbbüsünə başlamışdır ki, bu təşəbbüs 2010-cu ildə böyük Yaşıl İqtisadiyyat Hesabatının nəşri ilə yekunlaşdı. Bu hesabatda UNEP yaşıl iqtisadiyyatı “təbii, insan və iqtisadi kapital qoyuluşlarından daha yaxşı gəlir gətirmək, eyni zamanda istixana qazı emissiyalarını azaltmaq, daha az təbii ehtiyatların hasilatı və istifadəsi, daha az tullantı yaratmaq üçün müəssisələrin və infrastrukturun yenidən konfiqurasiya prosesi kimi müəyyən edir və sosial bərabərsizliklərin azaldılmasını hədəfləyən müasir çağırış olaraq qəbul edir” [17, s.5]. Yaşıl iqtisadiyyat təşəbbüsünün əsas prinsipləri olaraq təbii kapitala investisiya, iqtisadiyyatın dekarbonizasiyası və yaşıl iş yerlərinin yaradılmasını göstərmək olar.

Qeyd edildiyi kimi, iqtisadi inkişaf çoxölçülü bir prosesdir və bu ölçülərdən biri də vətəndaşların yaşayış standartlarıdır. Yaşıl iqtisadi konsepsiyanın tətbiqi maddi texnoloji tərəqqi və artan istehsal səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyəti ilə yanaşı, həyat keyfiyyətini və yaşayış mühitini yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub [13]. Həmçinin, Porfiriev (2013) qeyd edir ki, 2011-ci ilin ortalarına qədər 89 dövlətin bərpa olunan enerjinin inkişafı üçün hədəfləri müəyyən etməsi və təkcə bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyaların 2004-cü ildə 52 milyard dollardan 2011-ci ildə 260 milyard dollara qədər yüksəlməsi institusional və investisiya faktorlarının qabarmasına gətirib çıxardı [13].

Azərbaycanın Qafqaz regionunda yerləşdiyi coğrafi mövqe ölkəni zəngin biomüxtəliflik və landşaftların çeşidliyi ilə digər ölkələrdən fərqləndirir. Azərbaycan həm də iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli təbii sərvətlərə, ən əsası isə ölkənin iqtisadi artımında mərkəzi rol oynayan neft və qaza malikdir. Azərbaycan hökumətinin apardığı iqtisadi siyasət onu göstərir ki, qlobal yaşıl inkişaf modelinə keçid ölkə üçün karbon əsaslı inkişaf modelinin hüdudlarını aşmaq üçün yeni imkanlar yaradır. Belə ki, ölkədə aparılan islahatların beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirərkən ölkəni daha yaşıl, daha dayanıqlı və davamlı iqtisadiyyata yönəltmək məqsədi daşıyan gündəliyə sahib olduğu barizdir. Bu öhdəliklərə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyi və Paris Sazişinə əsasən, Milli Səviyyədə Müəyyən edilmiş Töhfələrdə (NDC) müəyyən edilmiş istixana qazı emissiyalarının azaldılması ilə bağlı öhdəliklər daxildir [14].

Azərbaycanda bir neçə ekoloji strategiyanın mövcud olmasına baxmayaraq, müxtəlif iqtisadi sektorlar üzrə iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması üzrə tədbirlərin daha yaxşı əlaqələndirilməsinə ehtiyac vardır. Azərbaycanın yaşıl transformasiyası iqtisadi artıma və sosial inkişafa təkan verə bilər, eyni zamanda təbii sərvətlərin iqtisadiyyatın və rifahın əsaslandığı maddi vəsait və xidmətlər təqdim etməyə davam etməsini təmin edə bilər. İqtisadi inkişafın yaşıllaşdırılması məhsuldarlığı və innovasiyanı artıra, yeni iş yerləri və bazarlar yarada və əlavə fiskal gəlir əldə edə bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanda həyata keçirilən kompleks tədbirləri nümunə göstərmək olar. Milli iqtisadiyyatın inkişafında yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası kimi müasir faktorların daxil edilməsi dövlətin apardığı sosial-iqtisadi islahat paketlərində görünür. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın 2030-cu il üçün qarşıya qoyduğu hədəflərdən biri spesifik olaraq təmiz ətraf mühitin təmin edilməsi və yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının tətbiqinə həsr edilmişdir. Həmçinin, Qasımlı və digərləri (2022) qeyd edir ki, Azərbaycanda “yaşıl enerji” yanaşması tətbiq edilir və bu yanaşmaya əsasən tədricən əldə ediləcək enerji bərpa olunan mənbələr hesabına olacaqdır və alternativ enerji mənbələrinə qənaət ediləcəkdir [12].

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ

Milli iqtisadiyyat anlayışının təfsilatlı izahı həmin iqtisadiyyatda iqtisadi sistemin müəyyən zaman kəsimində iqtisadi münasibətləri, müxtəlif təsərrüfat formaları, digər iqtisadiyyatlar ilə qarşılıqlı əlaqələri kimi bir sıra faktorları özündə əks etdirir. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründən cari dövrə qədər olan zaman kəsimində izlədiyi iqtisadi model, keçdiyi iqtisadi inkişaf yolu müvafiq periodlar ilə əhatələnir. Dünya Bankının statistik göstəricilərinə əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqilliyin ilk dövrlərində, yəni 1991-1994-cü illərdə ortalama illik 16.5% (ÜDM artımı) iqtisadi geriləmə nümayiş etdirmişdir [15]. Lakin, ölkədə siyasi sabitliyin əldə edilməsi, iqtisadi islahatların aparılması, “Əsrin Müqaviləsi”nin

imzalanması ilə neft yataqlarının beynəlxalq konsorsium çərçivəsində işlənməsinə başlanılması kimi hadisələrdən sonra iqtisadi sabitlik bərpa olundu və nəticədə iqtisadi inkişaf tempi müsbətə doğru dəyişərək ÜDM artımı 1995-2003-cü illərdə illik ortalama 6.2% ətrafında qərarlaşdı. Bu da bir faktdır ki, sonraki dövrlərdə iqtisadi inkişaf sürətli şəkildə bərpa edilmiş və 2016-ci ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatı illik ortalama 12% artım göstərmişdir [15].

2016-cı ilin mart ayında Azərbaycan hökuməti Milli İqtisadiyyat və onun əsas sektorları üzrə 2020-ci ilə qədər Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanmasına başlamış və yol xəritəsini aidiyyəti nazirliklərə və digər dövlət orqanlarına ötürmüşdür [7]. Elə həmin il Azərbaycan Prezidenti islahatların sürətləndirilməsi və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə iqtisadi islahatların idarə olunmasının yeni Modelinin təşəbbüskarı oldu. Model çərçivəsində Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinqlər üzrə Komissiya (Komissiya) yaradılıb və ona ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün bütün zəruri tədbirlərin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi vəzifəsi həvalə edilib [2].

Azərbaycan 2014-cü ildə iqtisadiyyata zərbə vuran neftin qiymətinin aşağı düşməsindən xeyli əvvəl öz biznes mühitini yaxşılaşdırmaq üçün islahatlar mərhələsinə start vermişdi. 2016-cı ildə Azərbaycan hökuməti neftin qiymətinin yenidən artmasını gözləmək əvəzinə, 2020-ci ilə qədər ümumi iqtisadiyyatda və 11 əsas sektorda islahatların prioritetlərini özündə əks etdirən Milli İqtisadiyyat üzrə Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması barədə qərar qəbul etdi.

İqtisadi idarəetmə müstəvisində əldə edilən nəticələrin davamı özünü siyasi və hərbi arenada da əks etdirdi. Müstəqilliyin ilk illərindən bəri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğal altına düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə zərər vuran bir proses olmuşdur. Buna baxmayaraq, 2020-ci ildə siyasi və hərbi zəfərin nəticəsində həmin ərazilər de-fakto Azərbaycan iqtisadiyyatına yenidən qaytarıldı.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsinə çevrilməsi üçün atılan addımlar onu göstərir ki, Azərbaycan hökuməti iqtisadi inkişaf anlayışlarının tətbiqində müasir yanaşmaların tətbiqinə böyük üstünlük verir. Bunun nəticəsidir ki, post-konflikt quruculuğu modelinin tətbiqi inzibati ərazi bölgüsünün yenidən formalaşdırılmasından başlayaraq azad bazar anlayışını özündə əks etdirən xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, multimodal nəqliyyat dəhlizinin təşəbbüs olunması kimi işlərə qədər bir çox sahələri əhatə edir.

Acemoğlu (2013) tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyəyə uyğun olaraq onu qeyd etmək mümkündür ki, siyasi və iqtisadi institutların iqtisadi uğurda rolu əvəzedilməzdir [4]. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsini, milli iqtisadiyyatların inkişaf tempinin qorunmasını bilavasitə iqtisadi və siyasi institutların fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək mümkündür. Buna nümunə olaraq, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında post-konflikt quruculuğu modelinin tətbiqində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsinə dair Sərəncamını xüsusi olaraq qeyd etmək mümkündür [3]. Qəbul edilən Dövlət Proqramı işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialının ölkənin milli iqtisadiyyatına reinteqrasiya etdirilməsinə hesablanan institusional yanaşmadır. Bu da öz növbəsində onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının çağdaş rü iqtisadi inkişaf modellərinin müasir yanaşmaları ilə qanunauyğunluq içərisindədir.

Halbuki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların üzləşdiyi çağırışların hədəflənməsi unudulmamalıdır. Çiocou (2011) qeyd edir ki, qlobal iqtisadiyyatların və cəmiyyətlərin inkişafı ilə bağlı hazırkı düşüncə iki məsələ üzərində cəmlənir: informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) potensialı və ekoloji davamlılıq çağırışı [10]. Davamlı inkişafın əhəmiyyəti 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Yer Sammitindən bəri inkişaf siyasətinin hazırlanmasında müşahidə edilir. Davamlı inkişaf Dünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası tərəfindən gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyaclara cavab verən inkişaf kimi müəyyən edilmişdir [18].

Davamlı inkişafın təzahürü olaraq Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər qarşıya məqsəd qoyduğu "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədini göstərmək olar [5]. Bir digər institusional yanaşma olan sosial-iqtisadi inkişaf üzrə Milli Prioritetlər milli iqtisadiyyatın

müasir inkişaf mərhələlərini özündə ehtiva edir. Belə ki, təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi, müasir innovasiyalar məkanı kimi bir sıra hədəflərin müəyyən edilməsi onu göstərir ki, Azərbaycanın qarşıya qoyduğu iqtisadi inkişaf hədəfləri müasir dövrün inkişaf modelləri ilə uyğundur.

NƏTİCƏ

Milli iqtisadiyyatların inkişaf etdirilməsi bir çox imperativlərdən asılıdır. İqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə baxdıqda qapalı iqtisadi model, qloballaşmanı təşviq edən açıq bazar modeli olmaqla bir çox iqtisadi inkişaf perspektivlərini görmək mümkündür. Halbuki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafı cari vəziyyətdə müvafiq geoiqtisadi reallıqların çərçivəsində formalaşır. Milli iqtisadiyyat anlayışı çoxölçülü bir termin olsa da, müəyyən faktorlar vardır ki, bu tənliyin ayrılmaz bir hissəsidir. Vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi bunlara nümunədir.

Bu da bir faktdır ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı dedikdə, bərabər və tarazlı inkişaf nəzərdə tutulur. Ölkə daxilində regionların və şəhərlərin tarazlı inkişafının təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın ayrılmaz bir hissəsidir. Bundan əlavə, müasir dövrdə qlobal meyllərin və tendensiyaların izlənilməsi ölkə iqtisadiyyatının regional və qlobal dəyər zəncirində pay sahibi olmağa gətirib çıxarır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi müasir çağırışlar çərçivəsində iqtisadi inkişafın hədəflənməsi deməkdir.

Son olaraq, Azərbaycanın bütün bu sadalananları nəzərə alaraq apardığı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası uzunmüddətli dövrdə ölkənin resurs-iqtisadiyyatından asılılığını azaltmağa, yaşıl konsepsiyanın tətbiqinin genişlənməsinə, regional və qlobal dəyər zəncirində söz sahibi olmağa və dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etməyə hədəflənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (29 yanvar, 2019).
https://e-qanun.az/framework/41320
2. "Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinqlərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli 2199 nömrəli Sərəncamının həyata keçirilməsinə dair Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2017).
https://president.az/az/articles/view/24080
3. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (16 noyabr, 2022).
https://president.az/az/articles/view/57883
4. Acemoglu, D. (2013). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty (Pbk. ed.). Crown Business.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı. (2 fevral, 2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
https://president.az/az/articles/view/50474
6. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2021).
https://president.az/az/articles/view/52389
7. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. (2016).
https://president.az/az/articles/view/21993

8. Babayev, Ə. (2011). Milli iqtisadi inkişaf modelinin nəzəri-metodoloji tədqiqi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "İqtisadi nəzəriyyə-1" kafedrası. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/yanvar/152570.htm
9. Bhat, L. S., Pal, M. N., Komar, I. V., & Popov, K. M. (1963). Problems of Regionalization for the Development of National Economy. Sankhyā: The Indian Journal of Statistics, Series B (1960-2002), 25(1/2), 5–14. http://www.jstor.org/stable/25051476
10. CIOCOIU, C. N. (2011). INTEGRATING DIGITAL ECONOMY AND GREEN ECONOMY: OPPORTUNITIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT. Theoretical and Empirical Researches in Urban Management, 6(1), 33–43. http://www.jstor.org/stable/24873273
11. Huberman, D. (2010). Green Economy GUIDEBOOK. A Guidebook for IUCN's Thematic Programme Area on Greening the World Economy (TPA5), IUCN. Gland, Switzerland. August 2010 https://corporatefinanceinstitute.com
12. Qasımlı, V., Hüseyn, R., Hüseynov, R., Həsənov, R., Cəfərov, C., və Bayramova, A. (2022). Yaşıl İqtisadiyyat. "Azprint" nəşriyyat, 280 səh. https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/b87cb7433650a8abbc72f0324cc1fd71.pdf
13. Porfiriev, B. (2013). GREEN ECONOMY: REALITIES, PROSPECTS, AND LIMITS TO GROWTH. Carnegie Endowment for International Peace. http://www.jstor.org/stable/resrep12852
14. The World Bank. (2022). Azerbaijan Can Accelerate Its Green Economic Transformation: A World Bank Report Shows How. https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/12/08/azerbaijan-can-accelerate-its-green-economic-transformation-a-world-bank-report-shows-how
15. The World Bank. (2023). GDP growth (annual %) – Azerbaijan. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AZ
16. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2011). Economic development (11th ed.). Harlow: Pearson Education Limited.
17. UNEP. (2010). Green Economy Report: A Preview, United Nations Environment Programme.
18. WCED. (1987). Our common future: The report of the World Commission on Environment and Development. from http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm
19. World Bank Group. (1991). Publication summary of 1991 World Development Report (WDR): The challenge of development. https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/768dd2c8-1c0c-5687-a74a-8934d8c33f94/content

MODERN IMPERATIVES OF THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Vuqar MEHDIYEV

SUMMARY

The development of the national economy as a complex process is considered as one of the multidimensional approaches in economics. Crises in global conditions, including the financial crisis in 2008, the food and energy crisis in later periods, geopolitical and geoeconomic instability in contemporary period have led to the creation of a number of trends. Within the framework of the development of the national economy, the application of the green economy concept, the promotion of the "green energy" approach, and the implementation of regionalization strategies in order to ensure balanced and sustainable development in socio-economic development are important factors. Taking into account all this, it is possible to see the manifestation of a number of modern imperatives when the state programs and strategies in the socio-economic field implemented in the Republic of Azerbaijan from the years of independence until today are reconciled with their role in the development of the national economy.

Keywords*: National Economy, regionalization, green economy, economic development, Information Communication Technologies.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 02.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 29.03.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

KƏND ƏRAZİLƏRİNİN İNKİŞAFINDA AQRAR SAHİBKARLIĞIN SOSİAL MƏSULİYYƏTİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

№ 1(6)-2023, səh. 78-85

i.ü.f.d., dosent Natiq MİRZƏYEV,
Lənkəran Dövlət Universiteti

mirzoev.n@mail.ru

Kənd ərazilərinin inkişafında aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin bəzi aspektləri

i.ü.f.d., dosent Natiq MİRZƏYEV
Lənkəran Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Aqrar sahə bütün dünyada ən mühüm iqtisadi sahələrdən biridir. O, demək olar ki, bütün insanları ərzaqla təmin edir. Bununla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyəti və aqrar sektorun birləşməsi insanları mümkün olan bir çox iş yerləri ilə təmin edir. Aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyətli olması kənd ərazilərinin inkişafına öz təsirini göstərir. Məqalədə aqrar sahədə sosial sahibkarlığın kənd ərazisinin inkişafının idarə edilməsi vasitəsi kimi istifadə imkanlarından bəhs edilir. Kənd ərazilərinin inkişafında dövlətin maraqları və aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyəti, aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyətinə təsir edən mühit amilləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, aqrar sahədə sosial sahibkarlığın innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və onun kənd ərazilərinin inkişafında əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Nəticə etibarilə aqrar sahədə sosial yönümlü sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, insanların kənddə yaşamağa cəlb edilməsinə və keyfiyyətli kənd həyatının təmin edilməsinə öz töhfəsini vermişdir.

***Açar sözlər**: aqrar sahibkarlıq, kənd əraziləri, mühit amilləri, innovasiya, sosial məsuliyyət, sosial sahibkarlıq.*

***JEL kodu:** Q10; L31; M14; P25*

GİRİŞ

Sosial sahibkarlıq cəmiyyətin üzləşdiyi problemlərin həllinə və ya yumşaldılmasına yönəlmiş xeyriyyəçilik və sahibkarlıq fəaliyyətlərinə aiddir.

Sosial sahibkarlar dedikdə, vətəndaşların müəyyən kateqoriyalarının mənafeyi çərçivəsində məhsul və xidmətlər istehsal edən və ya onlar üçün iş yerləri yaradan insanlar başa düşülür. Məzmun baxımından bunlar daha çox əlavə təhsil, sosial xidmətlərin göstərilməsi, eləcə də, səhiyyə, mədəniyyət və idman sahəsində olan layihələrdir.

Sosial məsuliyyət müxtəlif sahələrdə formalaşır. Sosial məsuliyyətin formalaşmasına dair çox sayda ədəbiyyatlar sənaye sahəsinə və nadir hallarda isə aqrar sahibkarlıq kimi sahəyə həsr edilmişdir.

Müasir dünyada sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin formalaşması və inkişafı getdikcə aktual və populyar mövzuya çevrilir. Sahibkarlığın sosial məsuliyyəti Azərbaycan reallığında nisbətən yeni bir iqtisadi kateqoriyadır, onun inkişafı bazar münasibətlərinin institutsionallaşması və artan rəqabət şəraitində nəzərə çarpır. Sahibkarlığın sosial məsuliyyəti dəyişən makroiqtisadi və sosial şəraitə uyğun olaraq tədricən yeni formalar alır. Sosial məsuliyyətin formalaşması ilə bağlı problemlər bu gün xüsusilə, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafında və çiçəklənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sahibkarlığın sosial məsuliyyəti məsələlərini Q.Bouen, K.Devis, K.Uolton, M.Fridman, R.Askerman, V.S.Frederik, D.Vud, J.Post, L.Preston, A.Karroll, S.Hilton, D.Qibbons, F.Kotler və s. alimlər araşdırmışlar. Aqrar sahibkarlığın sosioloji tədqiqat obyekti kimi nəzərə alınaraq tədqiq olunması M.Qranovetter, E.P.Thompson, J.K.Skott və digər bu kimi alimlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan şəraitində aqrar sahədə sahibkarlığın sosial məsuliyyəti və onun kənd yerlərinin inkişafına təsiri məsələlərinin araşdırılmasına ehtiyac vardır.

KƏND ƏRAZİLƏRİNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN MARAQLARI VƏ AQRAR SAHİBKARLIĞIN SOSİAL MƏSULİYYƏTİ

Kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsi dövlətin fəaliyyətinin ən mühüm strateji istiqamətlərindən biridir. Burada həm sosial-iqtisadi, həm də geosiyasi məsələlər eyni (bərabər) səviyyədə əhəmiyyət kəsb edirlər. Dövlətin sosial-iqtisadi maraqları kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, onun səmərəli məşğulluğunun və ən azı minimum sadə demoqrafik təkrar istehsalın təmin edilməsini əhatə edir. Geosiyasi vəzifələr əhalinin kənddən həddən artıq köçməsinin, sərhədyanı ərazilərdə, xüsusən, mövcud əraziyə, orada yaşayan əhalinin lazımi nəzarətini həyata keçirməyə imkan verən ərazilərdə əhalinin sayının azalmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Hər iki vəzifə ölkə daxilində iş yerlərinin vahid bölgüsünü tələb edir.

Sosial məsuliyyət müəssisənin davamlı inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Amma kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün "dayanıqlı inkişaf" anlayışına demək olar ki, rast gəlinmir. "Çox vaxt davamlı inkişaf kateqoriyası kənd yerləri və aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə fərdi şəkildə özünü göstərir. Müəssisə səviyyəsində bu əksər hallarda korporativ sosial məsuliyyət sistemi vasitəsilə baş verir" [4]

Yalnız aqroholdinqləri stabil inkişaf edən müəssisələr adlandırmaq olar. Çünki, onlar böyük gəlirlər əldə edir və özünün kommersiya fəaliyyətinin strateji istiqamətlərini inkişaf etdirə bilirlər. Kiçik təsərrüfatlar və fermer təsərrüfatları belə imkanlara malik deyillər.

Kənd yerlərinin sosial məsuliyyətinin əsas istiqaməti təkcə dövlətin dəstəyi deyil, həm də kənd zəhmətkeşləri tərəfindən dəstəklənməsidir. Daha çox bu dəstəyi aqroholdinqlər həyata keçirir. Eyni zamanda, bu dəstək kifayət qədər uğurla inkişaf edən yerli fermer təsərrüfatları tərəfindən də həyata keçirilə bilər. "İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi müasir kəndin əsasıdır. Məhz bu istiqamətdə sponsorlardan dəstək lazımdır" [2].

Həmçinin, aqroholdinqlər öz sosial məsuliyyətlərini işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ətraf mühitin mühafizəsi və müdafiəsi fəaliyyətinə yönəldirlər. Sosial məsuliyyət prinsiplərini tətbiq etməklə, müəssisənin bazar dəyəri artmağa başlayır, çünki belə olan təqdirdə investorlar onları etibarlı və ciddi tərəfdaş kimi qəbul edirlər.

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN SOSİAL MƏSULİYYƏTLİNİN MƏQSƏDİ

Son illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində biznesin sosial məsuliyyəti prinsiplərinin populyarlaşması müşahidə olunur. Aqrar sahibkarlığın problemləri və onun kəndin sosial inkişafına təsiri dövlətin sosial siyasətinin çox əhəmiyyətli tərkib hissəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə biliklər və informasiyalar azdır. Aqrar sahədə sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin formalaşdırılması amillərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyəti - kəndin sosial problemlərini həll etmək yolu ilə öz təsərrüfatını dəstəkləməyə, eləcə də, öz işçilərinə və kəndin sakinlərinə sosial dəstək verməyə yönəldilmiş aqrar müəssisələrin məsuliyyətidir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin əsas məqsədi məhsuldar qüvvələrin elmi-texniki inkişaf səviyyəsinin, işçilərin təkrar istehsalı sahəsində idarəetmənin ən səmərəli üsullarından istifadə etməklə cəmiyyətin mədəni və mənəvi həyat səviyyəsinin, əmək məhsuldarlığının, əmək ehtiyatlarının təhsil və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərinin sosial məsuliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ictimai münasibətlərin uyğunlaşdırılması, əhalinin ayrı-ayrı qruplarının maraq və ehtiyaclarının cəmiyyətin uzunmüddətli maraqları ilə üst-üstə düşməsi, ictimai-siyasi sistemin stabilləşməsi;
- əhalinin maddi rifahının təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması, ictimai istehsalda iştirak üçün iqtisadi stimulların formalaşdırılması, normal həyat səviyyəsinə nail olmaq üçün sosial imkanların bərabərliyinin təmin edilməsi;
- bütün vətəndaşların sosial müdafiəsinin və onların dövlət tərəfindən təmin edilən əsas sosial-iqtisadi hüquqlarının, o cümlədən, əhalinin aztəminatlı qruplarına dəstəyin təmin edilməsi;

- cəmiyyətdə rasional məşğulluğun təmin edilməsi;
- cəmiyyətdə kriminallaşma səviyyəsinin azaldılması;
- təhsil, səhiyyə, elm, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfatı və s. kimi sosial sahələrin kompleks inkişafı;
- ölkənin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

AQRAR SAHİBKARLIĞIN SOSİAL MƏSULİYYƏTİNİN MÜHİT AMİLLƏRİ VƏ ONA TƏSİRİ

Sosial məsuliyyət amilləri - cəmiyyətin sosial məsələlərinin həllində müəssisənin fəaliyyətinə və roluna təsir edən xarici və daxili şəraitlərin məcmusudur. Ümumiyyətlə, aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyəti xarici və daxili mühit səviyyəsində həyata keçirilir. Aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin daxili mühitinə əməyin təhlükəsizliyinin təmin olunması, əmək haqqının stabilliyi, vergilərin ödənilməsi, işçilərin əlavə olaraq tibbi və sosial sığortası, təlim və təkmilləşdirmə proqramları vasitəsilə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi, işçilərə yardım edilməsi daxildir. Daxili mühit amillərinə isə sponsorluq və korporativ xeyriyyəçilik, ətraf mühitin mühafizəsinin təşviqi, yerli cəmiyyətlər və yerli hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə, böhran vəziyyətlərinin həllində iştirak etmək istəyi, mal və xidmətlərin istehlakçıları qarşısında məsuliyyət (keyfiyyətli malların istehsalı) aiddir.

Aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyəti sosial proqramların aşağıdakı növləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər: müəssisə və təşkilatların öz proqramları; müəssisələrin yerli, regional və hökumət orqanları ilə tərəfdaşlıq proqramları; aqrar sahibkarlıq subyektləri ilə ictimai təşkilatlar və peşəkar birliklər arasında əməkdaşlıq proqramları; media (kütləvi informasiya vasitələri) ilə informasiya əməkdaşlığı proqramları.

Göstərilən sosial proqramlar xeyriyyəçilik ianələri və sponsorların köməyi, müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyət göstərən işçilərin sosial proqramlardakı könüllü iştirakı, korporativ sponsorluq, korporativ fond, pul qrantları, sosial investisiyalar və sosial marketinq kimi alətlər vasitəsilə həyata keçirilir [3].

Sosial məsuliyyətin formalaşması amillərini üç qrupda qruplaşdırmaq olar: makrosəviyyəli amillər, mikrosəviyyəli amillər və kəndli (fermer) təsərrüfatının xüsusiyyətləri ilə bağlı olan amillər. Bu faktorlar müəssisələrin sosial məsuliyyətinin formalaşmasına müxtəlif dərəcədə təsir göstərir.

Kənd yerlərində ən vacib faktorlardan biri də ekoloji faktordur. "Ekoloji səmərəlilik təbii mühitin qorunması, təbii sərvətlərdən istifadə səviyyəsi, ekoloji cəhətdən təmizliyin artması və istehsal olunan məhsulların təbii resurs tutumluluğunun azalması, məhsulların keyfiyyətinin və yaşayış mühitinin yaxşılaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Ətraf mühitin səmərəliliyinin meyarı ətraf mühitin deqradasiyasının qarşısının alınması, onun yaxşılaşdırılması, istehsalın ekoloji cəhətdən təmizliyini, məhsul keyfiyyətini artırmaqdır" [1, s.53]. Məhz ekoloji problemlərin həlli və bu istiqamətdə sabitliyin təmin olunmasında sahibkarlıq subyektlərinin sosial məsuliyyətinin artırılması tələb olunur.

Şəkil 1. Sosial məsuliyyətin formalaşmasına təsir edən amillər

Sosial məsuliyyətin formalaşması milləri → **Aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyəti** → **Müəssisələrdə sosial məsuliyyətin nəticələri**

Sosial məsuliyyətin formalaşması milləri

Makrosəviyəli amillər:

regional hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının siyasəti;

normativ hüquqi bazanın inkişaf səviyyəsi;

kənd təsərrüfatının iqtisadi vəziyyəti və inkişafı.

Makrosəviyəli amillər:

kənddə infrastrukturun inkişafı;

adət-ənənələr və kəndin metaliteti;

aqrar müəssisələrin rəhbərinin mənəvi dəyərləri;

aqrar müəssisələrin maliyyə vəziyyəti;

kənd ərazilərinin kadr siyasəti;

aqrar müəssisələrin imic siyasəti.

Kəndli (fermer) təsərrüfatının xüsusiyyətləri ilə bağlı olan amillər:

İşçilərin tərkibi və təhsil səviyyəsi;

heyətin saxlanması və inkişafına olan tələblər;

rəhbərliyin xüsusiyyətləri və üslubu;

əmək şəraiti;

heyətə təsir üsulları.

Aqrar sahibkarlığın sosial məsuliyyəti

Xarici sosial məsuliyyət:

sponsorluq və xeyriyyəçilik;

ətraf mühitin müdafiənin təşviqi;

yerli icma və yerli hakimiyyət ilə qarşılıqlı əlaqə;

hazırlıq böhran hallarında iştirak etməyə hazır olmaq;

mal və xidmətlərin istehlakçıları qarşısında məsuliyyət (keyfiyyətli mal istehsalı.

Daxili sosial məsuliyyət:

əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

hər bir işçi üçün sabit əmək haqqının saxlanması;

vergilərin ödənilməsi; işçilərin əlavə sosial və tibbi sığortasının təmin edilməsi;

insan resurslarının inkişafı (kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi);

kritik vəziyyətlərdə işçilərə kömək.

Müəssisələrdə sosial məsuliyyətin nəticələri

şirkətin imicinin yaxşılaşdırılması;

daxili korporativ mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi;

yeni müştərilərin cəlb edilməsi;

məhsulların satışının artması;

dəyərli işçilərin müəssisədə saxlanılması;

kəndin sosial inkişafında müəssisənin rolunun genişləndirilməsi;

kəndin sosial infrastrukturunun qorunması;

kənd icmasının sakinlərinin məmnunluğu (sadiqliyi).

AQRAR SAHƏDƏ SOSİAL SAHİBKARLIĞIN İNNOVATİV FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Sosial sahibkarlıq Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni bir sahədir. Onun innovasiyalı xarakteri demək olar ki, mənfəət əldə etməyin yeganə şərtidir. İnnovasiya fəaliyyətinə müəssisənin problemlərinin müəyyən edilməsi; innovasiya prosesinin həyata keçirilməsi; innovasiya fəaliyyətinin təşkili daxildir. Bu zaman təşkilatların fəaliyyət istiqamətini və onun sosial - iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Aqrar sahədə sosial sahibkarlığın xüsusi dövlət institutu kimi formalaşması innovasiyalı fəaliyyətin daha fəal inkişafını nəzərdə tutur.

Kənd təsərrüfatında sahibkarlar tərəfindən innovasiyalardan istifadə edilməsində aşağıdakı maneələr mövcuddur:

1. Yüksək risk. Təbiətinə görə sahibkarlıq fəaliyyəti böyük risk ilə bağlıdır. Yeniliklərin tətbiq edilməsi riskin səviyyəsini daha da artırır.
2. İdeyanın yaranmasından son məhsula qədər uzun müddətin olması. İnnovasiya sahibkarlığı istiqamətində ekspertlərin fikrincə, bu proses üç-beş ilə olan müddəti əhatə edir.
3. Kompleks dövlət dəstəyinin olmaması.
4. Maliyyə xərcləri. Pul çatışmazlığı innovasiyaların tətbiqində əsas maneədir və maliyyələşdirmə mənbəyi (investor) tapmaq da çətindir. Bildiyiniz kimi, ilkin mərhələdə daimi maliyyə qoyuluşlarının olmaması durğunluğa və itkilərə səbəb olur [6, s.457].

Belə şəraitdə sahibkarlar özləri təşəbbüs göstərməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, uğurun açarı sahibkarların özlərinin motivasiyasıdır və onların innovasiya aktivliyi səviyyəsidir.

İnnovasiya aktivliyi dedikdə, ətraf mühitin yeni bir şəkildə qəbul edilməsi, problemin müəyyənləşdirilməsi və məqsədlərin qoyuluşu, həmçinin, bütün intellektual, yaradıcılıq imkanlarından istifadə edərək bu problemlərin həll edilməsi bacarığı başa düşülür. Belə olan halda innovasiya iqtisadi cəhətdən yeni əmtəə və xidmətlərin təklif olunması kimi təqdim edilə bilər.

N.Z.Safiullin və M.D.Fayzrahmanova görə isə aqrar sahədə sosial sahibkarlığın innovasiya fəallığının artmasına aşağıdakı bir sıra amillər mane olur:

- ideyanın mümkün yanlışlığı səbəbindən yaradıcılıq prosesinin nəticələrinin gözlənilməzliyi avanslaşdırılmış kapitalı itirmək riskinin artmasına səbəb olur; innovasiyanın yaranmasına bazarın reaksiyasını proqnozlaşdırmaq çətinləşir;
- innovasiya fəaliyyətində avanslaşdırılmış maliyyə vəsaitlərindən tutmuş innovasiyalardan əldə olunmuş kommersiya vəsaitlərinin ödənilməsində gecikmələr müşahidə olunur;
- innovasiya fəaliyyətinin nəticəsinin yüksək səviyyədə qeyri-müəyyənliyi maliyyə vəsaitlərinin geri qaytarılmasına zəmanət vermir;
- dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin çatışmazlığı;
- yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın olmaması;
- yeniliklərin təşviqi ilə bağlı təsəvvür və qabiliyyətin olmaması [5, s.31];
- sadə istehlakçılar tərəfindən sosial yönümlü müəssisələrin məhsul və xidmətlərinə üstünlük verilməməsi.

İnnovasiya fəaliyyəti cəmiyyətin yeni ehtiyaclarının təmin edilməsinə can atması ilə xarakterizə olunur və bu kimi fəaliyyətlərə qadir olan insanların mövcudluğundan asılıdır. Aqrar sahədə innovasiyalı sahibkarlığın həyata keçirilməsi zamanı sosial sahibkarlıq subyektləri dövlət tərəfindən dəstək və inkişaf proqramlarının olmaması ilə əlaqədar olaraq çoxlu sayda problemlərlə üzləşirlər. “İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də dövlət-özəl tərəfdaşlığı formalarından biri kimi innovativ infrastrukturun (klasterlər, inkubatorlar, texnoparklar, texnologiya transferi ofisləri və s.) yaradılması bu sahədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə mühüm dəstək verir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımlar, aparılan islahatlar və dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində özəl sektor iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsinə çevrilib” [7]. Belə dəstək sahibkarlıq fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində olduğu kimi, aktyiv inkişaf mərhələsində də vacibdir.

NƏTİCƏ

Kənd yerləri, şəhər yerləri kimi, təkcə yaşayış yeri deyil, həm də təsərrüfat obyektlərinin yerləşdiyi ərazidir. Buna görə də o, yaşayış yeri kimi yeni iqtisadi fəaliyyət növləri üçün də cəlbedici olmalıdır. Aqrar sahibkarlıq kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafına böyük töhfə verir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın sosial məsuliyyətinin formalaşması amillərinin təhlili cəmiyyətin sosial məsələlərinin həllində müəssisənin roluna təsir edən və vəhdətdə olan xarici və daxili şərtlərin olduğunu göstərir. Bu amillərin nəzərə alınması çox önəmlidir. Aqrar müəssisələrdə sosial məsuliyyətin inkişafında dövlətin stimullaşdırıcı siyasəti mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə əsas rola işəgötürənlərin sosial məsuliyyətinin artırılmasına yönəlmiş müxtəlif tədbirləri həyata keçirən regional idarəetmə orqanları malikdirlər.

Kənddə sahibkarların kəndin sosial-mədəni həyatına fəal cəlb edilməsi və biznesin sosial-mühəndislik infrastrukturundan daha çox asılılığı kənddə biznesin sosial məsuliyyətinin yüksək səviyyədə formalaşmasına təsir göstərir. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına, uşaqların təhsilinə, kənddə mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə sponsorluq etməklə, yolların və sahibkarlıq obyektlərinə bitişik ərazilərin normal vəziyyətdə saxlanılması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsində iştirak etməklə, aqrar sahibkarlıq kənd yerlərində həyat keyfiyyətinin və yaşayışın cəlbediciliyinin yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

Sahibkarlıq subyektləri ilə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqənin formalaşması və gücləndirilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu da öz növbəsində kənddə sahibkarların sosial məsuliyyətini artıracaq və kəndin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəyev N.S. Kənd təsərrüfatında sahibkarlığın iqtisadi səmərəliliyinin meyarları və göstəriciləri. "Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı" elmi-praktik jurnal. BAKI – 2021 - № 2 (36) – səh. 51 – 57
https://agroeconomics.az/az/article/51/kend-teserrufatinda-sahibkarligin-iqtisadi-semerel/
2. Гришина Я.С. Публично-правовые средства государственной поддержки социальных предприятий малого и среднего бизнеса // Вестник Саратовского государственного социально -экономического университета. 2012. № 5.С. 102 - 106.
https://lib.usue.ru/bibliograficheskie-resursy/23-bul2/82-bul446
3. Гурьянова Н. Социальная ответственность агробизнеса и элементы ее реализации / Н. Гурьянова, Н. Бекренова // Международный сельскохозяйственный журнал. – М.,2015. - № 3. – С. 16-19.
https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-otvetstvennost-agrobiznesa-i-elementy-ee-realizatsii
4. Мочалова Я.В. Механизм повышения социально-экономической эффективности малого предпринимательства в России // Теория и практика общественного развития. – 2014.–№1.–С.409-411;[Электронный ресурс].
http://cyberleninka.ru/article/n/mehanizm-povysheniya-sotsialno-ekonomicheskoy-effektivnosti-malogo-predprinimatelstva-v-rossii
5. Сафиуллин Н.З., Файзрахманов М.Д. Инновационная активность предприятий в условиях «Новой экономики». Бюллетень Казанского Государственного Аграрного Университета. – 2007. - № 2(6) – стр.29–32
https://vestnik-kazgau.com/
6. Тагирова, А.В. Использование инноваций в бизнесе индивидуальными предпринимателями//Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: материалы VI международной научно-практической конференции. Нижневартовск, 2017. С. 455–458.

http://konference.nvsu.ru/konffiles/320/Kultura,%20nauka_konf_chast1.pdf

7. Mirzayev N.S. Development of innovative agrarian entrepreneurship based on public-private partnership in Azerbaijan. Вестник Белорусской Государственной Сельскохозяйственной Академии № 4 2022. Горки, Беларусь - стр. 29-35 https://cyberleninka.ru/article/n/development-of-innovative-agrarian-entrepreneurship-based-on-public-private-partnership-in-azerbaijan

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ АГРАРНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РАЗВИТИИ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

Натиг МИРЗОЕВ

РЕЗЮМЕ

Социальная ответственность аграрного предпринимательства показывает свое влияние на развитие сельских территорий. В статье говорится о возможностях использования социального предпринимательства в аграрной сфере как средства управления развитием сельской местности. Исследованы интересы государства и социальная ответственность аграрного предпринимательства в развитии сельских территорий, экологические факторы, влияющие на социальную ответственность аграрного предпринимательства. А также отмечено развитие инновационной деятельности социального предпринимательства в аграрной сфере и его значение в развитии сельских территорий. В результате показано, что развитие социально ориентированного предпринимательства в аграрной сфере способствует привлечению населения к проживанию в селе и обеспечению качественной сельской жизни.

Ключевые слова: *аграрное предпринимательство, сельская местность, экологические факторы, инновации, социальная ответственность, социальное предпринимательство*

SOME ASPECTS OF THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP IN THE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

Natig MIRZAYEV

SUMMARY

The social responsibility of agricultural entrepreneurship shows its impact on the development of rural areas. The article talks about the possibilities of using social entrepreneurship in the agricultural sector as a means of managing the development of rural areas. The interests of the state and the social responsibility of agricultural entrepreneurship in the development of rural areas, environmental factors influencing the social responsibility of agricultural entrepreneurship have been studied. And also noted the development of innovative activities of social entrepreneurship in the agricultural sector and its importance in the development of rural areas. As a result, it is shown that the development of socially oriented entrepreneurship in the agricultural sector helps to attract the population to live in the village and ensure a quality rural life.

Key words: *agrarian entrepreneurship, rural areas, environmental factors, innovations, social responsibility, social entrepreneurship*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 07.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.03.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

AİLƏ GƏLİRLƏRİNİN NƏSİLVERMƏ ƏMSALINA TƏSİRİ

№ 1(6)-2023, səh. 86-96

Səbinə CUMAZADƏ,
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Menecment kafedrasının müəllimi

sebine.yusifova52@gmail.com

AİLƏ GƏLİRLƏRİNİN NƏSİLVERMƏ ƏMSALINA TƏSİRİ

Səbinə CUMAZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
Menecment kafedrasının müəllimi

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi ölkədə önəmli demoqrafik göstəricilərdən biri olan nəsilvermə əmsalı və gəlir arasında asılılığın araşdırılmasından ibarətdir. Azərbaycanda ailə gəlirləri, ailənin hər hansı əlavə gəlir qaynağının olması doğum qərarına təsirinin mövcudluğunu təhlil etmək məqsədilə evli insanlar arasında müəllif tərəfindən sorğu keçirilmişdir. Survey Monkey platforması vasitəsilə aparılmış sorğunun təhlili zamanı SPSS proqram paketindən istifadə olunmuşdur. İki kateqorik dəyişən arasında asılılığın təhlili üçün xi-kvadrat testindən istifadə edilmişdir.

Fərqli tədqiqatçılar tərəfindən nəsilvermə tədqiqatlarına dair ədəbiyyatda istifadə edilən keyfiyyət-kəmiyyət yanaşması Azərbaycanda daha əvvəl heç bir elmi araşdırmada müzakirə edilməmişdir. Əhali artımının iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da mikro səviyyədə ailələrin uşaq sahibi olma qərarına təsir edən amillərin araşdırılması tədqiqatın yeniliyini göstərir. Təklif edilir ki, ölkələrin inkişaf strategiyası konkret regional və milli demoqrafik kontekstlər və tendensiyalar nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

Açar sözlər*: nəsilvermə əmsalı, gəlir, doğum qərarı, Beker nəzəriyyəsi, Leibenstein nəzəriyyəsi*

JEL kodu*: D31; H24; N30*

GİRİŞ

1960-cı illərə qədər iqtisadçılar hesab edirdilər ki, nəsilvermə təhlili iqtisadi nəzəriyyənin əhatə dairəsindən kənardır. Çünki ənənəvi istehlakçı seçimləri çərçivəsində bununla məşğul olmaq çətin idi. Lakin insan kapitalı, vaxt bölgüsü və bazar kimi amillər nəzərə alınaraq ev təsərrüfatlarının davranışını analiz edən iqtisadi nəzəriyyədəki son inkişaflar nəsilverməni nəzəri çərçivədə təhlil etməyə imkan verdi. Bu nəzəri struktur ədəbiyyatlarda "ailənin iqtisadi nəzəriyyəsi" kimi tanınır [12]. Nəsilvermə modelinin öncüllərindən Beker (1960) uşaqların aşağı keyfiyyətdə mallarla eyniləşdirmə cəhdini və uşaqlara daha çox pul xərcləyən yüksək gəlirli ailələrin daha yüksək qiymətli uşaqlarla qarşılaşdıqları üçün daha aşağı nəsilverməyə malik olduğunu irəli sürən izahatları rədd etdi. Əvəzində Beker bildirdi ki, uşaqlar lüks bir məhsul kimidirlər və gəlir artdıqca onlara olan tələb də artır[7, s.294].

Beker nəsilvermə və gəlir arasındakı tərs əlaqənin aşağı gəlirli qrupların doğuma nəzarət haqqında kifayət qədər biliyə malik olmamasından qaynaqlandığını müdafiə edir. Amerikan iqtisadiyyatçısı Maykl Paul Todaro isə aztəminatlı cəmiyyətlərdə uşaqlara olan tələbi müəyyən edən amillər kimi uşağın xalis dəyəri (uşağın potensial gəliri, qocalıqda təminat, ananın alternativ xərcləri arasındakı fərq, vaxt və gözlənilən xərclər) və digər ehtiyacların dəyəri və uşağa uyğun olaraq bu ehtiyacların qiymətləndirilmə səviyyəsi olduğunu qeyd etmişdir. [10].

Tədqiqatın əsas məqsədi, ailələrin gəlirləri və uşaqların onlar üçün ifadə etdiyi anlam ilə uşaq sayı qərarı arasında əlaqənin mövcudluğunu araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat aparılarkən sorğu metodundan istifadə edilmişdir. Azərbaycanda 2021-ci ildə evli insanlar arasında əhalinin doğum qərarına təsir edən amillərin araşdırılması məqsədilə aparılmış sorğuda 398 nəfər iştirak etmişdi. Bunlardan 298 nəfəri qadın, 100 nəfəri isə kişidir. Sorğu Survey Monkey platforması üzərindən online şəkildə aparılmışdır. Təhlil zamanı spss proqram paketindən istifadə edilmişdir. Sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində demoqrafik amillərin rolunu müəyyənləşdirərkən doğum qərarı ilə gəlirlər arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək olduqca maraq doğurur.

Demoqrafik vəziyyətin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin daima diqqət mərkəzində olmasına və vacib məsələ olmasına baxmayaraq, nəsilvermə qərarına təsir edən amillərin statistik əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın orijinallığının göstəricisidir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq ailə gəlirləri ilə nəsilvermə arasında əlaqənin mövcud olmadığı xi- kvadrat (chi-square) testi vasitəsilə aşkarlanmışdır.

BEKERİN VƏ LEİBENSTEİN NƏSİLVERMƏ MODELLƏRİ

Uşağın xərclərini qeyri-iqtisadi və iqtisadi xərclər kimi iki qrupa bölmək olar: Qeyri-iqtisadi xərclər, uşağın valideynlərdə yaratdığı emosional və psixoloji problemlər, çətinliklərdir. Ailəyə əlavə olunan hər bir uşaq valideynlərin sağlamlığı və davranışları ilə bağlı narahatlığına səbəb olur.

İqtisadi xərclər isə birbaşa təminat xərcləri və alternativ xərclərdir. Birbaşa təminat xərcləri: bunlar uşağın doğulmasından əvvəl başlayan və yetkin olana qədər davam edən maliyyə xərcləridir. Bu xərclər, yemək, geyim, sığınacaq, nəqliyyat, təhsil və sağlamlıq xərclərini əhatə edir. Alternativ xərclər: buraya uşaq sahibi olmaq və böyütmək üçün valideynlərin fədakarlıq etməsini tələb edən imkanlar daxildir. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə əhəmiyyəti dəyişən üç növ alternativ xərclər qeyd olunur: 1) Aşağı həyat səviyyəsinə səbəb olan istehlak xərcləri 2) Uşağa görə ailənin qənaət və sərmayə qoyma imkanlarının azalması 3) Uşağa görə işdən/mümkün qazancdan imtina edən qadınlar [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, ailələrdə uşaq sayının artması, yığılan gəlirin istehlaka yönəldilməsinə və ümumi yığımların azalmasına səbəb olacaqdır [3]. Ədəbiyyatlarda ailənin gəliri nəsilverməyə təsir edən mühüm amillərdən biri olaraq dəyərləndirilmişdir. Wang və Famoye ailə gəlirinin nəsilverməyə təsirinin mənfi və statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu, keyfiyyət-kəmiyyət yanaşmasını dəstəklədiyini aşkar etdilər [11]. Ailənin gəliri artdıqca, ev təsərrüfatına az, keyfiyyətli uşaq yetişdirməyə isə daha çox üstünlük verəcəklər. Bu amillərlə yanaşı, ədəbiyyatda qadınların işçi qüvvəsində iştirakı, qadın və kişilərin əmək haqqı, kişilərin təhsil səviyyəsi, doğuşa nəzarət üsullarını bilməsi, ailənin coğrafi bölgəsi, uşaqların yaş tərkibi kimi faktorlar qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, sosial vəziyyət, o cümlədən kişi və qadınların evlilik yaşı da, nəsilvermə qərarına təsir göstərir.

Uşaq sahibi olmağın dəyəri və faydaları zaman və məkana görə dəyişir: Ənənəvi kənd təsərrüfatı cəmiyyətlərində uşaq sahibi olmağın və böyütməyin faydaları yüksək, xərc isə aşağıdır. Sənayeləşmiş və şəhərləşmiş müasir cəmiyyətdə xərclər artdıqca uşağın qəbul edilən faydası azalır. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi şəhərlərdə cəmləşib və işçi qüvvəsinin əksəriyyəti qeyri-əsas sektorlarda çalışır. Qadınlar evdən kənarda daha çox iş imkanı taparaq işçi qüvvəsinə qoşulurlar. Beləliklə, daha az uşaq və kiçik ailələrə üstünlük verilir. Yaponiyada gənc qadınlar subay qalmağa və valideynləri ilə daha çox yaşamağa və bütün gəlirlərini özlərinə xərcləməyə üstünlük verirlər.

Nəsilvermə ilə bağlı modellərin nəzəri strukturu əsasən Beker tərəfindən irəli sürülüb. Bu problemin təhlilini sadələşdirmək üçün Beker hər bir ailənin doğum və uşaqların sayı arasındakı intervala mükəmməl nəzarət etdiyini fərz etdi. Neoklassik iqtisadi strukturda Beker uşaqların davamlı mallar kimi qəbul edildiyini və uşaqların keyfiyyətinin uşağa düşən xərclər (təhsil, sağlamlıq və s.) vasitəsilə müəyyən edildiyini müdafiə edirdi. Bekerin fərziyyəsi nəsilvermə determinantlarının təhlili üçün iqtisadi yanaşmanı təmin edir. Bekerə görə, əksər ailələr üçün uşaqlar fiziki qazanc və məmnunluq mənbəyidir. Uşaqlarla bağlı məsrəflər və ya həzzlər digər davamlı malların xərclərinə bənzəyir. Beker uşaqlara olan tələb strukturunu digər davamlı istehlak mallarına olan tələb strukturu ilə müqayisə etmiş və gəlirin artmasının daha çox uşaq və uşaq başına daha çox xərc tələb etdiyini bildirmişdir. Bundan əlavə, Beker davamlı malların tələb nəzəriyyəsinin uşaq tələbinin təhlilində faydalı bir konstruksiya olduğunu göstərməyə çalışdı. Bekerə görə, nəsilvermə faydalı funksiya çərçivəsində ayrıca yoxlanılan uşaqların sayı və keyfiyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə müəyyən edilir. Bekerin təhlilində əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, uşaqların keyfiyyəti yüksəldikcə uşaqların sayına görə marjinal dəyərinin (yəni, keyfiyyət sabit saxlandıqda əlavə uşağın qiyməti) artması və uşaq sayı artdıqca keyfiyyətə görə

uşaqların marjinal dəyərinin (uşaqların sayı sabit saxlandıqda keyfiyyətdə bir vahid artımın dəyəri) artmasıdır [12]. Doğum qərarı, qadının əmək haqqı və ailə gəliri ilə müəyyən edilir ki, bu da zaman xərclərini və böyüdülmüş uşağın potensial faydasını nəzərə almaqla verilir. Qadınların işçi qüvvəsində fəal iştirakı, yəni onların insan kapitalının inkişafı uşaqların doğulduğu andan yetkinlik yaşına çatana qədər göstərilən xidmətin vaxt xərclərini və xüsusən də dəyərini artırır. Əlavə uşağın yükü artır və buna görə də əlavə uşaq sahibi olmaq istəyi azalır. Bundan əlavə, ananın vaxt dəyərinin artması onu əmək bazarında intensiv iştirak etməyə sövq edir. Bu inkişaf nəticəsində ailədə yeni uşağın doğulmasının azaldılması lehinə ananın əmək qüvvəsində iştirak etməsi qərara alınır [7, s.6]. Neoklassik quruluşda qadınların əmək haqqı uşağa baxmaq üçün ayrılan vaxtın alternativ dəyərini ölçür. Əmək haqqının artması neqativ nəsilvermə effekti yaradır və uşaq sahibi olmaq üçün alternativ dəyəri artırır [13,s 213].

Beləliklə, uşaq qərarı əlavə uşağın xərcləri və faydası balanslaşdırılaraq qəbul edilir [9, s.6]. Ev təsərrüfatlarında uşaq dünyaya gətirmək qərarı qadının əmək haqqı və tərbiyə olunan uşağın vaxt xərclərini və ya potensial qazancını ölçmək üçün nəzərdə tutulan ailənin gəliri ilə müəyyən edilir. Doğum qərarının əlavə uşağın vaxt xərcləri və keyfiyyət-kəmiyyət qarşılıqlı əlaqəsi ilə ifadə olunduğu da, güman edilir. Bekerin iqtisadi struktura verdiyi ən mühüm töhfə odur ki, o, keyfiyyət və kəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini ortaya qoyur.

Nəsilvermənin İqtisadi Nəzəriyyəsinin qabaqcıllarından biri də Harvey Leibensteindir. Leibensteinə görə, ailələr uşaqdan üç əsas fayda əldə edir. Birincisi, uşağın ailəyə istehlak malları olaraq verdiyi zövq və sevincin faydası nəzərdə tutulur. İkincisi, uşağın istehsalçı olaraq ailəyə verdiyi töhfədən və müəyyən bir mərhələdən sonra gəlirindən yaranan faydadır. Uşağın ailəyə üçüncü faydası, valideynlərin qocalanda və ya xəstəlik zamanı onların ehtiyaclarını qarşılayarkən ortaya çıxır. Leybenşteynə görə gəlir artımı ilə uşağın istehsal vasitəsi olaraq faydalanması arasında mənfi bir əlaqə var [8].

Bekerə görə, gəlir artdıqca ailələr daha çox uşaq tələb edəcək. Ailələr, uşaq sahibi olmaq mövzusunda sanki istehlak malları alırlar kimi davranırlar. İlk dəfə Gary Beker, Robert Barro ilə birlikdə nəsilverməni iqtisadi artım nəzəriyyəsi ilə birləşdirdi. Beker və Barro (1988) fədakar valideynlərin övladlarının sayı və faydalılığı əsasında nəsillərarası model çərçivəsində nəsilverməni təhlil edir. B&B nəsilvermə modeli, valideynlərin övladlarının, nəvələrinin və s. istehlakından dərhal fayda əldə etdiyi fərziyyəsinə əsaslanır. Yəni, valideynlər uzunmüddətli fədakarlığı qəbul edərək uşaq dünyaya gətirmə qərarlarını öz nəsillərinin böyüməsi kimi görürlər. Bu, onların B&B modelində uşaqlara olan tələbatının əsasını təşkil edir. Bu modelə əsasən: 1.) Valideynlər istehlak malını bəyənirlər: faydalılıq artır və öz istehlakları azalır; 2.) Valideynlər fədakardırlar 3.) Valideynlər uşaq sahibi olmağı sevirlər, uşaq sayında artım azalan gəlirlərə məruz qalır[2].

Bekerin uşaqlara olan tələbat nəzəriyyəsinin mahiyyətini iki müddəaya endirmək olar. Birincisi, ailənin gəliri artdıqca, valideynlər uşaqlarını daha yüksək yaşayış səviyyəsi ilə təmin edəcəklər. İkincisi, gəlir artdıqca, yəqin ki, valideynlər tələb etdikləri uşaqların sayını artıracaqlar. Beker öz iqtisadi nəzəriyyəsində uşaqlara davamlı istehlak malları kimi yanaşır. Onun uşaqlara bu cür rəftar etməsini əsaslandırması ondan ibarətdir ki, avtomobillər kimi uşaqlar da xeyli xərc tələb edir və uşaqlara olan tələbin xarakteri avtomobillərə olan tələbə bənzəyir - yüksək gəlirli ailələr daha çox avtomobil və daha keyfiyyətli avtomobil tələb edir. Eynilə, onlar daha çox uşaq tələb edir və uşaq başına daha çox xərcləyirlər [6, s 234].

Fərz edilir ki, bir çox ölkələrdə daha az uşaq sahibi olmaq tendensiyası gözlənilən ömür uzunluğunun artmasına, uşaq ölümünün azalmasına, qadınların savadlılığının və müstəqilliyinin yaxşılaşmasına və urbanizasiyaya cavab olaraq baş verib ki, bunların hamısı demoqrafik keçid modelinə əsasən adambaşına düşən ÜDM-in artması nəticəsində olub. 1990-cı ildən sonra Şərqi Avropada ÜDM-in artımı uşaq doğumunun təxirə salınması və nəsilvermənin kəskin azalması ilə əlaqələndirilmişdir.

Doğuşa nəzarətin norma hesab olunduğu inkişaf etmiş ölkələrdə gəlir artımı eyni şəkildə doğum qabiliyyətinin azalması ilə əlaqələndirilir. Bunun arxasında duran nəzəriyyələrə

aşağıdakılar daxildir:

- Daha çox qazanan insanlar karyeralarını davam etdirməkdənsə, uşaq dünyaya gətirməyə və valideynliyə diqqət yetirsələr, daha yüksək alternativ dəyərə sahib olarlar.
- İqtisadi cəhətdən özlərini təmin edə bilən qadınların evlənməyə həvəsi daha azdır.
- Yüksək gəlirli valideynlər keyfiyyəti kəmiyyətdən çox qiymətləndirirlər və buna görə də resurslarını daha az uşaqlara xərcləyirlər [1].
- Din bəzən təsiri dəyişdirir; daha yüksək gəlir katolik cütlüklər arasında bir qədər artan nəsilvermə ilə əlaqələndirilən araşdırmalar da mövcuddur [10, s.238].

AZƏRBAYCANDA VƏZİYYƏTİN SORĞU VASİTƏSİLƏ TƏHLİLİ

BMT Əhali Fondu və İnkişaf Agentliyinin Azərbaycanda əhalinin demoqrafik vəziyyətinə dair hesabatında ölkə üzrə əhali sayının 2045-ci ildə 11 milyona çatacağı proqnozlaşdırılır. Həmçinin əhali artımının ötən illər üzrə dinamikasına və artım komponentlərinin vəziyyətinə görə 2050-ci ilə qədər əhali sayının nəinki 12 milyon nəfəri keçməyəcəyi, hətta həmin illərdən etibarən azalan tendensiya üzrə davam edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Demoqrafik tendensiyaları müəyyənləşdirərkən ailələrin doğum qərarına, dolayısı ilə nəsilvermə əmsalına təsir edən amilləri təhlil etmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Ailələrin gəlir səviyyəsindəki artımın ya Bekerin nəzəriyyəsində olduğu kimi doğum qərarına müsbət, ya da Wang və Famoyenin dediyi kimi mənfi təsir göstərəcəyi araşdırılmışdır.

Evli əhali arasında aparılan sorğuda 5% statistiki əhəmiyyətlilik üçün seçmə müşahidələrin sayı aşağıdakı düstur 1 ilə hesablanmışdır.

$$\frac{\dfrac{z^2 \times p(1-p)}{e^2}}{1+\left(\dfrac{z^2 \times p(1-p)}{e^2 N}\right)}$$

Burada N-əhali sayı, e-marginal xəta, z-etibarlılıq dərəcəsini, p isə ehtimal faizini göstərir.

Sorğu zamanı ailənin gəlir səviyyəsi ər və arvad birlikdə olmaqla dörd kateqoriyaya bölünmüşdür. 1000 azn-ə qədər olan qrup aşağı gəlirli, 1000-2000 azn orta gəlirli, 2000 azn dən yuxarı yüksək gəlirli, 3000-dən yuxarı isə ən yüksək gəlirli ailə qrupu kimi xarakterizə olunmuşdur.

Qrafik 1. Aşağı gəlirli ailələrin doğum qərarı (ailə gəliri, 1000AZN-dən aşağı)

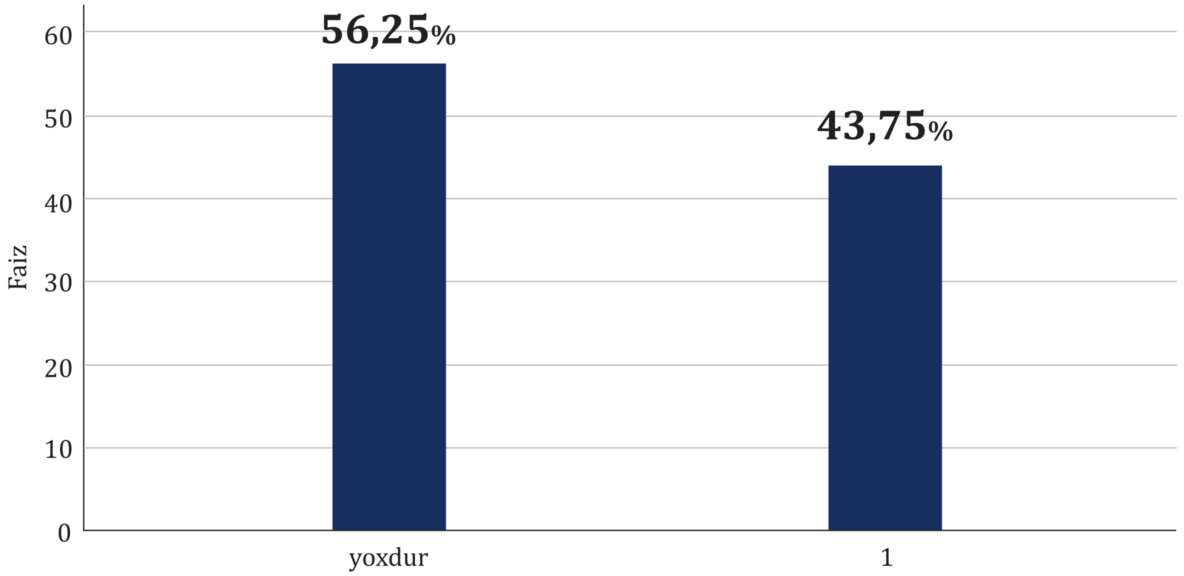

Mənbə: Müəllif tərəfindən SPSS proqramı vasitəsilə

Sorğu əsasında məlum olmuşdur ki, aşağı gəlirli ailələrin əksəriyyəti ümumiyyətlə uşaq sahibi olmamağı düzgün hesab edənlərdir. 44% - i isə bir uşaq sayını ideal hesab edirlər.

Qrafik 2. Orta gəlirli ailələrin doğum qərarı(ailə gəliri 1000-2000 AZN)

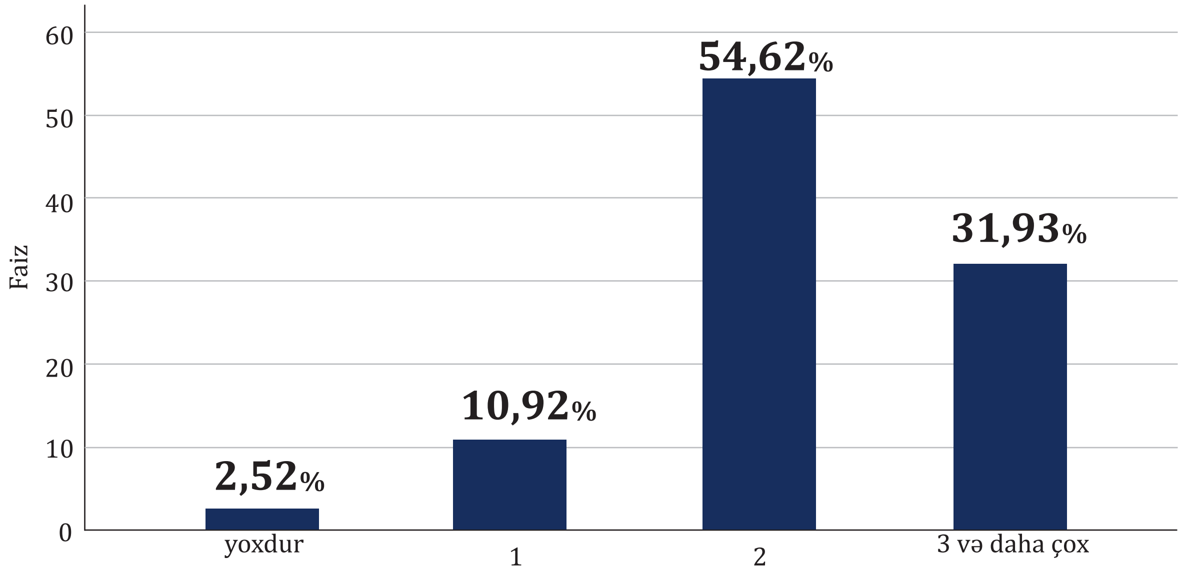

Mənbə: Müəllif tərəfindən SPSS proqramı vasitəsilə

Yuxarıdakı qrafikə əsasən, orta gəlirli ailələr qrupu isə 55 faizi 2 uşağı ailədə ideal say hesab edirlər. Yalnız 32 faizi ailədə çox uşaq olmasını doğru hesab edirlər.

Qrafik 3. Yüksək gəlirli ailələrin doğum qərarı(2000-3000AZN)

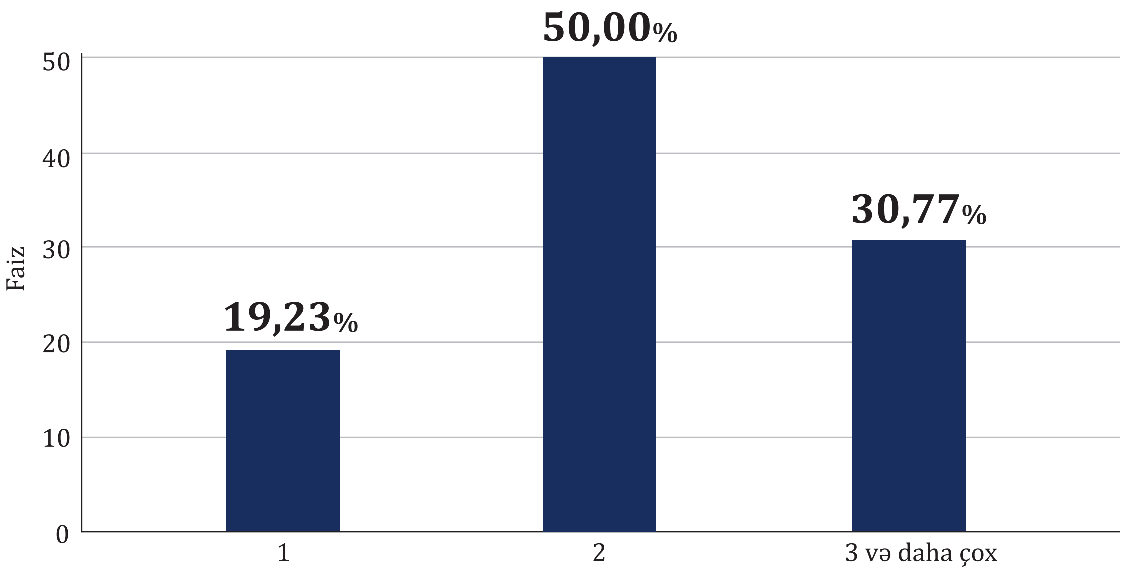

Mənbə: Müəllif tərəfindən SPSS proqramı vasitəsilə

Qrafik 3-də gördüyümüz kimi yüksək gəlirli ailə qrupunun yarısı 2 uşaqlı ailələrə üstünlük verir. Bu kateqoriyadan olan 31% respondent çox uşağlı, 19%-isə tək uşaqlı ailələri ideal hesab edirlər.

Qrafik 4. Ən yüksək gəlirli ailələrdəki doğum qərarı(3000AZN-dən yuxarı)

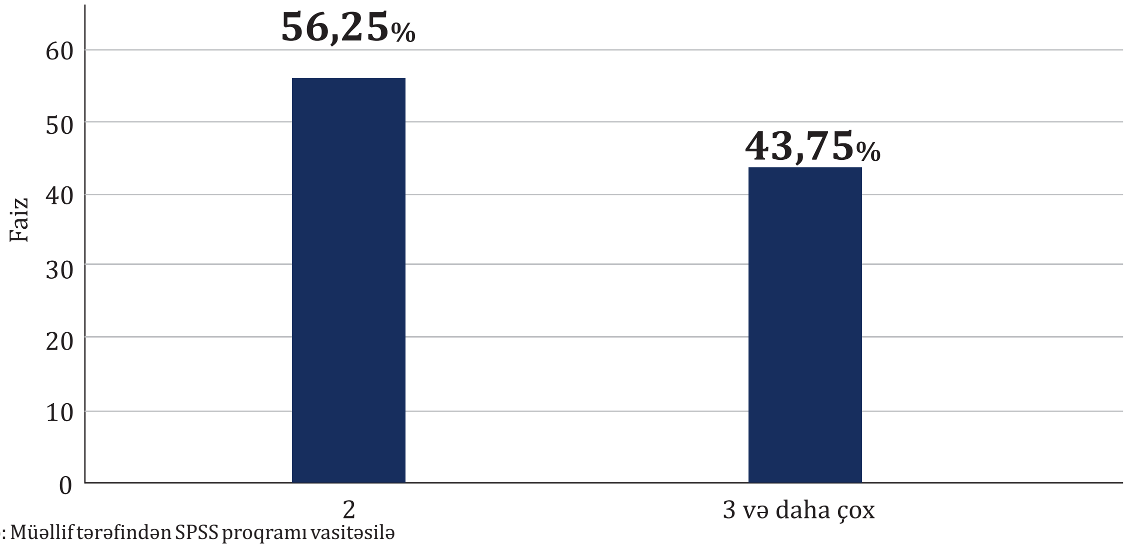

Mənbə: Müəllif tərəfindən SPSS proqramı vasitəsilə

Ən yüksək gəlirli ailələrə nəzər saldıqda isə sorğu iştirakçıları tərəfindən azı iki uşağın olmasını ideal hesab etdiklərini görə bilirik. 3 və daha çox uşaq arzulayanların ən yüksək faizinin bu qrupda olduğu məlum olur (43.75%).

Cədvəl 1. Ailə gəlirləri və uşaq sayı arasında əlaqənin müəyyənləşdirilməsi üçün chi kvadratı (chi-square testi)

	Значение	ст.св.	Асимптотическая значимость (2-сторонняя)
Хи-квадрат Пирсона	8,533[a]	9	,481
Отношения правдоподобия	10,702	9	,297
˘Линеино-линеиная связь	2,532	1	,112
Количество допустимых ˘наблюдении	387		

Mənbə: Müəllif tərəfindən SPSS proqramı vasitəsilə

İndi isə aparılmış sorğu əsasında gəlir və uşaq sayı arasında əlaqənin mövcudluğunu chi-kvadratı vasitəsilə test edək. Qeyd edək ki, sorğuda iştirak etmiş qadınların 42%-i işsiz , 58-i isə məşğul qadınlardır. H0 hipotezinə əsasən ailə gəliri və uşaq sayı arasında əhəmiyyətli bir əlaqə mövcud deyil. H1-ə əsasən iki dəyişən arasında əhəmiyyətli bir əlaqə mövcuddur. Pirson Xi kvadratı testinin ehtimal dəyərinə baxdıqda 5%-dən böyük olması (0.48) H0 hipotezinin rədd edilməsi anlamına gəlməkdədir. Nəticə olaraq, ailədəki gəlir səviyyəsinin uşaq sayına təsir göstərmədiyini dəyə bilirik.

Cədvəl 2. Ailələrin əlavə gəlirləri və uşaq sayı arasında əlaqənin müəyyənləşdirilməsi üçün xi kvadratı testi(chi-square testi)

	Значение	ст.св.	Асимптотическая значимость (2-сторонняя)
Хи-квадрат Пирсона	5,826[a]	6	,443
Отношения правдоподобия	5,284	6	,508
˘Линеино-линеиная связь	,429	1	,512
Количество допустимых ˘наблюдении	396		

Mənbə: Müəllif tərəfindən SPSS proqramı vasitəsilə

Sorğunun bir sualında ailə maaşdan əlavə hərhansı bir gəlir qaynağının mövcudluğu araşdırılmışdır. Ailələrə valideyn dəstəyi, mənfəət, renta kimi gəlir mənbəyinin olmasının ümumi qərara necə təsir etdiyi öyrədilmişdir. İndi isə aparılmış sorğu əsasında əlavə gəlir mənbəyi və uşaq sayı arasında əlaqənin mövcudluğunu xi-kvadratı vasitəsilə yoxlayaq. H0 hipotezinə əsasən ailənin əlavə gəliri və uşaq sayı arasında əhəmiyyətli bir əlaqə mövcud deyil. H1-ə əsasən iki dəyişən arasında əhəmiyyətli bir əlaqə mövcuddur. Pirson Xi kvadratı testinin ehtimal dəyərinə baxdıqda 5%-dən böyük olması (0.44) H0 hipotezinin rədd edilməsi anlamına gəlməkdədir. Nəticə olaraq ailəyə maaşdan əlavə gəlirin mövcudluğu uşaq sayına təsir

göstərmədiyini dəyə bilirik.

Uşağın iki əsas iqtisadi dəyəri var: 1) Uşağın qocalıqda və valideynlərin fövqəladə hallarında maddi təminat mənbəyi olması 2) Uşağın istehsal vasitəsi rolu. Uşağın iqtisadi dəyəri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusən də kənd yerlərində daha aydın görünür və bu regionlarda geniş ailə formasının yayılmasının əsas səbəbi kimi baxıla bilər [5].

Cəmiyyət müasirləşdikcə və iqtisadi və sosial inkişafın yüksək səviyyələrinə çatdıqca uşağın iqtisadi dəyəri azalır. Məcburi təhsil müddətinin uzadılması və uşaq əməyindən istifadə və sui-istifadənin qarşısını alan qanunlar uşağın iqtisadi töhfəsini azaldır. İctimai sağlamlıq və rifah tədbirləri, pensiya planlamaları, fərdi pensiya və həyat sığortası proqramları kimi institusional sosial təminat təcrübələrinin yayılması valideynlərin qocalıq dəstəyi olaraq gördükləri uşaqdan asılılığı zəiflətdi. Aşağıdakı şəkilə əsasən Azərbaycan üçün uşaq sahibi olmağın cəmiyyətdə nə anlam daşıdığını müəyyən edək.

Qrafik 5. Uşaq sahibi olmanın daşıdığı anlam

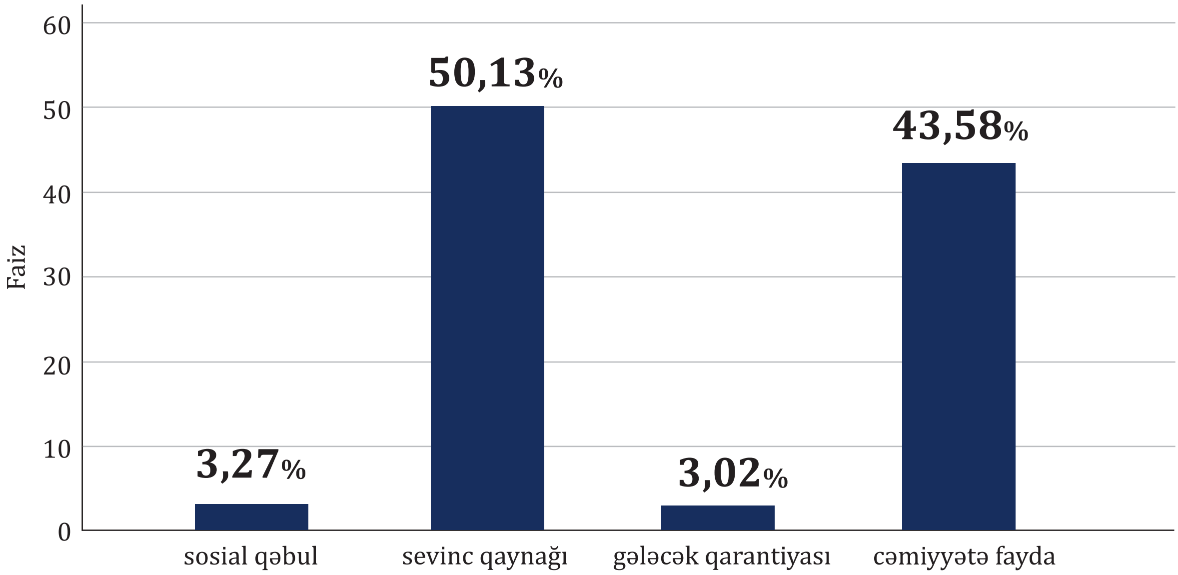

Mənbə: Müəllif tərəfindən spss proqramı vasitəsilə

Yuxarıdakı qrafikə əsasən, sorğuda iştirak edənlərin yarısı uşaq sahibi olmağı sevinc, zövq qaynağı olduqlarını düşünürlər. 44 faizi isə uşaq sahibi olmağın məsuliyyətini dərk edir, övladı Allahın onlara əmanəti olaraq görürlər və cəmiyyətə faydalı yetkin şəxs yetişdirmək qayəsində olduqlarını qeyd edirlər. Digər 6 faiz əhali isə sosial qəbul və gələcək qarantiyası olaraq görür.

Hər şeydən əvvəl, uşaq insan növünün davamlılığını təmin etdiyi üçün dəyərlidir, lakin bu, ən vacib səbəb deyil. Uşaqlar sevinc, xoşbəxtlik və qürur mənbəyidir. Bəzi hallarda uşaq valideynlərin potensial dəstəkçisi və dayağıdır (xüsusilə də qocalıqda). Bu dövrdə uşaq dünyaya gətirmək və böyütmək xeyli xərc tələb edir. Bu, ailə resurslarına təzyiq göstərir. Bu, valideynlərin imkanlarını və fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmasına səbəb olur. Nəsilvermənin iqtisadi nəzəriyyəsi olduğu üçün cütlər qərar verməli, uşağın fayda-xərclərini düşünməlidirlər. Xərc-fayda həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi elementlərə malikdir [5]. Uşağın dəyərini valideynlərin ehtiyaclarını ödəmək və onlara xidmət etmək funksiyası və ya valideynlərin sahib olduqları uşaqdan aldıqları yaxşı şeylərin cəmi kimi düşünmək olar. Dünyanın bir çox yerlərində yaşlı valideynlərin qayğısına qalmaqda uşağın rolu vacibdir. Uşaq həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi dəyərlərə malikdir. Qeyri-iqtisadi dəyərlər sosial və psixolojidir. Bu, valideynlərin uşaq sahibi olmaqdan və onları böyütməkdən əldə etdikləri mənəvi və sosial məmnunluğu ehtiva edir. Uşaq valideynlərdə sevgi, nailiyyət hissi, soyadını saxlama, sosial qəbul kimi qeyri-iqtisadi dəyər elementləri yaradır.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, xi-kvadratı testi vasitəsilə iki kateqorik dəyişən olan ideal doğum sayı və ər və arvadın birgə ailə gəlirləri arasında əlaqənin olmadığı tapılmışdır. Həmçinin ailəyə valideynlərin dəstəyi, renta, faiz, mənfəət kimi başqa gəlir qaynaqlarının mövcudluğunun da doğum sayına təsir etmədiyi məlum olmuşdur.

Azərbaycanda mövcud vəziyyəti təhlil edərkən Bekerin nəzəriyyəsindəki kimi gəlir artımı uşaq sayını artırdığı fərziyyəsinin uyğun olmadığını müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, nəsilvermə əmsalına sosial-psxolojik məsələlər daha çox təsir göstərir. Lesteinbertin nəsilvermə modelinə uyğun olaraq Azərbaycan üçün övladlar daha çox sevinc mənbəyidilər. Lakin Beker dediyi kimi gəlirdən asılı olaraq uşaq sayı artmır. İstənilən gəlir kateqoriyasın görə üstünlük verilən uşaq sayının 1 və ya 2 olduğunu görə bilirik.

Ümumilikdə nəsilvermənin iqtisadi nəzəriyyələrini daha dəqiq və düzgün olması üçün ilkin fərziyyə olan ailələr doğum qərarına nəzarət etməkdə bütün imkanlara malik olması gərəkdir. Bunun üçün də yüksək inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyətlərindəki kimi ailə planlama məsələləri ilə bağlı maarifləndirmə, təbliğat işlərinin aparılması olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Balbo, Nicoletta; Billari, Francesco C.; Mills, Melinda, "Fertility in Advanced Societies: A Review of Research". European Journal of Population, 2012
2. Barro, Robert J., and Gary S. Becker, "Fertility Choice in a Model of Economic Growth." Econometrica, 1989.
3. Baran Tuncer, National government publication: Turkish. Ankara : University of Hacettepe , 1976.
4. Charles F. Westoff, RG Potter, Third Child: A Study in Prediction of Fertility, University of Princeton, USA, 2015
5. Espenshade, Thomas J. , The Value and Cost of Children, Population Reference Bureau, Inc., Washington, DC Population Bulletin, Apr 1977
6. Gary S. Becker , An Economic Analysis of Fertility Columbia University, National Bureau of Economic Research, 1960
7. Joseph Hotz, The economics of fertility in developed countries, Duke University Handbook of population and famility economics. University of Chicago, 1997
8. Matthias Doepke , Gary Becker on the Quantity and Quality of Children, Northwestern University, Chicago,USA, November 2014
9. Olfa, Lahga, A Socioeconomic Analysis of Fertility Determinants with a Count Data Models The Case of Tunisia, Egypt: Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey (ERF), Cairo, 2002
10. S.C. Smith, Economic Development / M.P. Todaro(12th edition), George Washington University, USA, 2003
11. Weiren Wang and Felix Famoye. Modeling Household Fertility Decisions with Generalized Poisson Regression, Jurnal: Journal of Population Economics, 1997
12. Willis R. "A New Approach to the Economic Theory of Fertility Behavior" Journal of Political Economy, 1973
13. Winkelmann və Zimmermann, Count data models for demographic data, Mathematical population studies, University of Zurich, Swiss, 1994.

EFFECT OF FAMILY INCOME ON FERTILITY RATE

Sabina JUMAZADEH

SUMMARY

The aim of the study is to investigate the dependence between the fertility rate and income, which is one of the most important demographic indicators in the country. A survey was conducted among married people in Azerbaijan by the author to analyze the impact of family income, the impact of the presence of any additional source of family income on the decision to give birth. SPSS package program was used in the analysis of the survey conducted on the Survey Monkey platform. The chi-square test was used to analyze the dependence between two categorical variables.

The qualitative-quantitative approach used by different researchers in fertility studies in the literature has not been addressed in any scientific research before in Azerbaijan. Although many studies have been conducted on the effect of population growth on economic development, examining the factors affecting the decision of families to have children at the micro level shows the novelty of the research. Specific regional and national demographic contexts and trends should be taken into account when defining countries' development strategies.

Keywords: *fertility rate, income, birth decision, Becker's theory, Leibenstein's theory*

ВЛИЯНИЕ ДОХОДА СЕМЬИ НА УРОВЕНЬ РОЖДАЕМОСТИ

Сабина ДЖУМАЗАДА

РЕЗЮМЕ

Целью исследования является исследование зависимости между коэффициентом рождаемости и доходом, который является одним из важнейших демографических показателей в стране. Автором проведен опрос среди состоящих в браке в Азербайджане для анализа влияния дохода семьи, влияния наличия любого дополнительного источника дохода семьи на решение о рождении ребенка. При анализе опроса, проведенного на платформе Survey Monkey, использовалась пакетная программа SPSS. Тест хи-квадрат использовался для анализа зависимости между двумя категориальными переменными.

Качественно-количественный подход, используемый различными исследователями в исследованиях фертильности в литературе, ранее не рассматривался ни в одном научном исследовании в Азербайджане. Хотя было проведено много исследований влияния роста населения на экономическое развитие, изучение факторов, влияющих на решение семей иметь детей на микроуровне, показывает новизну исследования. Конкретные региональные и национальные демографические условия и тенденции следует учитывать при определении стратегий развития стран.

Ключевые слова: *коэффициент рождаемости, доход, решение о рождении, теория Беккера, теория Лейбенштейна*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.04.2023
Çapa qəbul olunub:14.04.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

STUDYING THE IMPACT OF TOURISM ON ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN

№ 1(6)-2023, səh. 97-106

Bahman HUSEYNLI,
Lecturer,
Department of Business Administration,
Azerbaijan State University of Economics
Head of the Department of
Labor Market Analysis,
Azerbaijan Public Employment Agency

bahmanhuseynli@gmail.com

Studying the impact of tourism on economic growth in Azerbaijan

Bahman HUSEYNLI,
Lecturer, Department of Business Administration,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Head of the Department of Labor Market Analysis,
Azerbaijan Public Employment Agency

ABSTRACT

Tourism, which has become one of the most important sectors in many developing countries, is one of the largest and fastest growing service sectors in the world. The effect of tourism on economic growth is a proven fact both in the literature and in practice. The main purpose of this study is to investigate the effect of tourism on economic growth in Azerbaijan within the framework of tourism economy. In this context, data for the years 1995-2020 were obtained from UNWTO. Systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the study. As a result of the research conducted in the context of the analyzed years, the highest number of tourists came to Azerbaijan (3.17 million people) in 2019, tourism revenues were maximum (3.21 million US dollars) in 2017, and per capita tourist expenditures were highest (993 US dollars) in 2018. found. In addition, it has been determined that the share of tourism in the Gross National Product in Azerbaijan was the highest (7.5%) in 2016.

Keywords*: tourism, tourism economy, economic growth, GDP, Azerbaijan.*
JEL code: *Z30; Z32*

INTRODUCTION

Tourism is one of the largest and fastest growing industries in the world. Tourism has become one of the most important sectors in many developing countries. Tourism is an activity with great potential due to the formation of economic dynamics and its capacity to absorb the workforce. Tourism is linked to many service sectors and the performance of the tourism sector also affects the performance of other related sectors. The tourism sector has a wide range of services offered in many areas such as accommodation, food and beverage, and agency, and also provides employment opportunities for many people [1].

It can contribute to a country's economic growth by creating more employment opportunities, increasing investment in new infrastructure, and increasing a country's tax revenues and foreign exchange revenues [2]. Today, tourism has become a popular phenomenon and one of the largest industries in the world. Thanks to the great socio-economic contributions, tourism has become an important economic sector for many countries around the world. Tourism is one of the important economic activities that not only provides a major source of income for the economy, but also creates many jobs and develops services and infrastructure.

Tourism plays an important role in increasing socio-economic growth, especially in developing countries. Therefore, tourism policies and their implementation are of central importance for World Bank countries. However, the fact that tourism is closely interconnected with other sectors such as environment, education, health and transportation makes it even more difficult to reach the targets that countries have set for the sector. For example, the tourism sector relies heavily on local human capital; this means that tourism and accommodation workers must be properly trained for specific jobs (education sector) and mobility must be facilitated both in terms of infrastructure and public transport (transport sector) [3].

In the recent years, tourism business development has been the focus of study and research. In the analysis of tourism, economists emphasize the economic effects of tourism on the

economy. The speedy growth of tourism causes an increase of household incomes and government revenues through multiplier effects, improvements in the balance of payments, and growth of the tourism industry.

METHODOLOGY

The main purpose of this study is to investigate the effect of tourism on economic growth within the framework of tourism economy. However, the development of the tourism sector in Azerbaijan in 1995-2020 was investigated in the study. In this direction, studies on the impact of tourism on economic growth in the literature have been compiled in a systematic manner, all of them have been examined within the scope of the year, country, and topic, and the results have been analyzed. Both qualitative and quantitative methods were used in the study. Systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the study. Qualitative data were obtained from academic literature and quantitative data from UNWTO.

According to UNWTO [4], anyone who spends at least one night in a country, but does not live there for more than 12 months, is considered a tourist. According to UNWTO's methodology, those who take part in business trips and other non-tourism trips are not taken into account in the statistics. In addition, the number of people who pass through during the same day, such as crew members of ships or flights, are also not considered tourists in most countries. If the same person enters more than once in the same year, each visit is counted again.

TOURISM SECTOR AND INDUSTRY

Tourism is one of the fastest growing sectors of the global economy. Most countries that invest in tourism and see it as a key sector for their development rely on tourism for their economic growth. Various initiatives have been taken by national governments over the past decade, such as reviewing tourism strategic plans, tourism communication campaigns, and the creation of national tourism brands.

Almost all international tourists carry out three activities that are common to them and from which we can measure the international tourism dimension [5]. The activities of these tourists are: crossing international borders, exchanging the national currency and spending time abroad, that is, staying in some kind of facility for accommodation.

Many countries are trying to take advantage of their natural qualities and attractions, such as historical heritage, exotic landscapes, and a convenient location for shopping and entertainment, which drive economic growth and further support this sector [6]. The earnings from the tourism sector therefore not only affect the economic growth of a country or region, but also lead to job creation in different sectors, foreign exchange accumulation and improvement of the long-term economic infrastructure [7].

THE IMPACT OF TOURISM ON ECONOMIC GROWTH

The causality between tourism growth, relative prices and economic growth has also been discussed in the literature [8]. The idea of economic growth, which is also a reflection of the rise in real per capita income, essentially relates to the production capacity, which is associated with the supply side of the economy and defines long-term gains [9].

That is, Dritsakis and Athanasiadis [10] applied causality tests based on the VAR model for Greece, based on the data of the 1960-2000 period. As a result of the study, it was found that TLG is supported and there is a long-term cointegration relationship between tourism and economic growth. Gündüz and Hatemi [11] applied leveraged bootstrapping causality tests for Turkey during the 1963-2002 period. As a result of the study, they found unidirectional causality running from international tourism to economic growth. Özdemir and Öksüzler [12] investigated the causal relationship between tourism earnings and economic growth using the Johansen technique and VECM in the 1963-2003 sampling period in Turkey. As a result of the study, it has

been proven that there is both short-run and long-run unidirectional causality from tourism to GDP.

In a study by Khalil, Kakar, and Malik [13], the role of tourism revenues in short-term economic development in Pakistan between 1960 and 2005 was examined through the ECM. As a result of the study, it has been revealed that economic expansion is necessary for tourism development in Pakistan. Kızılgöl and Erbaykal [14] examined the relationship between tourism revenues and economic growth for Turkey in the 1992-2006 period using the Toda-Yamamoto causality method. As a result of the study, it has been proven that there is unidirectional causality from economic growth to tourism revenues.

In a study by Gautam [15], the relationship between tourism and economic growth in Nepal was examined. As a result of the study, it was found that the cointegration test for the determination of the long-term relationship and the error correction method for the short-term dynamics were performed, and it was determined that tourism (represented by foreign exchange income) causes economic growth in both the short and long run. A study by Snyman [16] examined the role of tourism employment in poverty reduction in Botswana, Malawi and Namibia. As a result of the study, it was found that employment in tourism in rural communities helps to involve residents in the market economy, while income from tourism employment allows households to invest in assets, education and investment.

Aslan [17] investigated the causality relationship between tourism development and economic growth by using the panel Granger causality tests newly developed for the 1995-2010 period in Mediterranean countries. As a result of the study, the EDTG hypothesis was supported for Spain, Italy, Tunisia, Cyprus, Croatia, Bulgaria and Greece. However, TLG hypothesis valid for Turkey and Israel, BC hypothesis accepted for Portugal, NC hypothesis accepted for Malta and Egypt. Pavlic, Svilokos and Tolic [18] examined the causal relationship between tourism and economic growth by applying the Johansen Maximum Likelihood cointegration technique and VECM covering the period 1996-2013 in Croatia.

A study by Hesami, Rustamov, Rjoub, and Wong [19] examined the impact of oil prices on tourism revenue in countries that heavily relied on crude oil exports from 2000 to 2017. As a result of the study, it was found that oil prices and tourism revenues are cointegrated, the existence of long-term equilibrium relations and a unidirectional Granger causality from oil prices to tourism revenues. Karimi, Khezr, and Razzaghi's [20] study of the effects of regional conflicts on tourism in Middle Eastern and African countries revealed the contradictory spread of domestic and foreign prices in the effects of relative prices on tourist arrivals. While rising prices in neighboring countries attracted more domestic tourists, it also revealed that higher domestic prices are indicative of improved tourism structures and more tourists.

DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR IN AZERBAIJAN

The years with the highest tourism income in Azerbaijan are 2017, 2016 and 2018 respectively. However, the years with the largest share of the tourism sector in the GNP are 2016 (7.5%), 2018 (6.05%) and 2017 (4.9%), respectively.

Figure 1. Number of tourists in Azerbaijan (1995-2020)

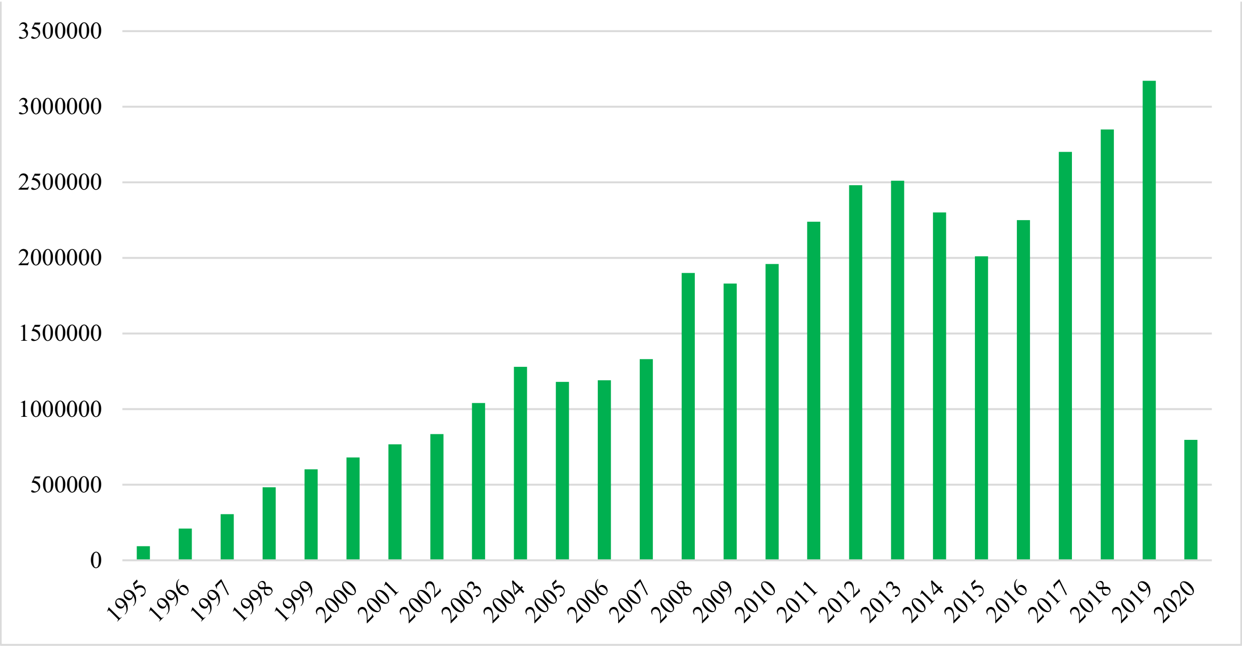

Source: UNWTO (2023)

When looking at the total number of tourists who visited Azerbaijan, it appears that the year 2019 saw the highest number of visitors (3.17 million), followed by 2018 (2.85 million), and 2017 (1.77 million) (2.7 million people). The year 2018 saw the largest amount of money spent by tourists per person (993 USD), followed by 1995 (935 USD), and 2011 (670 USD).

Figure 2. Tourism revenues in Azerbaijan and the share of these revenues in the GNP (1995-2020)

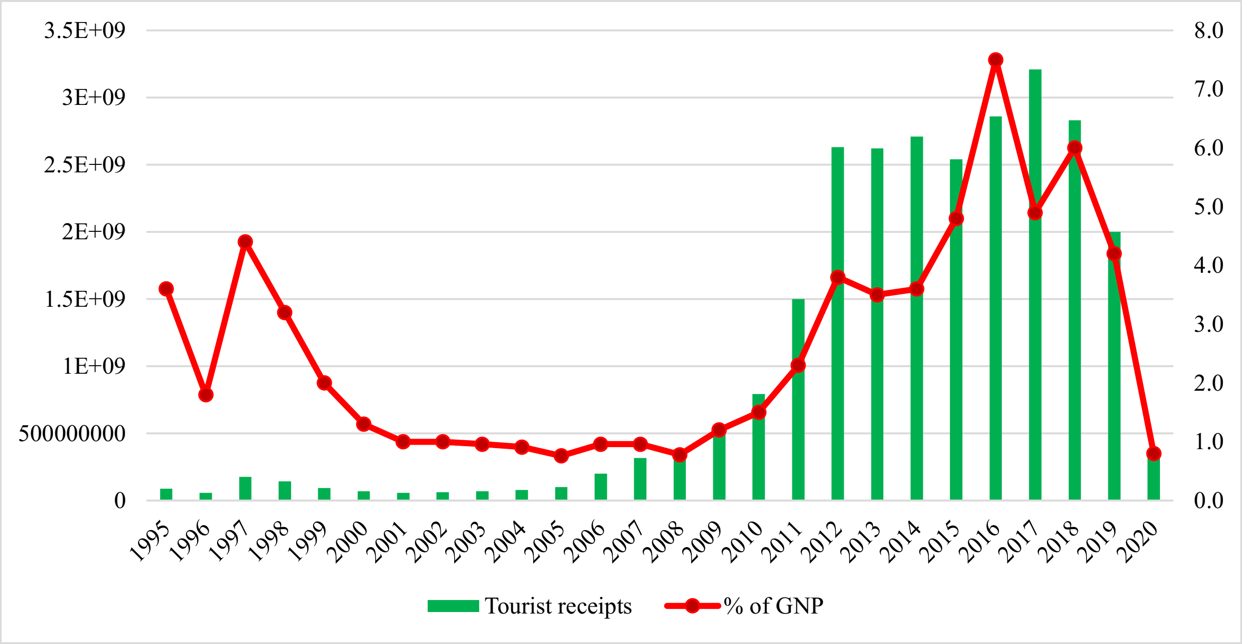

Source: UNWTO (2023)

The COVID-19 epidemic has had a more detrimental effect on certain parts of the economy, including the tourism industry, which is one of those parts. The year 2020 saw the lowest annual total for the number of tourists visiting Azerbaijan during the previous 18 years. The amount of money spent by tourists per person during the epidemic was 427 USD, which is higher than the average amount spent per person in the years before to the pandemic. This is reflected in the earnings generated by tourism (340 million USD) in 2020. It is important to mention that the

tourist industry contributed 0.8% of the total gross national product in 2020.

Both the country's total tourism income and the tourism industry's contribution to the gross national product saw significant growth in 2011 and 2012. The peak of tourism income in Azerbaijan was in 2017, and the peak of the share of the tourism sector in GNP was in 2016.

Figure 3. The number of tourists and the receipts per tourist in Azerbaijan (1995-2020)

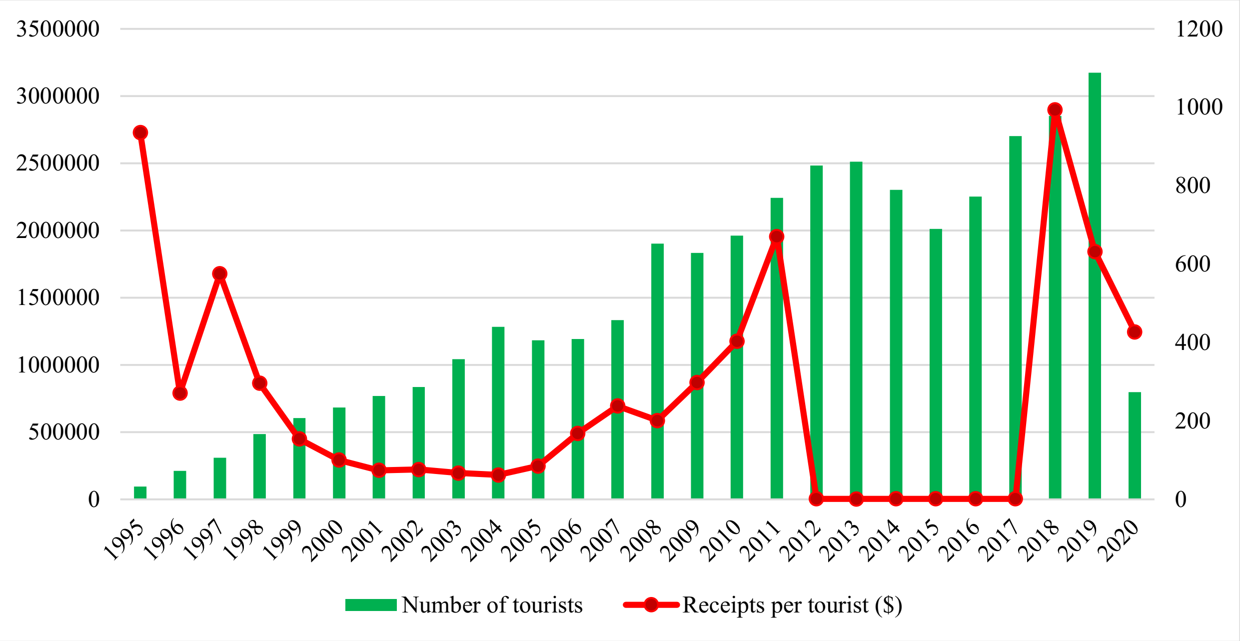

Source: UNWTO (2023)

According to UNWTO [4], each of the tourists who came to Azerbaijan in 2020 spent about 361 US dollars on average. Azerbaijani residents spent an average of 319 dollars per year while vacationing abroad.

CONCLUSION

International tourism is a category of tourism in which tourists have a longer radius of movement outside the national borders of their permanent residence and the economic effects of this type of tourism are significantly higher than those of domestic tourism [21]. A different tourism policy created by various states is one of the primary factors for the existence and development of tourism together with the natural and anthropogenic resources of the determined destinations.

Tourism is indeed a largely service-based industry, ranging from travel, accommodation, transportation, activity planning and catering, but also to the conservation, conservation and exploitation of resources. Tourism in the service sector has been growing dynamically over the past two decades, mainly due to the influx of foreign direct investment, the improvement of infrastructure and the development of tourist offers. The tourism sector contributes significantly to GDP growth, employment and local development. An important factor in a country's development and prosperity is economic growth. Every country seeks to achieve economic progress. As a consequence, several macroeconomic factors have an impact on economic growth [22]. In order for the tourism industry to be sustainable in the future, an effective policy and planning must be established today. The creators of tourism policy and strategies should be able to identify tourism trends and propose adequate mechanisms aimed at the development of high-quality tourism products and services. Tourism policy basically means planning aimed at guiding tourism that needs to progress in its development [23].

As a result of the research, some important information was obtained. Analysis of data on Azerbaijan for the years 1995-2020 reveals that the tourism sector has developed in the country.

Thus, in 1995, tourism revenues in Azerbaijan amounted to 87.00 million US dollars or approximately 3.6 percent of the gross national product. This corresponded to about 93,000 tourists at the time and about US$935 per person. Over the past 25 years, the country's dependence on tourism has increased somewhat. Before the start of the COVID-19 pandemic, sales were $2.00 billion, 4.2 percent of gross national product. Thus, each visitor spent an average of 632 dollars on his vacation in Azerbaijan. In 2020, due to the COVID-19 pandemic, tourist arrivals in Azerbaijan, like the rest of the world, have sharply decreased. Thus, in Azerbaijan in 2020 ($340.00 million) it decreased by 83 percent ($2.00 billion) compared to 2019.

According to the results of the research, it should be noted that the highest number of tourists came to Azerbaijan (3.17 million people) in 2019, tourism revenues were maximum (3.21 million US dollars) in 2017, and tourist expenditures per capita were found to be the highest (993 US dollars) in 2018. In addition, it has been determined that the share of tourism in the Gross National Product in Azerbaijan was the highest (7.5%) in 2016.

Globalization has had the greatest impact, both favorably and unfortunately, on the travel and tourism industry. People are now more interested in the world around them and have a greater desire to learn about cultures they are unfamiliar with, visit locations they have never been to before, and sample foods and beverages they have never tried before [24]. This is due to the fact that their awareness of the wider world has increased. The research by Khan, Naseem, and Khan [25] demonstrates that there is a twofold causation between the amount of money spent on tourism and the growth of the industry. One of the primary responsibilities of governments is to seek out and support economically viable industries as a means of addressing issues of economic expansion, unemployment, and fiscal and monetary imbalances. When seen in this light, policymakers consider the tourist industry to be one of the most significant industry sectors supporting overall macroeconomic success [26].

It is possible to say that the development of tourism in Azerbaijan will have a positive effect on GDP, based on both the analysis of the data on Azerbaijan between the years 1995-2020 and the relevant literature. Based on the findings obtained within the framework of the research, it can be said that tourism revenues are important and that Azerbaijan can increase tourism revenues by taking advantage of its tourism potential.

REFERENCES

1. Ecer, F., & Günay, F. (2014). Measuring the financial performances of tourism firms traded on the Borsa Istanbul through gray relational analysis method. Anatolia: Turizm Arastirmalari Dergisi, 25(1), 35-48.
2. Tang, C. F., & Abosedra, S. (2014). The impacts of tourism, energy consumption and political instability on economic growth in the MENA countries. Energy Policy, 68, 458-464.
https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.01.004
3. Porfido, E. (2020). Tourism Development in the Western Balkans: Towards a common policy. Annual Review of Territorial Governance in Albania, II, 24-45.
https://doi.org/10.32034/CP-TGWBAR-I02-03
4. United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2023). Tourism Statistics.
https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics
5. Bhatia, A. K. (2006). International Tourism Management. New Delhi: Sterling Publishers Private Limited.
6. Sheng, L. (2011). Specialisation versus diversification: A simple model for tourist cities. Tourism Management, 32(5), 1229-1231.
https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.09.012

7. Ribeiro, L. C. D. S., Lopes, T. H. C. R., Montenegro, R. L. G., & Andrade, J. R. D. L. (2018). Employment dynamics in the Brazilian tourism sector (2006–2015). Tourism Economics, 24(4), 418-433.
https://doi.org/10.1177/1354816617736409
8. Huseynli, N. (2022). Econometric Analysis of the Relationship Between Tourism Revenues, Inflation and Economic Growth: The Case of Morocco and South Africa. African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure, 11(1),135-146.
https://doi.org/10.46222/ajhtl.19770720.216
9. Risso, W. A., Barquet, A., & Brida, J. G. (2010). Causality between economic growth and tourism expansion: empirical evidence from Trentino-Alto Adige. Tourismos: an international multidisciplinary journal of tourism, 5(2), 87-98.
https://ssrn.com/abstract=1375407
10. Dritsakis, N., & Athanasiadis, S. (2000). An econometric model of tourist demand: The case of Greece. Journal of Hospitality & Leisure Marketing, 7(2), 39-49.
https://doi.org/10.1300/J150v07n02_03
11. Gündüz, L., & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. Applied Economics Letters, 12(8), 499-504.
https://doi.org/10.1080/13504850500109865
12. Özdemir, A. R., & Öksüzler, O. (2006). Can Tourısm Be An Economıc Growth Polıcy Tool ın Turkey? A Granger Causalıty Analysis. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(16), 107-126.
13. Khalil, S., Kakar, M. K., & Malik, A. (2007). Role of tourism in economic growth: Empirical evidence from Pakistan economy [with comments]. The Pakistan Development Review, 46(4), 985-995.
14. Kızılgöl, Ö., & Erbaykal, E. (2008). The relationship between tourism revenues and economic growth in Turkey: A causality analysis. Suleyman Demirel University the Journal of Economics and Administrative Sciences, 13(2), 351-360.
15. Gautam, B. P. (2011). Tourism and economic growth in Nepal. NRB Economic Review, 23(2), 18-30.
16. Snyman, S. L. (2012). The role of tourism employment in poverty reduction and community perceptions of conservation and tourism in southern Africa. Journal of Sustainable Tourism, 20(3), 395-416.
https://doi.org/10.1080/09669582.2012.657202
17. Aslan, A. (2014). Tourism development and economic growth in the Mediterranean countries: Evidence from panel Granger causality tests. Current issues in Tourism, 17(4), 363-372.
https://doi.org/10.1080/13683500.2013.768607
18. Pavlic, I., Svilokos, T., & Tolic, M. S. (2015). Tourism, real effective exchange rate and economic growth: Empirical evidence for Croatia. International Journal of Tourism Research, 17(3), 282-291.
https://doi.org/10.1002/jtr.1986
19. Hesami, S., Rustamov, B., Rjoub, H., & Wong, W. K. (2020). Implications of oil price fluctuations for tourism receipts: The case of oil exporting countries. Energies, 13(17), 4349.
https://doi.org/10.3390/en13174349

20. Karimi, M. S., Khezri, M., & Razzaghi, S. (2022). Impacts of regional conflicts on tourism in Africa and the Middle East: a spatial panel data approach. Current Issues in Tourism, 25(10), 1649-1665. https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1931054
21. Marinoski, N., & Korunovski, S. (2008). Macedonia: Land of Tourism. INA Commerce, Skopje, MK.
22. Huseynli, N. (2022). Econometric Measurement of the Relationship between Tourism Revenues and Economic Growth. Study Case of Kazakhstan and Kyrgyzstan. Journal of Environmental Management and Tourism, 4(60), 1136 - 1141. https://doi.org/10.14505/jemt.v13.4(60).19
23. Edgell, D. L., Swanson, J., Allen, M. D., & Smith, G. (2008). Tourism Policy and Planning: Yesterday, Today, and Tomorrow. Oxon: Routledge.
24. Şenkardeşler, R. A. (2020). Long-Run Nexus Between Tourism Receipts and Economic Growth: Empirical Evidence from Turkey. Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies, 6(3), 135-147. https://doi.org/10.32602/jafas.2020.021
25. Khan, A. M., Naseem, S., & Khan, U. (2021). Tourism industry and its impact on economic growth of five GCC countries. International Journal of Entrepreneurship, 25(1), 1-9.
26. Boğa, S. & Erkişi, K. (2019). The relationship between international tourism receipts and Economic Growth in Asia pacific countries: A panel Data Analysis. Akademik Hassasiyetler, 6(11), 31-46.

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Bəhman HÜSEYNLİ

XÜLASƏ

İnkişaf etməkdə olan bir çox ölkədə ən mühüm sektorlardan birinə çevrilən turizm, dünyanın ən böyük və sürətlə inkişaf edən xidmət sektorlarından biridir. Turizmin iqtisadi artıma təsiri həm ədəbiyyatda, həm də praktikada sübut olunmuş faktdır. Bu tədqiqatın əsas məqsədi turizm iqtisadiyyatı çərçivəsində Azərbaycanda turizmin iqtisadi artıma təsirini araşdırmaqdır. Bu kontekstdə UNWTO-dan 1995-2020-ci illər üçün məlumatlar əldə edilmişdir. Tədqiqatda sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlil olunan illər kontekstində aparılan araşdırmalar nəticəsində Azərbaycana ən çox turistin 2019-cu ildə (3,17 milyon nəfər) gəldiyi, turizm gəlirlərinin maksimum 2017-ci ildə (3,21 milyon ABŞ dolları) olduğu, adambaşına düşən turist gəlirlərinin ən yüksək 2018-ci ildə (993 ABŞ dolları) olduğu müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycanda turizmin Ümumi Milli Məhsulda xüsusi çəkisinin 2016-cı ildə ən yüksək (7,5%) olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *turizm, turizm iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişaf, ÜMM, Azərbaycan.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ТУРИЗМА НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Бахман ГУСЕЙНЛИ

SUMMARY

Туризм, ставший одним из наиболее важных секторов во многих развивающихся странах, является одним из крупнейших и наиболее быстрорастущих секторов услуг в мире. Влияние туризма на экономический рост является доказанным фактом как в литературе, так и на практике. Основной целью данного исследования является изучение влияния туризма на экономический рост в Азербайджане в рамках экономики

туризма. В этом контексте данные за период 1995-2020 гг. были получены от ЮНВТО. В исследовании применялись системный подход, методы анализа и синтеза. В результате исследований, проведенных в разрезе анализируемых лет, установлено, что наибольшее количество туристов прибыло в Азербайджан в 2019 году (3,17 млн человек), максимальный доход от туризма был в 2017 году (3,21 млн долларов США), самый высокий туристический доход на душу населения составил в 2018 г. (993 долл. США) в год. Кроме того, было установлено, что удельный вес туризма в валовом национальном продукте Азербайджана был самым высоким (7,5%) в 2016 году.

Ключевые слова: *туризм, туристическая экономика, экономическое развитие, УММ, Азербайджан.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 03.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.03.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

“İQTİSADİ İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal

THE RELATIONSHIP BETWEEN GOVERNMENT EXPENDITURE AND ECONOMIC GROWTH: EVIDENCED FROM FOUR EASTERN AFRICAN COUNTRIES

№ 1(6)-2023, səh. 107-116

Samuel ATSIBHA GEBREYESUS
UNEC PhD student
Ethiopian Civil Service University

babebisase@gmail.com

The relationship between Government Expenditure and Economic Growth: Evidenced from Four Eastern African Countries

Samuel ATSIBHA GEBREYESUS
Ethiopian Civil Service University, UNEC PhD student

ABSTRACT

Modern governments are concerned not only with performing basic responsibilities but also with promoting the economic development of their respective countries. The study aims to examine the relationship between government expenditure and economic growth in Ethiopia, Kenya, Tanzania, and Rwanda with the objective of providing inputs for policymakers on fiscal policy issues. Panel (time-series cross-section) data over the period of 2011 to 2020 was used. A linear regression model was employed, and a descriptive analysis was carried out. The findings of the study revealed that the four countries' economies grew at a fluctuating rate over the study period. Ethiopia had a substantially larger GDP and the lowest GDP per capita, while Kenya had the lowest GDP and the highest GDP per capita among the nations. Kenya's GDP per capita was double that of Ethiopia's and Tanzania's at the end of the study period. In addition, the results of the regression mode show there is a positive but insignificant relationship between government expenditure and economic growth in the four countries.

Keywords: *GDP, GDP per capital, regression, spending and fiscal*

JEL code: *R11; R12; F43; N17; O40*

INTRODUCTION

Economic growth is one of the most important indicators of a country's progress in terms of living standards, employment, and wealth. It denotes the signs of strengthening general economic conditions. The objective and purpose of a country's revenue collection is to fund government expenditure. Modern governments are concerned not only with performing basic responsibilities but also with encouraging the economic development of their respective country [1]. Fiscal policy is a key tool for reducing short-run production and employment fluctuations. Meanwhile, fiscal policy take the spotlight in policy debates in both developed and developing economies on macroeconomic challenges such as high unemployment, insufficient national savings, unsustainable budget deficits, and massive public debt burdens. During the worldwide economic depression of the 1930s, both developed and emerging nations' government sectors played a critical role in promoting economic growth and development, as recommended by Keynes. Every economy tries to stimulate economic development in such circumstances by boosting government spending and lowering taxation. These empirical results, as well as Keynesian theoretical expression, attracted economists' and policymakers' interest in fiscal policy as a stabilizing influence [2]. Public spending is a key tool for influencing the long-term viability of government finances through fiscal balances and government debt. Furthermore, public spending may be used to achieve additional goals such as increased output, employment, and redistribution, all of which contribute to economic well-being. Tax policy, on the other hand, may be utilized to achieve fiscal policy goals such as equitable distribution of income and wealth, efficient resource allocation, and economic stabilization. Taxes have a variety of effects on economic growth rates, such as deterring people and businesses from saving and investing, inhibiting workers from learning new skills, and so on.

In developing countries, public spending is critical to economic growth. Developmental and non-developmental public expenditures are the two categories of public spending. The government's development spending is primarily focused on infrastructure, industry, health care, and educational institutions, among other things. Non-developmental expenditures are generally maintenance-related and include things like law and order, defense, and administrative

services, among other things. The influence of taxes, spending, and budget balance on numerous fiscal matters such as resource allocation efficiency and factor accumulation rate is projected to affect a country's economic growth through the effects of government size on taxation, expenditure, and budget balance [3]. Economic theory does not always lead to firm findings on the impact of government spending on economic growth. Most economists would agree that there are times when lower levels of government expenditure would be beneficial to economic growth and other times when higher levels of government expenditure would be beneficial. If government expenditure is cut to zero, it is likely that economic growth will be limited since enforcing contracts, protecting property, and constructing infrastructure will be difficult. To put it another way, some government spending is required for the rule of law to function effectively [4]. The expansion of the public sector in tandem with continued economic growth has become a commonly acknowledged truth. In this context, Wagner's law of increasing state activity, which postulates a long-term positive link between economic growth and government activity, has gotten a lot of attention. This nexus is explained by Wagner as a continuous "cultural and economic growth" in which private economic activity replaces state action. In general, empirical research on Wagner's law has concentrated on the cross-sectional and time-series relationships between government expenditure and national revenue [5].The effect of government services on private decision-making in general and, more specifically, the impact of government expenditure on long-run economic growth Government expenditure, according to macroeconomic theory, notably the Keynesian school of thought, increases economic development As a result, government spending is viewed as an external factor that alters aggregate production [6]. The purpose of this study is to provide input for policymakers on fiscal policy issues and a reference for further study in the areas of the relationship between public expenditure and economic growth.

LITERATURE REVIEW

According to Keynes economic theory, Government expenditure has been proven to be either positive or negative for economic growth. Many components of public expenditures, especially those that are recurring, can contribute significantly to economic development through indirect impacts on aggregate demand, according to conventional Keynesian macroeconomics. Government consumption, on the other hand, may push out private investment, reducing short-term economic benefit and reducing long-term capital accumulation [7]. Economic system is determined in diverse ways based on the actors involved in economic activities and government planning's history, culture, and connection. As a result, the economic system cannot simply be classified as a market or a controlled economy. Even market economies like the United States, the United Kingdom, and Japan are not fully free of government planning. On the other hand, Russia and China both have planned economies that incorporate many aspects of the market economy [8]. Public investment in basic infrastructure is a necessary requirement for the economy to run smoothly. Education and health-care expenditures have also been demonstrated to boost human capital creation. However, many economists believe that public spending is an area where severely ineffective white elephants might be identified. The role of government expenditures in attaining fiscal policy goals of seeking economic development, equity, and preserving macroeconomic stability has emerged as one of the major issues facing developing countries. Governments' major task in recent years has been to build capital and infrastructural bases in order to support economic growth and social well-being for their citizens. As a result, governments have increased expenditure on social and welfare programs [9].

Although economists, policymakers, and politicians have long debated the link between government spending and economic growth, the dispute continues. The debate centers on whether government size has a positive, negative, or inconsequential influence on economic growth. On this divisive issue, several schools of thought have reached different conclusions. According to the Keynesian theory, government spending boosts economic growth. The more

money a government spends, the faster the economy grows [10].

REVIEW OF EMPIRICAL FINDINGS

There is a variety of empirical research on the impact of government expenditure on economic growth. Some empirical data supports the importance of government expenditure in economic growth, while others argue against it [11]. Using the ordinary least square (OLS) and generalized least square and (GLS) methods, investigated the impact of government expenditure on economic growth. The findings show that effective government expenditure boosts the economy, whereas the economy is impeded by non-productive government expenditure. A study in India by [12] conducted using Simple Linear Regression, which found a substantial association between total and sectoral government expenditure and each of the macroeconomic indices; the research found that government expenditure has a significant impact on the country's economic growth. The findings of a panel data regression analysis conducted in eight districts/cities in Indonesia (Baten) from 2010 to 2017 reveal that government expenditure has a positive impact on economic growth [13]. The impact of government expenditure on economic growth in Nigeria from 1970 to 2019 was studied using an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model, and the study's findings revealed that government expenditure has a positive and significant influence on economic growth [14]. A research by [15] examines how government spending influenced economic development in developed, developing, and underdeveloped nations from 1980 to 2012 using the unbalanced panel technique. The findings show that government expenditure has a significant positive impact on economic growth in developing nations but a significant negative impact on economic growth in developed countries. Aresearch conducted by [16] on government spending, efficiency, and economic growth in low-income countries in Sub-Saharan Africa. The study uses Im-Pesaran-Shin and Fisher ADF tests to run panel unit root testing. The findings show that increased government spending stimulates low-income nations' economic growth in Sub-Saharan Africa.

MATERIALS AND METHODS

The study used panel (time-series cross-section) data from Ethiopia, Kenya, Tanzania, and Rwanda over the period of 2011 to 2020. A descriptive analysis was conducted with the aim of providing an overview of the conditions of economic growth and government expenditure in the four nations during the period. A linear regression model was used to examine the relationship between government expenditure and economic growth. Secondary data about the government's expenditure growth rate, gross domestic product, and GDP per capita were obtained from the World Development Indicators of the World Bank (Table1, Table 2).

Table1. GDP (Annual %), GDP per Capital, and Government Expenditure Growth% GDP

Years	GDP growth (annual %)				GDP per capital (Current US$)				Government expenditure Growth (Annual % GDP)			
	Eth	Keny	Tan a	Rwa	Eth	Keny	Tan a	Rwa	Eth	Keny	Tan a	Rwa
2011	11.18	5.12	7.67	7.96	354.48	1085.49	781.43	668.5	2.13	2.65	5.3	3.88
2012	8.65	4.57	4.5	8.64	467.08	1271.82	867.86	725.17	-0.26	13.51	13.3	15.78
2013	10.58	3.8	6.78	4.72	499.53	1354.82	970.34	722.89	12.33	-2.41	3.72	-0.17
2014	10.26	5.02	6.73	6.17	566.93	1462.22	1030.08	743.56	18.04	3.76	6.07	20.71
2015	10.39	4.97	6.16	8.86	640.54	1464.55	947.93	751.08	3.79	13.68	9.57	5.07
2016	9.43	4.21	6.87	5.97	717.12	1525.24	966.5	744.76	13.64	5.29	3.21	9.22
2017	9.56	3.82	6.79	3.98	768.52	1633.49	1004.91	772.32	8.3	6.23	1.08	7.36
2018	6.82	5.63	5.44	8.58	771.52	1794.09	1042.84	783.64	3.64	6.98	1.99	5.08
2019	8.36	4.98	5.8	9.46	855.76	1912.65	1085.88	820.15	12.09	6.96	2.35	17.51
2020	6.06	-0.32	2	-3.36	936.34	1878.58	1076.47	797.86	18.73	4.32	7.38	1.92

Source: World Bank [2020]

Table 1 show that the GDP annual percentage, GDP per capital, and government expenditure percentage of GDP were collected from the World Bank data base for further analysis.

Table 2. Descriptive Statistics

	N	Range	Min	Max	Mean	Std. Dev.
GDP Ethiopia growth (annual %)	10	5.12	6.06	11.18	9.13	1.67
GDP Kenya growth (annual %)	10	5.95	-0.32	5.63	4.18	1.69
GDP Tanzania growth (annual %)	10	5.67	2	7.67	5.87	1.63
GDP Rwanda growth (annual %)	10	12.82	-3.36	9.46	6.1	3.81
GDP per capital (Current US$) of Ethiopia	10	581.86	354.48	936.34	657.78	184.83
GDP per capital (Current US$) of Kenya	10	827.16	1085.49	1912.65	1538.3	269.06
GDP per capital (Current US$) of Tanzania	10	304.45	781.43	1085.88	977.42	94.77
GDP per capital (Current US$) of Rwanda	10	151.65	668.5	820.15	752.99	43.23

Source: Author Computation SPSS result

Figure 1. World Bank [2020], GDP annual % growth of Ethiopia, Kenya, Tanzania and Rwanda

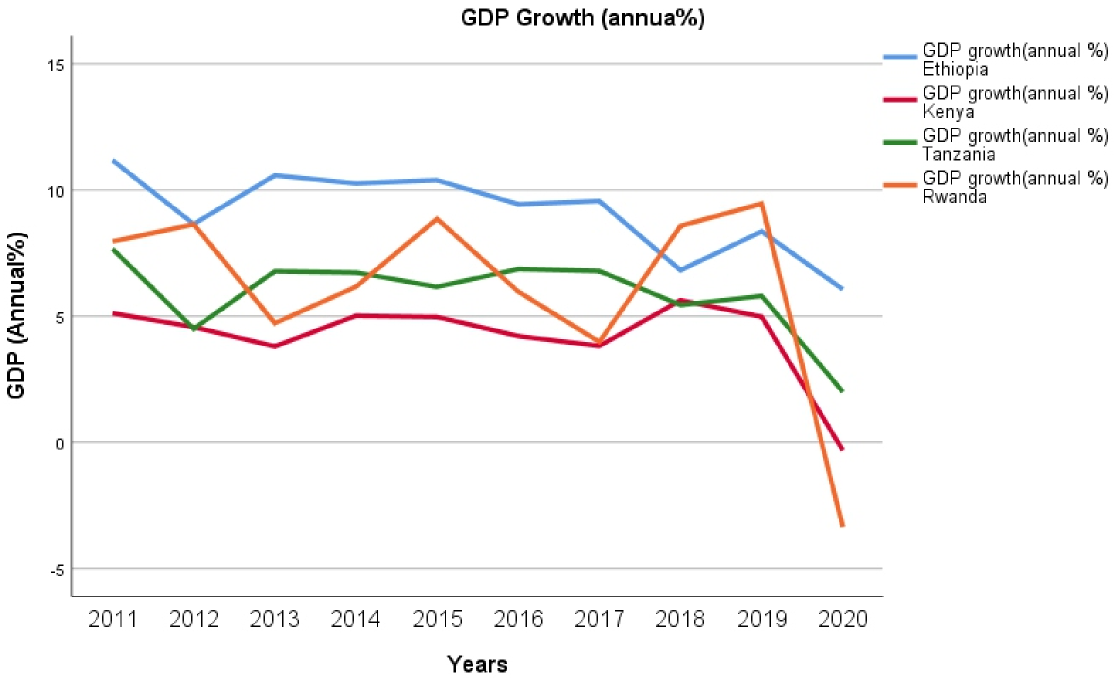

Figure 2. World Bank [2020], Graphic presentation of GDP per Capital of Ethiopia, Kenya, Tanzania and Rwanda

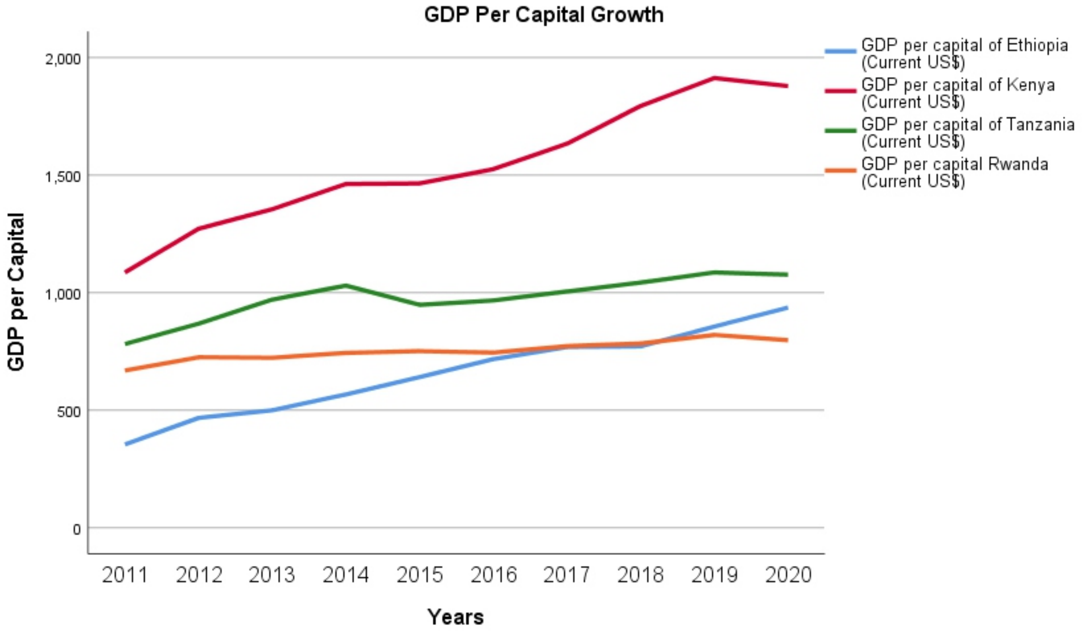

Figure 3. World Bank [2020], Government Expenditure Growth % Annual GDP Ethiopia, Kenya, Tanzania and Rwanda

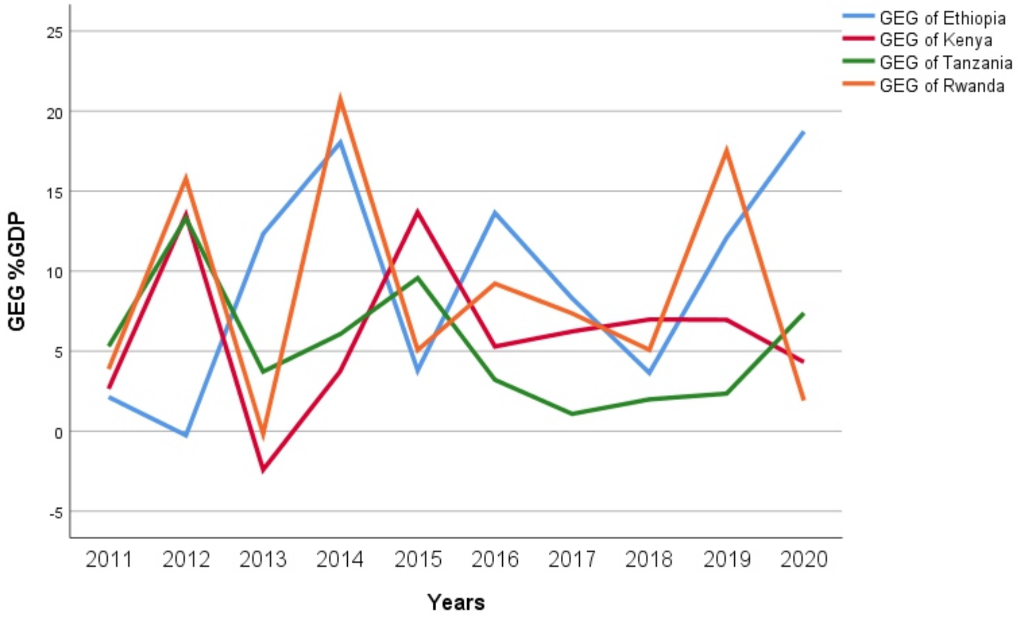

The above line graph shows the government expenditure growth rate as a percent of the annual GDP of the four nations over a period of 10 years. The government's expenditure growth rate experienced extremely fluctuating rate in all nations. The highest government expenditure growth rate was experienced by Rwanda's, 20.71 percent of GDP in 2014. Kenya, Rwanda, and Tanzania showed increases for the first two consecutive fiscal years 2011 and 2012, while Ethiopia's showed a decline and reached its lowest rate in 2012. In 2013, the three countries' declined sharply, and Rwanda and Kenya reached their lowest government expenditure growth rates of -2.41 % and -0.17 %, respectively, while Ethiopia's government expenditure growth began to rise substantially. All nations showed fluctuations in government expenditure and GDP

percent growth between 2014 and 2020.

Table 3.Regression Analysis result

Regression statistics	Ethiopia	Kenya	Tanzania	Rwanda
R	0.197	0.23	0.41	0.411
R square	0.039	0.053	0.168	0.169
Adjusted R square	-0.081	-0.065	0.064	0.065
Standard error	1.73396	1.74183	1.57292	3.68679
Sig.	0.585	0.522	0.24	0.238
Total number of case	10	10	10	10

Source: Author Computations SPSS result

The regression analysis result reveals that there is a positive but insignificant relationship with a small and positive R square between government expenditure and economic growth in all the four nations. Based on this, we can draw the conclusion that government expenditure is not a good predictor of economic growth in the four countries.

RESULT ANALYSIS

As can be seen from Table 1 and Table 2, the GDP annual % growth rate, GDP per capita, and government expenditure growth % of GDP, over the specified periods of the four countries can be compared. Ethiopia's annual GDP growth rate has been remarkable from 2011 to 2015, with double-digit growth except in 2012 and a peak in 2011 (11.18). However, starting from 2016 to 2020, it exhibits consistent positive growth, with the lowest achievement in 2020 (6.06), but it is still the leading country among the four countries over the specified period, and with a mean value of 9.13, it is ranked among the fastest-growing countries in Africa. As the case of Kenya, the GDP annual growth shows an irregular growth pattern, with the highest growth rate in 2018 (5.63) and the lowest growth rate in 2020 (-0.32) and a mean value of 4.18. In the case of Tanzania, it shows a relatively stable GDP growth rate with the highest achievement in 2011 (7.67) and the lowest rate in 2020 (2.00) with a mean value of 5.87. In the case of Rwanda's GDP growth rate, it shows a very fluctuating rate, having achieved the highest in 2019 (9.46) and the lowest in 2020 (-3.36) with a mean value of 6.10. On the average GDP growth rate parameter, Ethiopia, Rwanda, Tanzania, and Kenya placed first, second, third, and fourth, respectively. The effect of COVID 2019, which has a significant impact on economic growth throughout the world, was shown in all of the nations under consideration, with the lowest GDP in 2020.

In terms of GDP per capita, Kenya achieved the highest in 2019 (1,878.58) and the lowest in 2011 (1,085.49). Tanzania had the highest GDP per capita of 1,085.55 in 2019 and the lowest GDP per capita of 781.43 in 2011. Rwanda's highest GDP per capita was 820.15 (2019) and the lowest growth rate was 668.50 (2011). Finally, Ethiopia has the highest GDP per capita at 936.34 (2019) and the lowest at 354.48 (2011).

DISCUSSION

According to the World Bank [2020], Ethiopia's GDP growth rate was among the fastest growing in Africa. Based on the Worldwide countries' GDP parameter Ethiopia is ranked 60th with 107,645 million US dollars, Kenya is ranked 64th with 98,843 million US dollars, Tanzania is ranked 74th with 62,410 million US dollars, and Rwanda is ranked 143rd with 10,093 million US

dollars. Our comparison of the four nations using the average GDP per capita income parameter, the average GDP per capita income of Kenya during the study period is 1,538.30, which is the highest average among the nations. Followed by Tanzania, with an average GDP per capita of 977.42, Rwanda ranked third with an average of 752.99, and Ethiopia placed fourth with an average of 657.78. Kenya's GDP per capita income is the highest among the four nations. Tanzania's maximum GDP per capita income is almost equal to Kenya's minimum GDP per capita income, while the GDP per capita of Kenya at the end of the period (2020) is greater than double that of Ethiopia and Rwanda.

A country's GDP per capita is calculated as a country's gross domestic product (GDP) divided by its population. Ethiopia has the highest GDP but the lowest GDP per capita. The reason for the situation is that the population size of Ethiopia is almost double that of Kenya and Tanzania and ten times that of Rwanda. Based on the world-wide income level classification, Ethiopia and Rwanda fall under the low-income category ($1,045 or less). Kenya and Tanzania fall under the category of lower-middle-income economies ($1,046 to $4,095).

The Ethiopian government's proactive and leadership role in creating socio-economic policies has been at the heart of the country's excellent economic and social performance. The government has been spending extensively on economic and social infrastructure, simplifying public services, reforming the tax collection system, and assisting small and medium-sized firms (SMEs), among other things, in order to make Ethiopia a middle-income country by 2025 [18]. The developmental state paradigm has resurfaced as a development option that emphasizes the role of government and market integration. Ethiopia, as one of the nations in Sub-Saharan Africa (SSA), has committed to implementing the developmental state model by tailoring the ideology to its own circumstances [19]. A Study on "Government Expenditure, Efficiency, and Economic Growth: A Panel Analysis of Sub-Saharan African Low-Income Countries" by [20] shows that increasing government expenditure accelerates economic growth in low-income countries in sub-Saharan Africa, which is in line with the result of the study. A study by [21] entitled "The Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nigeria, 1970-2019," The findings revealed that capital expenditure has a positive and significant impact on economic growth both in the short run and the long run, while recurrent expenditure does not have a significant impact on economic growth both in the short run and the long run. According to [22], Government Capital Expenditure and Economic Growth: An Empirical Investigation demonstrated that capital spending has a positive and significant effect on economic growth in East Africa which consistent with study.

CONCLUSION

From the results of the analysis, all the four nations under study experienced fluctuating positive economic growth between 2011 and 2019. However, in 2020, a radical economic decline was observed. This phenomenon was caused by the corona virus pandemic around the world. With the exception of 2012, Ethiopia's GDP increased by double digits in each of the first five years of the study period (2011–2015). With regard to the GDP per capita, it showed an increase in the four nations from 2011–2019 and declined in 2020, except in Ethiopia, which still has the lowest GDP per capita among the four nations. Kenya's GDP per capita is the highest, while Ethiopia's is the lowest among the four nations. Kenya and Tanzania are middle-lower income countries, whereas Rwanda and Ethiopia are low-income countries. The results of the linear regression analysis showed that there is a positive but insignificant relationship between government expenditure and economic growth in the four respective countries.

Governments of developing nations should use scarce resources effectively and efficiently to improve the living standards of their citizens. Academicians should engage in conducting research on the study and come up with input for policymakers on the implementation of fiscal policies for the reduction of poverty, innovative technologies, and employment opportunities. International financial institutions should support developing nations with the necessary financial aid to promote economic growth. Research in this area plays a vital role in improving

government resource management. Further research with a broader scope and depth should be conducted to address the overall issues in the areas.

REFERENCES

1. Kharel, K.R.,&Adhikari, D.B. (2021). Economic impact of government expenditureon economic growth of Nepal. International Journal of Management And Social Sciences , 2(2), 50-58.
2. Mayandy, K. (2012). Wagner's Law in Sri Lanka:An Econometric Analysis. International Scholarly Research Network ISRN Economics , 2012, article number 573826.
3. SashaiahS.V.,ReddyT.K.,&Sarma,I.R.S. (2018). General government expenditure and economic growth in India: 1980-81 to 2015-16. Theoretical Economics Letters , 8, 728-740
4. Rajesh, G. (2018). The Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nepal. Sustainability Research & Policy Network , 1-6.
5. Jan, K. (2012). Testing Wagners's Law at Different Stages of Economic Development A Historical Analysis Of Five Western European Countries . Institute of Empirical Economic Research , 1-34.
6. Loizides, J & Vamvoukas. (2005).Government Expenditure And Economic Growth: Evidence From Trivariate Causality Testing. Journal of Applied Economics , 1-28.
7. Kweka J. P.,&Morrissey O. (2000). Government Spending and Economic Growth in Tanzania, 1965-1996. Centre for Research in Economic Development and International Trade,University of Nottingham , 1-53.
8. Lee,C. (2019). Study of the Relationship between Government Expenditures and Economic Growth for China and Korea. Sustainability , 1-11.
9. Mayandy, K. (2012). Wagner's Law in Sri Lanka:An Econometric Analysis. International Scholarly Research Network ISRN Economics , 1-9.
10. Nyasha,S.& Odhiambo, N.M. (2019). The Impact of Public Expenditure on Economic Growth: A Review of International Literature.Folia Oeconomica Stetinensia , 1-21.
11. Gemmell,B.M.N., & Kneller, R. (2001). Testing the endogenous growth model:publiceExpenditure, taxation and growth over the Long run. Canadian Journal of Economics , 36-57.
12. Jovi, V.S. (2019). Impact of Government Expenditure on the Economic Growth of India. International Journal of Scientific Development and Research , 1-6.
13. Najmuddin, Z. (2020). The Impact of Government Expenditure on Banten Economic Growth in 2010 – 2017. The Indonesian Journal of Development Planning , 1-11.
14. Aluthge.C., Jibir.A. & Abdu.M.(2021). Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nigeria, 1970-2019. CBN Journal of Applied Statistics , 1-36.
15. Ağırman. E.& Yılmaz Ö. (2018). Government Expenditures and Economic Growth: An Analysis of Developed, Developing and Underdeveloped Countries. Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University , 1-11.
16. Kimaro.E.L, Keong. C.C, & Sea. L.L. (2017). Government Expenditure, Efficiency and Economic Growth: A Panel Analysis of Sub Saharan African Low Income Countries. African Journal of Economic Review, , 1-21.
17. NHDR, MoFED and NPC. (2015). National Human Development Report 2014 Ethiopia:Accelerating Inclusive Growth for Sustainable Human Development in Ethiopia.

Addis Ababa: UNDP.

18. Shumuye, M. Y. (2015). The Role of Developmental State in Development: The Case of Ethiopia . International Journal of African and Asian Studies , 1-15.
19. World Bank (2020).World Development Indicators (2020). Retrieved from http://data.worldbank.org/indicator
20. Edmund Lawrence Kimaro, C. C. (2017). Government Expenditure, Efficiency and Economic Growth: A Panel Analysis of Sub Saharan African Low Income Countries. African Journal of Economic Review, Volume V, Issue II, July 2017 , 48-50.
21. Chandana Aluthge, A. J. (2021). Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nigeria, 1970-2019. CBN Journal of Applied Statistics , 1-36.
22. Waweru, D. (2021). Government Capital Expenditure and Economic Growth: An Empirical Investigation Growth: An Empirical Investigation. Asian Journal of Economics, Business and Accounting , 1-8.

DÖVLƏT XƏRCLƏRİ VƏ İQTİSADİ ARTIM ARASINDAKI ƏLAQƏ: DÖRD ŞƏRQİ AFRİKA ÖLKƏSİNİN TİMSALINDA

Samuel ATSIBHA GEBREYESUS

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi Efiopiya, Keniya, Tanzaniya və Ruandada dövlət xərcləri ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün 2011-2020-ci illər üzrə panel (zaman seriyası kəsişməsi) məlumatlarından, xətti reqressiya modelindən istifadə edilmiş və təsviri təhlil aparılmışdır. Tədqiqatın nəticələri dörd ölkənin iqtisadiyyatının tədqiqat dövrü ərzində dəyişkən sürətlə böyüdüyünü ortaya qoymuşdur. Tədqiqata əsasən Efiopiya əhəmiyyətli dərəcədə daha böyük ÜDM-ə və adambaşına düşən ən aşağı ÜDM-ə sahib olmuş, Keniyada isə dörd ölkə arasında ən aşağı ÜDM və adambaşına düşən ən yüksək ÜDM-ə malik olmuşdur. Keniyanın adambaşına düşən ÜDM-i tədqiqat dövrünün sonunda Efiopiya və Tanzaniyadan iki dəfə çox olduğu müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, nəticələr dörd ölkədə dövlət xərcləri ilə iqtisadi artım arasında müsbət, lakin əhəmiyyətsiz əlaqənin olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *ÜDM, kapitala düşən ÜDM, reqressiya, xərcləmə və fiskal*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 10.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 03.04.2023
Çapa qəbul olunub:17.04.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

ECONOMIC NATURE OF PUBLIC LEGAL ENTITIES, ORGANIZATION OF ACCOUNTING AND FINANCIAL STATEMENTS

№ 1(6)-2023, səh. 117-123

Nigar ISMAYILOVA
Azerbaijan State University of Economics

nigarismayil2000@gmail.com

ECONOMIC NATURE OF PUBLIC LEGAL ENTITIES, ORGANIZATION OF ACCOUNTING AND FINANCIAL STATEMENTS

Nigar ISMAYILOVA
Azerbaijan State University of Economics

SUMMARY

The article discusses the issues of economic essence and organization of public legal entities, the rules for creating public legal entities and the mechanism for regulating their activities, theoretical issues of organizing accounting in public legal entities, accounting rules in public law entities, organization and rules for the presentation of financial statements in public law forms.

The accounting methodology of public legal entities has been studied and the rules of accounting in public legal entities have been studied.

Public law is a set of legal norms that regulate relations related to the provision of national or public interests, and a public legal entity on behalf of the state and municipality or created by a public legal entity, engaged in activities of national and (or) public importance, state or it is noted that it is an organization that is not a municipal body.

When publishing the annual financial statements and consolidated financial statements of public legal entities, it is indicated that the financial statements of their subsidiary public legal entities are not published.

In the end, the results obtained from the research are summarized.

Keywords: *public legal entity, consolidation, accounting methodology, financial reporting, legal norms.*

JEL code: *H83; M40; M41*

INTRODUCTION

The actuality of the subject. Since public legal entities are newly introduced in the Republic of Azerbaijan, there is a need for extensive research on this institution in the country. In general, the institution of public legal entities is younger than other institutions of law. While the history of other concepts of civil law dates back to BC, the institution of public legal entity arose in the framework of administrative state-building in Europe around the 19-th century. I believe that there is still a lot of work to be done in this area. So, in addition to improving the legislation in this field, there is a need to write scientific articles, conduct extensive research, conduct theoretical information about public (general) law in relevant higher education institutions, including scientific research.

All economic subjects who seek profit or want to carry out their activities efficiently must first of all keep the accounting of their enterprise correctly. As a result of the activity of public legal entities, profit and expenses and their accounting are always in the center of attention. Because all decisions of public legal entities are made mainly according to the current situation of enterprises and financial markets. In making these decisions, one of the main documents is perfectly prepared and kept records.

From this point of view, the subject of the research is relevant in the conditions of market relations. For this purpose, in the research, an effort was made to study the accounting methodology of public legal entities. In parallel with this, a logical systematization of important financial issues that should be taken into account during accounting in public legal entities was carried out.

The purpose of the research. The main purpose of the research work is to study the accounting methodology of public legal entities.

Research method. Methods such as abstract-logical, generalization, economic analysis, and

comparison were used in the research work.

PROBLEM ANALYSIS

We observed that the newly adopted Law "On Public Legal Entities" differs from public legal entities created in the framework of administrative state-building in the West in its unique aspects. Thus, there is no separate law on public legal entities either in Germany or in France. Because there is no ambiguity in the theory about what purpose and why they were built. For this reason, a public legal entity is established by law and necessary regulations are included in that normative-legal act. Since there is no extensive information about public legal entities in Georgia, Ukraine, Russia, and our country, and the regulatory acts that are the legal basis for their creation contain conflicting and confusing regulations, it was necessary to adopt a general law that would apply to all of them. All this necessitates a deeper investigation of this institution.

Thus, it is necessary to study foreign experience, investigate the level of application of the Law "On Public Legal Entities", conduct a comparative analysis of it, determine whether the goals of the law have been achieved in practice, and reveal the current misapplications and loopholes. At the same time, the lack of research in this field has led to a limited list of literature.

According to continental European law, the law that regulates relations between private individuals is called private law, and the law that regulates relations that arise in the process of exercising public (state) power by state bodies is called public law (2, p.16).

Special law regulates relations between individuals based on the principle of independence (special autonomy) and equal rights. Unlike private law relations, public law relations are not based on equal rights of participants. It is also a relationship of authority and submission.

This distinction is not precise. For example, the Law "On Public Legal Entities" defined public law as a set of legal norms that regulate relations related to the provision of public or public interests. The primary and compelling point of this distinction is public interest. "Public interest" is the definitive and ultimate goal of a democratic, legal state. Public services aimed at satisfying public needs are divided into administrative, economic, social, scientific-technical and cultural types of services. All of them are characterized by principles such as sustainability and stability, variability, quality, objectivity and equality, non-profit. Sometimes two equal-level state institutions work on the level of common law when regulating any issue among themselves, but there is no subordination relationship between them. In a family, a relationship of subordination arises between parent and child in a certain sense, but this relationship is a special right.

For the first time in Azerbaijan, the expression of general (public) law was introduced into the legal system by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Proceedings" dated 2005. It should be noted that the expressions "public" and "public law" have no general connection with the public and society. Summing up, we can say that these expressions are used to group together areas of law that do not belong to special law.

The institution of a legal entity arose in connection with the development of society, and it provides an opportunity for groups of people, investment funds to become a legal entity and acquire the ability to act.

According to the Civil Code, a legal entity is a state-registered, specially created entity that owns separate property and is responsible for its obligations with this property. He has the right to acquire and exercise property and personal non-property rights on his own behalf, to hold positions, to be a plaintiff or a defendant in court.

Every "public organization" that has rights, can bear obligations and performs a state function is a legal entity under public law. Otherwise, these organizations cannot create direct legal relations and participate in court on their own behalf.

In Europe, legal entities under public law are generally recognized in 2 forms (2, p.16):

1. Geographical local governments (municipalities). They are also legal entities, but since they exercise the powers of government, they are also legal entities of public law.

2. For functional non-central (not subordinate to the government in the capital) administrative units. These institutions are removed from the "central hierarchy" and given

some independence. These are institutions created in the professional, technical, cultural and social fields, which should be kept away from politics. Other reasons for their creation include cases such as purely technical direction, inadequacy of subordination to the center, and the spread of democratic governance.

As we know, the shares of many joint-stock companies in the Republic of Azerbaijan ("Azerenergy" OJSC, "Azerishiq" OJSC, "Azersu" OJSC, "Azerbaijan Demir Yollari" JSC) are wholly owned by the state, and they operate as natural monopoly subjects in various fields. Thus, according to Article 5 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Natural Monopolies", 12 types of services are included in the field of activity of natural monopolies. Two means of ensuring socially acceptable behavior of natural monopolies are possible: state ownership and state regulation. According to Article 6 of that law, the activity of natural monopoly subjects is regulated by the state. The subject of natural monopoly, first of all, acts as a body that exercises the sovereign powers of the state. As it can be seen, sometimes the state engages in entrepreneurial activity and for this purpose uses the organizational-legal form of legal entities of special law, in order to distinguish the concept of public purpose from entrepreneurial activity in the law, it is necessary to differentiate these concepts. But this is not easy either, because there is an opinion that as the entrepreneurial activity of the state increases, the general concept of the legal entity of public law loses its importance. In this regard, it is impossible not to apply the Law "On Public Legal Entities" to all state enterprises. In fact, the above-mentioned once again shows that there is a public element in all institutions created by the state.

Registration of public legal entities is very important in terms of determining its legal status and confirming its legal capacity. Thus, the determination of the legal person is important for the other side of the legal relationship.

According to Article 4.4 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Public Legal Entities", a public legal entity acquires the status of a legal entity after being state registered by the relevant executive authority in the manner established by the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Registration and State Register of Legal Entities". According to Article 5.1 of the Law, a public legal entity has civil rights and civil duties from the moment of its state registration, and the legal capacity of a public legal entity is terminated when its liquidation is completed.

As it can be seen, public legal entities start their activity after state registration. According to some scholars, "state registration serves to legalize the status of a legal entity, it is a law-determining fact, and it reflects the state's regulation of the procedure for establishing a legal entity" (6, p.52).

A public legal entity is created by the relevant executive authority on behalf of the state, and by relevant municipal authorities on behalf of the municipality. Public legal entities can also be created by public legal entities if provided for in their charter. Other issues related to the creation of a public legal entity are regulated by the Civil Code. A public legal entity may create or participate in economic societies if provided for in its charter. The profit of a public legal entity can be transferred to the state budget and the local budget, respectively, for purposes not provided for in its charter, only by the decision of the founder (10).

Public law is a set of legal norms that regulate relations related to the provision of public or public interests.

A public legal entity is an organization that is not a state or municipal body, engaged in activities of national and (or) public importance, created on behalf of the state and municipality or by a public legal entity.

The state register of legal entities is maintained by the relevant executive authority of the Republic of Azerbaijan. The state register of legal entities is conducted on the basis of a uniform form, method and principles. The state register of legal entities is the information resource of the Republic of Azerbaijan, and the rules for its protection and use are determined and ensured by the relevant executive authority of the Republic of Azerbaijan.

Public legal entities prepare financial statements in accordance with the International Standards of Financial Reporting and conduct accounting in accordance with the accounting

rules established by Article 8.1-1 of the Law on Accounting 716-IIQ (9).

Any public legal entity that has one or more subsidiary public legal entities and (or) business entities must prepare combined (consolidated) financial statements in addition to its prepared financial statements.

The reporting period for financial statements of public legal entities is determined in accordance with the periods provided for in Article 11 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Accounting” (8).

Public legal entities submit their annual financial statements and consolidated financial statements to the superior organization they are subordinate to or to the public legal entity that prepares consolidated financial statements, as well as to the persons determined by law and their articles of association, and in their absence to the founder.

Public legal entities established by the relevant executive authority submit annual financial statements and consolidated financial statements to the founder along with an auditor's opinion.

Public legal entities that receive a loan with a state guarantee or participate in projects related to the expenditure of the state debt, as well as receive subsidies, subsidies, grants or funds from the state budget in connection with the fulfillment of certain powers (Article 12-1.2 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Accounting” with the exception of those specified in Article c) submit annual financial statements and combined (consolidated) financial statements together with the auditor's opinion to the relevant executive authority.

Public legal entities that compile consolidated financial statements, as well as public legal entities whose articles of association provide for the publication of financial statements and are mentioned in Articles 12-1.7 and 12-1.8 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Accounting” (Article 12-1.2 with the exception of those specified in Article 1) publish their annual financial statements and combined (consolidated) financial statements together with the auditor's opinion on their official websites or in the press.

When public legal entities publish annual financial statements and consolidated financial statements, their subsidiary public legal entities do not publish financial statements.

The accounting policy of the organization is approved by the order of the head of the organization and enters into legal force. In this regard, all the points of view mentioned above should be included in it by being justified by relevant normative documents. The listed lists are given as examples and they can be increased or decreased depending on the direction of economic activity and the level of enterprises and organizations.

In recent years, considerable changes have taken place in accounting and tax accounting in Azerbaijan. Therefore, when preparing the organization's accounting policy, the Law of the Republic of Azerbaijan “On Accounting”, other laws, decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, statutes, orders, instructions, letters and other normative documents of the Ministry of Finance should be taken as a basis and referred to.

The accounting system of subjects of public legal entities is based on economic transactions that change the size and structure of the company's assets, capital and liabilities. Accounting management is regulated in detail by national and international accounting standards, as well as other normative acts. Normative acts are general in nature and provide a number of options for managing the accounting of a company or any other entity. In addition, the accounting policy of the department or organization allows you to customize the accounting rules and adapt them to the needs of a specific company. The concept of accounting policy is interpreted in different sources and defined in the same way. In the international standards of financial statements, the accounting policy is presented as specific principles, bases, generally accepted conditions, rules and practical approaches applied by the organization in the preparation and presentation of financial statements. Such a definition is also provided by accounting standards, such as the principles, methods and rules of accounting and preparation of financial statements of an economic entity. According to various sources, accounting policies can be expressed in the following forms (Chartered Institute of Public Finance and Accountancy (CIPFA) and the

International Federation of Accountants, This International Framework: Good Governance in the Public Sector, 2014, 35)

The most complicated part of the accounting policy is the methodological aspect. Correctly designed accounting methodology is the main tool to avoid various errors in reports. The methodological aspect includes the determination of general principles of accounting, the selection of principles and methods of asset management, capital, liabilities, income and expenses of the company. It is important to note that the company's accounting is based on general accounting principles that form the basis of accounting rules in all other areas. Based on the created structure, the accounting policy is formed in the third stage of development, which describes the basic principles and rules of accounting and reporting. At this stage, it is especially important to emphasize the result of the accounting policy. In general, the accounting policy should ensure proper accounting and reporting. However, companies can display this result in detail by showing specific elements such as financial, tax, statistics and internal reporting. Meeting the needs of external and internal users can also be identified as a separate element of the desired outcome. This is only because a properly designed report allows users to analyze it.

CONCLUSION

Thus, managers of enterprises and organizations of most public legal entities, realizing the importance and necessity of accounting policies for accounting and reporting, take the initiative to create them in the subject. It highlights and describes the sequence of development of accounting policies and the main elements of these stages. The implementation of the model of the recommended creation process will create the basis for a high-quality accounting policy and guarantee its more effective application.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 6 oktyabr 2012-ci il "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.0.1 və 2.0.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Qərarı.
2. Mehdiyev F. (2010). "İnzibati Hüquq". Dərslik. Bakı, Qafqaz Universiteti, 16 səh.
3. "Publik hüquqi şəxslər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2015-ci il 97-VQ №-li Qanunu.
4. Publik hüquqi şəxslərin Nizamnamələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları və Publik hüquqi şəxslərin Nizamnamələri. https://president.az/search/publik?utf8=%E2%9C%93
5. Chartered Institute of Public Finance and Accountancy (CIPFA) and the International Federation of Accountants, This International Framework: Good Governance in the Public Sector, 2014, 35.
6. Зыкова И.В. (2015). «Юридические лица: создание, реорганизация, ликвидация». М., Ось-89, 252 с.
7. Чантурия Л.Л. (2016). «Введение в общую часть гражданского права». М., Статут, 34 с.
8. https://president.az/az/articles/view/23052/print
9. http://www.e-muhasib.az/xeber.php?id=676
10. https://e-qanun.az/framework/31994

**PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN İQTİSADİ MAHİYYƏTİ,
MÜHASİBAT UÇOTU VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏŞKİLİ**

Nigar İSMAYILOVA

XÜLASƏ

Məqalədə publik-hüquqi şəxslərin iqtisadi mahiyyəti və təşkili məsələləri, publik-hüquqi şəxslərin yaradılması qaydaları və fəaliyyətinin tənzimləməsi mexanizmi, publik-hüquqi şəxslərdə mühasibat uçotunun təşkilinin nəzəri məsələləri, publik-hüquqi şəxslərdə mühasibat uçotunun aparılması qaydaları, publik-hüquqi şəxslərdə maliyyə hesabatlarının təşkili və təqdim olunması qaydaları haqqında söz açılıb.

Publik hüquqi şəxslərin uçot metodikası tədqiq edilmiş və publik-hüquqi şəxslərdə mühasibat uçotunun aparılması qaydaları öyrənilmişdir.

Publik hüququn ümumdövlət və ya ictimai maraqların təmin edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu olması və publik hüquqi şəxsin dövlət və bələdiyyə adından və ya publik hüquqi şəxs tərəfindən yaradılan, ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olan, dövlət və ya bələdiyyə orqanı olmayan təşkilat olması qeyd edilmişdir. Publik hüquqi şəxslərin illik maliyyə hesabatlarını və birləşdirilmiş (konsolidasiya edilmiş) maliyyə hesabatlarını dərc etdikdə, onların törəmə publik hüquqi şəxslərin maliyyə hesabatlarının dərc edilmədiyi göstərilmişdir. Sonda tədqiqatdan alınan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *publik hüquqi şəxs, konsolidasiya, uçot metodikası, maliyyə hesabatı, hüquq normaları.*

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ПУБЛИЧНЫХ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ,
ОРГАНИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ**

Нигяр ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждены вопросы экономической сущности и организации публично-правовых образований, правила создания публично-правовых образований и механизм регулирования их деятельности, теоретические вопросы организации бухгалтерского учета в публично-правовых образованиях, правила бухгалтерского учета в публично-правовых образованиях, организация и правила представления финансовой отчетности в публично-правовых формах.

Изучена методология бухгалтерского учета публичных юридических лиц и изучены правила ведения бухгалтерского учета в публичных юридических лицах.

Публичное право – это совокупность правовых норм, регулирующих отношения, связанные с обеспечением общегосударственных или общественных интересов, и публично-правовым образованием от имени государства и муниципального образования либо созданным публично-правовым образованием, осуществляющим деятельность национального и (или) общественной значимости, государственной или отмечается, что она является организацией, не являющейся муниципальным органом.

При публикации годовой финансовой отчетности и консолидированной финансовой отчетности публичных юридических лиц указывается, что финансовая отчетность их дочерних публичных юридических лиц не публикуется.

В конце подводятся итоги, полученные в ходе исследования.

Ключевые слова: *публичное юридическое лицо, консолидация, методология бухгалтерского учета, финансовая отчетность, правовые нормы.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 10.03.2023
Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.03.2023
Çapa qəbul olunub:14.04.2023

Təsisçı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
Çapa imzalanmışdır: 17.04.2023

Tirajı 300 ədəd

www.ereforms.gov.az

Bakı, Yasamal rayonu,
Q. Xəlilov küçəsi 47, AZ 1073
Tel.: (+ 994) 12 521 25 35
E-mail: jurnal@ereforms.gov.az